

क्रांतीच्या दिशेने

कुसुम देशपांडे

• • •

परंघाम विद्यापीठ प्रकाशन, वर्धा

किंमत एक रुपया

प्रकाशक :

मोहनलाल छाजेड,
मन्त्री, ग्रामसेवा मंडळ
गोपुरी, वर्धा (म. प्र.)

मुद्रक :

र. भ. निगुडकर,
प्रकाश मुद्रणालय,
३९५/४ सदाशिव पेठ,
पुणे २

प्रस्तावना

मिहारचा कार्यक्रम होता भूरे दान. भूरे-दान हा काही भूमि दानाचा कळस नाही. त्याचा कळस ग्राम दान. म्हणजे जमिनीची व्यक्तिगत मालकी संपवणे. हा प्रयोग सद्या ओडिसात करायचा होता. कारण एक तर ओडिसाचे क्षेत्र त्याला विगेष अनुकूल होतं. ओडिसाची गरिबी, गरिबीबद्दल गाजलेल्या हिंदुस्थानात हि अद्वितीय च. गरिबांनी आधी मालकी नाही सोडायची तर कुणी सोडायची? श्रीमताची सुटायची, गरिबांनी सोडायची. भारताच हे भाग्य की श्रीमत हि कुणी कुणी मालकी सोडायला तयार होतात. पण हें भाग्य अति ताणून चालायचे नाही अति ताणले तर तुटायचे, म्हणून मिळाली तितकी श्रीमताची सहानुभूति मिळवून, गरिबांनी मालकी सोडण्याचा प्रयोग यशस्वी करणे हा च श्रीमतीचा नालेकिल्ला जिंकण्याचा कुशल उपाय होता. त्यासाठी ओडिसाचे क्षेत्र अनुकूल होतं. शिवाय ओडिसात जनतेविपर्यया सद्भावनेने आणि अनुरागाने प्रेरलेली गानरसेना (हनुमदादि नायकासरूढ) सज्ज होती. म्हणून ओडिसात मर्गे दयानें नशीत अजमावून पाहण्याचे योजिलें होतें.

विहारच्या माझ्या यात्रेला मी ' आनंद-यात्रा ' असें नाव दिलें होतें तदनंतर बंगालची छोटीशी प्रेम यात्रा संपवून ओडिसात शक्ति-यात्रेला आरंभ करायचा होता. मुमारे सात आठ महिने ही शक्ति यात्रा चालली. पूर्णार्थात झाला शक्तीचा शोध, उत्तरार्धात तिचें दर्शन.

कोरापुट जिल्ह्यात उत्तरार्ध सुरू झाला, आणि त्या जिल्ह्यात च तो संपला. भर पावसाळ्यात जसा शिवाजीन जजिन्याच्या सिंदीयर हल्ला केला, तसा ओडिसाच्या कार्यकर्त्यांनी कोरापुटच्या मलेरिया शीतल चानुमांस्यात कोरापुटवर हल्ला चढविला. एकेकांन जाजारी पडावे आणि दुरुस्त होऊन पुन्हा आधाडीयर जावे. चानुमांस्यात देन देखील झोंपतात असें पुराण जाहे. चानुमांस्यात सेवनांनी जागून इतिहास बनविला. शेन्डों ग्राम दानें कोरापुट-मधें मिळाली आणि सर्वोदयाच्या अगायर मूठमर मास चढलें. त्यानंतर बानाचा मुक्त मिहार चाद आहे. तो हि तामिलनाममधें थोडा सापाधिक

झाला आहे. त्यातून सुटल्यावर निरुपाधिक मुक्त विहार सुरू होईल; अशी बाबाला आशा आहे.

शक्तीचा शोध व शक्तीचें दर्शन — ओडिसाच्या यात्रेचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध — आमच्या दोघी मुलींनीं दोन पुस्तकात चित्रित केला आहे. हिंदीतून दोन्ही पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. मराठीत आता होत आहेत.

जगलाचा प्रवासवर्णन करणारे दुर्मिळ च असतात. कारण वर्णन करू शकणारे जगलात जात नसतात. आणि जगलात जाणारे वर्णन करू शकत नसतात. बाणीला डोळा नाही, डोळ्याला बाणी नाही, असें रामायणात तुलसीदासांनीं म्हटलें आहे. पण सर्वोदय-विचाराचे हे सामर्थ्य होय कीं त्यानें बाणीला डोळा लाभला आणि डोळ्याला बाणी लाभली. वाचकाचे हें भाग्य च म्हटलें पाहिजे

उत्तरार्ध आणि पूर्वार्ध दोन्ही एका च पुस्तकात घालता आले असते. पण त्याने पुस्तक थोडें मोठे झालें असते, म्हणून दोन भाग केले आहेत. वाचकाना एकदम च अजीर्ण व्हायला नको. एका मागून एक सेवन करून सावकाश पचविता येईल.

भूदानयज्ञ यात्रा
कोइबतूर जिल्हा
२३-९-५६

अनुक्रमणिका

बंगाल

प्रकरणार्थे नांव

पृष्ठांक

१ विरह-मीलन	...	...	१
२ दारिद्र्य नको, नारायण हवा	...	...	९
३ दया आणि करुणा	...	...	१२
४ 'वदे मातरम्'	...	...	१७
५ एक पत्र	...	...	२०
६ निर्भयतेचा आधार आत्मा !	...	...	२३
७ जीवन-संगीत	...	...	२५
८ परदेशी प्रवासी	...	...	२९
९ गंगा आणि सागर	...	...	३२
१० 'मर्वेणामविरोधेन'	...	...	३६
११ वैराग्य नव्हे, अनुराग	...	...	३९
१२ कायदा आणि कान्ति	...	...	४४
१३ शेषनाम	...	...	४८
१४ 'गीताई'च्या जन्माची कहाणी	...	...	५०
१५ 'शांतीचे प्रयोग'	...	...	५५
१६ सप्तपदी	...	...	६०
१७ प्रेम यात्रा	...	...	६३

उत्कल

१८ कलिंगभूमीति	...	...	६६
१९ पूर्णाचा समन्वय	...	...	७१
२० 'मानपूर'चे 'ऑस्ट्रेलिया'वर आक्रमण	...	...	७४
२१ 'गांधीजींच्या विधासास पान व्हा'	...	...	७७
२२ जनतारूपी गार्डचे दोहन	...	...	७९
२३ अमृतस्य पुत्राः	...	...	८१
२४ सत्ता कुणाची !	...	...	८५
२५ भूमिचोर	...	...	८९
२६ 'दोषाचे हि दोष माझे'	...	...	९२

२७ अहिंसक कांतीचा झेंडा	...	...	९३
२८ देव पूजनीय, सत अनुकरणीय	...	...	९६
२९ 'स्त्री' शक्तीला आवाहन	...	...	९९
३० शांतीचा मार्ग	...	...	१०१
३१ आधुनिक तीर्थक्षेत्र	...	...	१०४
३२ पांवा नाही तर सुदर्शनचक्र	...	...	१०६
३३ कांतीचें साक्षात् दर्शन	...	...	११०
३४ कमळ आणि भुगा	...	...	११४
३५ देवाचा पोस्टमन	...	...	११५
३६ भूदानयज्ञामागची दोन तऱ्हे	...	...	११९
३७ बुद्धदेवाची प्रेरणा	...	...	१२२
३८ थड आग	...	...	१२७
३९ जागे व्हा	...	...	१३०
४० 'देवा'ना धोक्याची सूचना	...	...	१३४
४१ सहजीवन, सहभोजन, सहभजन	...	...	१४०
४२ 'दानपत्र म्हणजे विश्वशार्ताकरिता मतदान'	...	...	१४४
४३ वानरसेनेचा पराक्रम	...	...	१५६
४४ सूर्योपासना	...	...	१६०
४५ दानप्रक्रियेचें समाजशास्त्रीय विवेचन	...	...	१६३
४६ कांतीचे पाईक	...	...	१६८
४७ भूदानाचे तीन आधार	...	...	१७१
४८ सामूहिक इच्छाशक्ति	...	...	१७५
४९ यत्र धंद पण यत्री जातूत	...	...	१८१
५० चतुर्भुज	...	...	१८४
५१ आपले प्रश्न सोडवा म्हणजे जगाचे प्रश्न सुटतील	...	...	१८७
५२ वाड्ढंगची दशसूत्री	...	...	१९०
५३ एका यत्रिलाची दोन रूपे	...	...	१९५
५४ भूमिकाति सफल होवो !	...	...	२००

वंग-कलिंग यात्रा

वंगाल

: १ :

विरह-मीलन

पडाव-सालतोडा

[जिल्हा-नाकुडा. बंगाल]

१ जानेवारी '५५

मग्या घरांची नवी पहाट झाली. प्राचीच्या मुखावर पहिली प्रकाशरेषा उमटली. जगाला अधारातून प्रकाशात नेणे हे प्राचीचे नित्याचे कार्य. तिला तेजोनिधान गवसले की ती चारी गाला तेज रणाचे दूत पाठवते नी पाहता पाहता प्रतीची, उत्तरा, अधरा साम्याना त्या तेजाने व्यापून टाकते. अतरेक्ष उजाळणाऱ्या प्राचीला पृथ्वीवर भरतभूमीत आपले प्रतिबिम्ब आदळले. भारताने रधी हि हिसेची काळोशी, दुर्बल शस्त्रे घेऊन जग जिंकायला जाण्याचा चेहेपणा केला नव्हता. ज्ञान आणि प्रेमाच्या प्रसर प्रकाशदानी दूताद्वारे जगाला प्रकाशित करण हा च त्याचा इतिहास होता, हे च त्याचे वर्तमान नी हे च त्याचे भविष्य.

भगवान् बुद्धाच्या विहार भूमीची यात्रा संपून आज आम्ही चैतन्य महाप्रभूच्या प्रेमभूमीमध्ये प्रवेश केला.

विहार भूमीतील आपत्त विहाय संपून विनोद ठरलेली अक्षरेची वाट चालत होते. विहार बगाची सीमारेषा आली. पानापुण्यानी संपलेली

भव्य द्वारें तिथें उभारलीं होतीं. विरह आणि मीलनाच्या भावानीं भारलेली विहार व बगालची मडळी तिथें जमली होती. विहारच्या वतीनें जयप्रभाशजी निरोपाचें भाषण देण्याकरिता उभे राहिले. त्याची नित्याची स्थिर गमीर घाणी गडगडली. शब्दाशब्दावर ते थायत होते. अश्रू ओघळत होते...

“अच्छा होता, अगर यह बिदाई का भाषण देनेका काम किसी और मजबूत दिलवाले पर सौंपा जाता।” प्रत्येक हृदयाला ह्या वाक्याने हलविलें. त्याच्या अश्रूना साथ देण्याकरता अनेक अश्रुसरिता सळसळू लागल्या. जें शब्दाना साधलें नाहीं तें अश्रूद्वारें व्यक्त झालें. “तुमची ही अर्हिसक क्रांतीची प्रयोगशाळा (बिहार भूमि) उत्तम तऱ्हेने चालू राहील.” असें आश्वासन त्यानीं विनोबाना दिले अश्रूनीं मिजलेल्या त्या साध्या शब्दांनीं विनोबा निश्चित होऊन विहार सोडू शरणात असा विश्वास निर्माण केला.

डोळे पुसत पुसत आम्हीं बंगभूमीम ये विनोबाच्या मागोमाग प्रवेश केला. विहार भूमीचीं असंख्य स्मृतिचिन्ने डोळ्यासमोर सरळत होती. त्या भूमीत प्रवेश केला तेव्हा पहिल्या च दिवशीं भगवान् बुद्धाच्या प्रेरणेनें विनोबांनीं घोषणा केली होती, “बिहारची भूमिसमस्या सोडविल्याखेरीज मी ह्या प्रदेश सोडणार नाहीं.” त्या घोषणेला शिरसावद्य मानून अनेक खंदे धीर पुढें सरसावले. ‘सत विनोबा की जय’ उग जनता अत्यानंदाने जयघोष करित होती. पावलें वर्तमानात पडत होती. मन मात्र भूतकाळात विहार करित होतें. वैशाखी पौर्णिमेचा पवित्र दिवस. कारण्यमूर्ति बुद्धाचा जन्मदिवस. रकाच्या राजेसाहेबांनीं अतिथीचा सत्कार केला. त्याच्याजवळ एक लक्ष एकर जमीन पडती नी बारा हजार एकर चांगली जमीन होती ही सारी त्यानीं विनोबाच्या समोर ठेवली. “जेवढी हवी तेवढी घ्या” त्याच्यातलें औदार्य बोललें. राजानें सर्वस्व दिल्यानंतर त्याची चिंता करण्याचें काम विनोबाकडे आले. पडती जमीन असेल तेवढी आणि चांगल्या जमिनीचा सहावा हिस्सा घेऊन दहा हजार एकर जमीन त्यांना परत केली. “हें पूर्ण दान आहे, सात्विक दान आहे” विनोबा सतुष्ट झाले ... “जमीनदारानीं हा क्रांतीचा झेंडा आता स्वतः पुढें येऊन हातीं घेतला पाहिजे.” ह्या विनोबाच्या आह्वानाचा स्पर्शाने वरून अहोरात्र या क्रांति कार्याकरिता

वणवण हिंङ्गारे सौम्य, सौजन्यशील पालफोड्या राजेसाहेबानीं तर स्वतः च्या जीवनात च काति केली होती .. आमचा मार्ग पूर्वेकडे जाणारा होता. प्राची पथदर्शनाचें काम करीत होती तिची आरक्तता क्षणाक्षणाळा वाढत होती. हळूहळू सवित्याचें तेजस्वी अन्न क्षितिजावर उलानें चढूं लागले. क्षणभर भास झाला, त्याचें आरक्त तेज गुरुदेवाचा प्रेमसदेश देत आहे. बंगमगिनी मजुळ स्वरात जयगोप करीत होत्या “साधु विनोबा अमर हो !” बंगमगिनींचा पराक्रम वाचला होता, ऐकला होता. मला आठवण झाली. साता समद्रापर्लाफडून आलेली पॅट सादीचें शुभ्र वस्त्र परिधान करून गेली जिल्ह्यात व खेडोपाडीं हिंदून भारतीयता जागवत होती. भारताच्या हृदयाचा ठाव घ्यायचा होता तिला. अंठमच्या युगात हि शांतीची व प्रेमाची भाषा बोलणाऱ्या, अध्यात्माच पूर्वपरपरागत वेड आजतागायन वाळगणाऱ्या भारताचें तिला मोठें कुतूहल वाटत हतें कुठून एवढी शक्ति मिळवली त्यानें ? त्याच्या शोधार्थ ती हिंङ्ग लागली. त्याकरता भारतात असेपर्यंत इंग्रजी बोलायचें च नाही, हिंदी च बोलायचे अशी प्रतिज्ञा तिने घेतली होती. भूदानाचा अभिनव मार्ग तिच्या हृदयाला रुचला होता. तोडम्या मोडक्या हिंदीमधें जमिनीचें दान मागत ता पायीं पायीं विरे. शात, सुशील, सोप्याळ गौरवाय तशीला थडीवाऱ्याची पवां नाही, राण्यापिण्याची शुद्ध नाही, हें पाहून ग्रामीण जनता तोंडात बोटें धातू लागली व तिची झोळी भरू लागली. ज्या दिवशीं दान मिळणार नाही त्या दिवशीं अन्न न घेण्याचा तिचा निर्धार होता. मुलसमृद्धीच्या कळसावर पोहोचलेल्या धर्मशाली (अमेरिकेंत) देशात जाऊन तिचें जीवन गेलें होतें. तें जीवन तिला नीरस वाटू लागले होतें भूदानमूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक कांतीला जीवनपुष्प पाहिलें तेव्हा मात्र तिला शांत शांत वाटू लागलें. चालता चालता कुणाचा तरी धक्का लागला. दृष्टि वर्तमानात गेली. जनसमुद्र उसळला होता. बंगाल भूदान समितीचे संयोजक श्री. चारुचंद्र भट्टारी बंगाल विधान सभेंत विरोधी पक्षाचे प्रमुख व सोशलिस्ट पार्टीचे सभासद होते, परंतु आता त्यांनीं सर सौडन महान् कातिकार्याला जीवनदान अर्पण केलें होतें. त्या गर्दीत हातातीळ दानपत्राचा गळा साभाळीत ते विनोबाच्या राजूनें लगवणीनें चालत होते. धोतराचा

सोगा हातीं धरून, काळ्या चप्प्यातून नापूच्या प्रथम शिष्याला न्याहाळीत एक स्थूल व्यक्ति मागें मागें रहात होती. जुणी तरी म्हणत होत, “ हे च ते अतुल्य घोष वर का । जगाल प्रदेश कॉंग्रेसचे अध्यक्ष. ’ गर्दीत चालता चालता अनेकांचे पाय पडून तुटलेल्या पिचाऱ्या माझ्या चपलेला उचलीत मी पुन्हा मागें पडलें स्मृतिपटलावर दुसरें चित्र दिसू लागलें .

“ विनोबाजींचा सन्मेल आता व्यक्तीपुरता सीमित राहिला नाही, तो आता आपणा सर्वांचा सन्मेल आहे ” असें म्हणून बिहार प्रदेश कॉंग्रेसकडून ३२ लाख एकराचा कोटा पूर्ण करण्याचा संकल्प करविणारे कै. व. प्रजापति मिश्र बिहार कॉंग्रेसचे निष्ठावान् अध्यक्ष होते व विनोबांचे भक्त होते सत्कार्याची कळकळ त्यांना स्पष्ट असू देत नव्हती ... सुरम्य शांतीच रम्य स्वप्न उराशी बाळगून हसत हसत कण सहन करणारे लहानमोठ कार्यकर्ते ही बिहारची फार मोठी संपत्ति होती .. एरुदम गडगड झाली आणि पहातें तों लोफ धावत सुटले होत कारण न कळता च मी हि धावू लागल. थोडें पुढें गेल्यावर पाहिल. बाया धावत सुटते होते. मात्र हजारोंच्या त्या गर्दीत लहान लहान मुलांनी च पहिला मान पटकावलेला दिसत होता. नाशच्या भोंवतीं त्यांनीं गराडा घातला होता. त्यापैकीं दोघांचे हात धरून नाश पळत सुटले ते थेट टेन्डीवरील निवासस्थानापर्यंत. तिथें पोहोंचल्यावर “ कशी मजा आली ” असें म्हणून त्या निर्व्याज गालकावरांवर हसू लागले. गवळ्याच्या पोरामध्यें रममाण होणाऱ्या बाळकृष्णाची कहाणी आठवली.

अहिंसेचा व करुणेचा विचार जगाला देण्यावरता बुद्धानें तत्त्वार्थीन यशसमस्येचें निमित्त शोधलें होतें. सर्वादयाचें तरंगान आपल्या जगाला देण्यावरता आज भूमिसमस्या निमित्त जननी आहे. धर्मचक्राची गति कुठित राहिली नव्हती. धर्मचक्राला गतिमान् करीत बुद्धानें बिहारभूमीन विदार केला होता. काल च बिहारच्या अखेरीच्या सुफामावर प्राताच्या कार्यकर्त्यांना शाना सागत होते, “ गेल्या सत्तावीस महिन्यात मला कुठला हि प्रास झाला नाही. उलट माझी ही ‘आनंद यात्रा’ च झाली. जयल जयल चार वरें झाली माझी पदयात्रा चाडू आहे. पण माझा प्रभु तर चरदा रें अरण्यांत हिंटत होता. चवदा पुढें चार म्हणजे .. ” ऐन उन्हाळ्यात उराडवा- करता प्रसिद्ध अशा गया व पलामू निःश्याव यात्रा सुरू होती. मे चा महिना होता.

सूर्यनारायणाला तापण्याचा अधिकार च होता. घामाच्या धारा गाळत गाळत चरदा पधरा मैलाची वाट चालावी, मुझामार लवकर च पोहचू व गार पाणी पिऊ असे माडे मनात ठरावे तों च कुणातरी सागे “ चुनून अतर ११ मैल सांगितल गेल्य्. अजून दीड दोन मैलाची वाट चालायची आहे ” राची व हजारीबाग जिल्ह्यात मुसळधार वृष्टीशी चार दोन हात करीत एन्दा तीन चार तास चालून नखसिपान्त ओलेंचिं भिजून रामगढच्या राजेमाहेराच्या महालात प्रवेश केला होता, आणि एक दिवशीं तर एसा अतिशय लहान झोपडींत रहावे लागलें होत झोपडी गळत होती नी आम्ही सारे रसेरसे गर्दी म्हून उभे राहून गावऱ्यांसोबत प्रार्थना करीत होतों.

थडीने अंग जळू लागल तेव्हा विहारच्या उत्तरेला परतराज हिमाचलाचें भव्य दर्शन घडलें होतें. शेतातली वाट असली म्हणजे दवानें नागाचे नूट ओलेचिं श्याचे मग ते अनगणी चालू लागले रीं शेतातली चढउताराची वाट सवून गिन्या टांगलेला रस्ता मुरू होई. त्यावर पायलागणिक तीव्र वेदना होई. ‘हाय’ म्हणार्ने तेजव्यात नागाचे शब्द कानावर पडत “ जरे, रास्तेमें जो कम्ह (दगड) होते हैं वे शरर होते हैं ” नद्याचा कोप झाला होता तेहा सभेररता होड्यातून आलेल्या हजारों पुरपीडितांना दिलासा देताना, पाण्यापायसाचा मार खात वररभर पाण्यातून दहा दहा मैल चालताना नागाना जुठं दि वष्ट भासले नव्हते. सर्वत्र आनदी आनद च होता .. ‘स्थितप्रज्ञदर्शनात’ स्थितप्रज्ञाचें जीवन म्हणजे निरळ विहार, ‘आनद विहार’ हा विचार सांगितल्या आहे तिरडे श्राळगोपाळारोरर हास्यविनोद करताना गेलवरर वनेलेल्या नागांडे पाहून ‘आनद यात्रे’चें साकार दर्शन घडल्यचें समाधान वाटतें

गात्रावाहेर दूरच्या जगन्मतीत टेकडीवर छोटासा नगला हें जाचें निवासस्थान अतर्गद सौंदर्यानें नटलेल्या वगभूमीनें प्रथमदर्शनीं च मोहित केणें. सौम्य रगाच्या रागोळीन भूमि चिंतिन केली होती. मग वल्लभ, प्रदीप व धूपामुळें देवघरातलें मागल्य प्रगटणें होतें. मागल्यात मथुरता ओतीत वगभगिनी मुमुर रथरात रतीद्विगीत आळू लागल्या—

“ एश नव जागृत प्राण चिरयौवन जयगान
 एश मृत्युजय आशा, जडत्व नाशा
 क्रंदन दूर होक, बंधन होक क्षय
 .....नव अरणोदय जय होक ”

आमचे नेत्र बंगभूमीचें सौंदर्यपान वरं लागले, सगीत कानाला मुसतू लागलें, आणि दोन्ही मिळून मनाला भुलवूं लागले, हृदयाला हालवूं लागले. तोंच वारांची प्रेममय वाणी ऐकू आली—

“ लहान होतों तेव्हा बंगालमध्यें येण्याची व हिमालयांत जाण्याची माझी पार इच्छा होती. पुढें देवाच्या शोधार्थ पराशरें पडलों तों दोन्हीच्या मध्यें काशीनगरींत जाऊन पोहचलों. तिथूनच माझी पावले गांधीजीकडे वळली आणि तिथें मला हिमालयाची शांति व बंगालची 'क्रांतिभायना' ह्यांचा सुंदर संगम आढळला — त्याच शांतिमय व्रंतीना संदेश घेऊन मी आज बंगालमध्यें आलों आहे — वृद्ध गृहणजे बालच. बालक होऊनच मी तुमच्यामध्यें आलों आहे, प्रेमान्ना ह्वा. मला ह्वा आहे मी गृहणतों, पायगानें सरकारला जमीन यमी मिळो याचें न मिळो, माशा घालव्ह माघ बंगाल रचितच पुरवेल. ” शब्दन् शब्द प्रेमानें ओथपण होता. पहिल्याच भेटींत स्नेहभरानें हस्तांदोलन झालें !

साहित्यतेचा व व्रतनिष्ठेचा विहारला पार अभिमान वाटे. सादी समिती-मध्यं काम करणारे परंतु यार्नेत खजार्ची, टक्क, साहित्य विक्रेता इ० निरनिराळीं जमाखदारीचीं कामें उत्तम पार पाडणारे राजेंद्रभाई, झाजी, नदकिशोरभाई, रामावतारभाई सारे च आज परतणार होते. “ परिवार टूट रहा है, हम दूर हो रहे हैं ” असं म्हणत प्रत्येकानें नमस्कार केला. बाबांच्या चरणाला स्पर्श करीत नी डोळे पुसत एकमेकांची पाठ पिरहं लागली.

बंगालच्या सृष्टिसंदर्भात व जनतेच्या प्रेमसंदर्भात गन रमू पाह्यचें तर निरोप घेणाऱ्या एकेका विहारीभाईंच्या नेत्रातील उदासीनिता हृदयात प्रतिबिंब उमटवून जायची. जयप्रकाशजी व दीदींनीं (प्रभावतींनीं) ‘ खुश रहो ’ म्हणून निरोप दिला. शब्दाची आवश्यकता नव्हती. त्याच्या रूपानें देशाला काय मिळालें आढे त उगाचे इतिहासकार लिहितील. पण काति-सैनिकांना मात्र एक जिह्वाळ्याचें स्थान निर्माण झालें आढे. ते दाघे हि स्तल हा ‘ सामान्य ’ म्हणतात — नव्हे तसें जीवन हि जगतात. आपली उर्ची उगाचे डोळे दिपवणारी होऊ नये याचा त्यांना प्रयत्न कराना लागत नाहीं. त्याचा साधेपणा इतरा स्वाभाविक आढे कीं, त्याची उर्ची भासते, जाणवते, परंतु अडगीत मात्र नाहीं.

सार्वत्राळीं सभेच्या वेळीं गंगा टेकडीवर नी जनता उतारानहन पायथ्या-पर्यंत वसली होती. मुग्ध होऊन प्रेमसदेश ऐकत होती. गंगानीं प्रेमदान यज्ञाची घोषणा केली. ते म्हणाले, “ मी भूमिदान मागायला नाहीं आलों. मी तर प्रेमदान मागतोंय. ”

नित्याच्या शिररत्याप्रमाणें दिवेलगणीला यार्नादगतील मडली गंगाच्या भोंवतीं जमली. आज सेवादलातील बाईं मेरफ यात्रत सामीं झाले होते. त्यांच्याशीं चर्चा करण्याच्या हेतूनें गंगानीं आपढे शिक्षणार विचार व्यक्त केले. ते चागले च हादरे गंगणारे होते. हल्लीं-या शिक्षणवडतीमुळे मुल गरीरपरिश्रम परायण नागपक होतात असं त्याचें नेहमींच म्हण्णें कोपण्यात वगळेल्या निर्मळेरडे नोट टागवून ते म्हणाले, “ आता हिचें च उदाहरण प्या. माझ्याचवळ राखनी दितीं पार इच्छा आढे आणि ही माझी लाडकी

मुलगी आहे. पण हिचें शरीर हिला अधूनमधून त्रास देत असतें. म्हणून म्हणतो, काति करायची असेल, माडगलशाहीविरुद्ध झगडायचें असेल, तर पहिला हत्ता आपल्या शरीरावर च करावा लागेल. सर्वात मोठा भाडवलदार जर कुणी असेल तर हें आपलें शरीर !”

काति म्हणजे डोक्यां कापणें नव्हे, तर डोऱ्यातील विचार बदलवणे. एखाद्या आह्लाददायक सफाळीं आरामखुर्चीत उशीर रेलून मानाचें पुस्तक वाचावें. “उत्पादक श्रम केल्याशिवाय साणारा म्हणजे चोर आहे” अमलें श्राव्य वाचता च वेदद खुश होऊन जाणे. पण इतकें धान पुस्तक टाकून खोलीबाहेर भाटीं घासणाऱ्या गंगू मोलकरणीच्या हातातील भाडीं घेऊन तीं घासण्याचें मान फोण जियावर येत.” मग पुढच्या वाक्यावर नजर फिरावी—“त्यत श्रम न करणे म्हणजे दुसऱ्याच्या श्रमावर जगणें हे शोषणाचें मूल आहे, त्यातून च माडगलशाही निर्माण होते.”.. बुद्धीला हा विचार पडतो, हृदयाला रुचतो हि. म्हणून पुस्तक वेतून उठारें. भाडीं घासावीं, नेरमुणी हातीं घेऊन घर झाडावें, बागेंत काम करावें, अगणात सडा घालाया, पण मग शरीर थकू लागतें, हात पाय थोडू लागतात—“आत्ता पुरे, जरा आडवी हो !—” मन आणि बुद्धि पुढेंपुढें धाव घेतात आणि इकडे वृद्धां सवयीनें लाडायलेलें शरीर त्याला मार्गे मार्गे रोवतें, धानस पुस्तक वाचत पडाव, आयत जेवाव, सुंदर छेस लिहावे, आजच्या विपमतेवर मैथिलींशीं चर्चा करावी, असा मुखसोयीला चढावलेल्या शरीराचा तगादा असतो. म्हणून तर त्याच्यावर पहिला हत्ता चढवायचा आहे !

दारिद्य्र नको, नारायण हवा

पावडा (वाँकुडा)

२ जानेवारी १५५

दिशा उजळू लागण्यापूर्वी च एक गांव लागले. झाडून सारे गांवकरी दर्जनाकरतां सडकेच्या दोन्ही बाजूला उभे होते. उत्साहाला भरती आली होती. गांवकऱ्यानीं सात मैलाचा रस्ता स्वतःच्या श्रमानें तयार केला होता. त्यामुळें तीन मैलाची चकर वाचली होती कुठें हि जा, जनता प्रेमाचा वर्षाव करतांना आढळते. आजचा रस्ता आणि त्यावर साटलेलें गांवकऱ्यांचें अत्युत्कट प्रेम पाहून बाबाचे शब्द आठवले : “ सर्वत्र भारतीय हृदयाच्या विशालतेचें च दर्शन घडते. ” भारतीय हृदय सर्वत्र एक आहे. वेद, उपनिषदांच्या दुधावर पोमलें गेलेले तें हृदय ऋषींचा आवाज चटकन् ओळखते. “ आमादेर ग्रामे भूमिहीन केऊ याकबेना, याकबेना ” हा गगनभेदी जयगोध ऐकू आला आणि हा म्हणे कम्युनिस्टाचा प्रदेश आहे ! मागें तेलगणाच्या यानेत जनता रामधुन म्हणत रोज पहांटे चारपासून निवासाला पांढऱेपर्यंत यात्राच्या मार्गें चालत असे. त्यावेळीं बाबा कम्युनिस्टाना म्हणाले होते, “ जोंपर्यंत रामनामाचा गजर सुरू आहे तोंपर्यंत तुमचें ह्या देशात काहींही चालणार नाही. ” ... आज बंगालची जनता जगाला हें च सागत होती कीं, भारतीय हृदयावर रामाची च सत्ता चालणार.

घाटेंत लागलेल्या प्रत्येक खेड्यात बंगालच्या संस्कृतीचें दर्शन घडत होते. प्रत्येक गोष्टीला कलेचा स्पर्श झाला होता. रस्त्यां सारवलेलीं मातीचीं छोट्यां छोट्यां घरे, सडा शिंपून शुद्ध केलेल्या घरासमोरील अगणात भक्ति-भावानें चितारलेली अल्पना, दाराच्या दोन्ही बाजूला केळीचे खाव, आंब्याच्या हिरवागार पानाची तोरणें दारासमोर हातीं मंगल कलश नी सौम्य प्रदीप घेऊन सौजन्यशोल गृहलक्ष्मी उम्या होत्या, तर कोवल्या कन्या उत्साहानें शंखनाद करीत होत्या. रम्य सृष्टि नी घराची आनर्थक रचना

पाहून वाटू लागतें, इतकीं सुंदर रेंवीं सोडून शहराच्या मजबजपुरीमधे लोक का धाव घेतात ! वात्राची कुटी गावऱ्यानीं तयार केली होती. त्यांना वात्रा म्हणाले, “मी जमीन वाटायला आलों नाहीं, प्रेम वाटायला आलों आहें.”

आमच्याकरता पुआलच्या झोपड्या तयार केल्या होत्या. साध्या च होत्या पण रचना आकर्षक होती. सारी च व्यवस्था साधी पण सुंदर होती. झोपड्याच्या समोर च लहानसें शेेत होतें. त्यातील तुरीच्या शेंगा बोलावीत होत्या. तेवढ्यात न्याहारीची घटा खणखणली आणि पळारें लागलें. बिहार-मध्ये ठरलेली न्याहारी म्हणजे भिजवलेले पोहे, दही नी गूळ. इथे मूडी (मुरमुरे), गूळ व शेंगदाणे. गरीब वर्गाचें हे च खाणें आहे अस वळलें तेव्हा आत एक प्रकारचा आनंद झाला, आणि गुळाला अधिक च गोडी आल्यासारखें वाटले. आजचें व्यासपीठ हा प्रामाण फलेचा नमुना होता. पुआलची राख शेणात मिसळून त्यानें तो मातीचा चौकोनी उच्चवटा सारखा होता. त्यावर आणि त्याच्या भोंवतीं नाजूक रांगोळी काढली होती.

सकाळीं वात्राच्या बरोबर यात्री दलातील मंडळी गावात गेली. हरिजन वस्तीमध्ये जमळ जमळ दोन तास वात्रा हिंडत होते. प्रत्येक घरात शिरायचे, थोडक्यात अवलोकन करायचे, कुणाच्या पाठीवरून हात फिरवायचा, कुणाच्या बाळाचें कौतुक करायचें, वृद्ध पित्याची आरथेनें चौकशी करायची, कुणाची चेश करायची असे चालू होतें. आशादेवी आर्यनायकम् हलू च म्हणाल्या, “येथू सिस्त असा च हिंडला अमेळ गरिबांच्या घरात.” त्या हरिजनाची मोठी दयनीय अवस्था होती. त्याचीं १०-१२ पुटाचीं लहान लहान घरे ज्या जमिनीवर होती ती जमीन त्याच्या मालकीची नव्हती. त्याकरता दरवर्षी बारा दिवसाचा परिश्रम त्यांना विनामूल्य द्यावा लागे. वात्राचें हृदय व्यथित झालें दुपारीं कितीतरी वेळ ते एन्टे च शेजारच्या पहाडावर जाऊन बसले होते.

त्याच्या दुखावलेल्या अंतःकरणाचें प्रतिबिंब आजच्या भाषणातील शब्दा-शब्दात पडले होते. “आपण मुरा वाट तर तें वाटतें नी दु ख वाट तर

ते कमी होते. दोन्हींचा उपाय एक च...वाटा, वाटत चला. या च भूमी-मध्यें विवेकानंदानी 'दरिद्रनारायण' शब्दाचे उच्चारण केलें होतें. आपल्याला दारिद्र्य नाहींसे करायचे आहे नी नारायणाची प्रतिष्ठा करायची आहे हें प्रेमाचे काम लक्षात घ्याल तर बंगाल अतिशय शक्तिशाली होईल."

बंगालच्या प्राचीन वैभवाचें स्मरण करून देत ते म्हणाले, "बंगालमध्ये अनेक आध्यात्मिक विभूर्तीनीं जन्म घेतला होता. साख्यशास्त्राचा उदय इथेच झाला. वैष्णवांनी ह्या च भूमीमध्ये विहार केला. ह्या काळात इथें धर्मसुधार व समाजसुधाराचा निचार सुरूला, प्रयत्न झाला. सान्या भारताचें स्फूर्तिस्थान एके काळी बंगाल झाला होता. माझ्यासारखे बंगालच्या बाहेरचे लोक सदा बंगालची पूजा करीत आले आहेत. बंगालच्या साहित्याचा भारताच्या सर्ग च भागातील साहित्यावर प्रभाव पडला होता. जिथें एवढी विचारसंपदा आहे तिथें प्रेमाची नुट कशी राहील? एवढेंच करायचे आहे... लोकांच्याजमळ पोहचायचे आहे नी त्यांना प्रेमाचें तत्त्वज्ञान समजावून सांगायचें आहे ..."

कालच येथील काहीं राजकारणी मडळी नानाच्या भेटीला आली होती. ती अगतिक्रपणें सागत होती, "भूदानात काम करण्याची आमची पार दृष्ट्या आहे. पण आमच्या मागे लागल्या आहेत निवडणुकी! एक निवडणूक संपली की दुसरी उभी राहते आणि आम्ही अडकून पडतो. आमच्या बाणीमध्ये नी नानामध्ये भूदान आहे. परंतु आमच्या हातात व पायात मात्र भूदान नाहीं.—काय करावे, मुक्त नाहीं."

त्याचा उल्लेख करून किंचित् कठोर शब्दात बाबा म्हणाले, "... हे लक्षात ठेवायला हवय की, ह्या कामात जर आपण विलग लानू तर बंगालचे गरीब उत्तरोत्तर यमात्म्याकडे जातील. यमराजाचें बोलावणें आले म्हणजे आपण कधीं असें म्हणतो का कीं, 'मित्रा, जरा थाय कीं! दोनतीन महिन्यांची तर उसत देशील!'...

"निवडणुकीचे एक स्वतंत्र महत्त्व आहे हें मी देखील मान्य करतो. परंतु घराला आग लागली तरी देखील आपण निवडणूक लढवीत राहूं ना? आणि मी विचारतो, आपल्या खेड्यांना आग लागायची शिडक आहे का? साडेतीन वर्षांपासून मी सतत हिंडत आहे. उन्हाळ्यात कुठे थांबत नाहीं,

थडीत कुठ नसत नाही नी पावसात मिश्राति घेत नाही. कारण मी हे पाहतोय आणि ओळखतोय की, ह्या कामात उशीर झाला तर देशाला आग लागेल जगाचे नी आपल्या देशाचें जें दर्शन मला होत आहे तें जर तुम्हाला झालें तर तुमच्या ध्यानात येईल की, आपण एसा ज्वालामुखीवर बसलों आहांत ” •

मागे एकदा निहारमध्ये ते म्हणाले होते, “ देवानें हृदयाला पिडकी दिली असती तर माझ्या हृदयात काय जळतय त तुम्ही पाहू शकला असता. ” — त्या आगीचे चटके त्यांना स्वस्थ नसू देत नाही. नित्य फिरवत असतात.

: ३ :

दया आणि करुणा

मेजीया

३ जानेवारी '५५

सनईवर भरवीचे गोठ सूर ऐवू येत आहेत, प्रत्येक घरासमोरील अल्पना, कुम, दीप व धूप यांळे वातावरणात प्रसन्नता पसरली आहे, आणि थेट घदिक पद्धतीने पुष्पक्षीररोपर च लाह्याचा हि वर्णन होत आहे अशा थाटात आज गावात प्रवेश झाला. “ वगालमधें पूजेराचून सुटला नाही ” असें वात्रा म्हणत होते. मुष्कमावर पांढऱ्या. स्वागताला जमलेल्यासमोर नित्यमानुसार त्यानीं जें भाषण घेले त्यात युग बदललें त्याप्रमाणें आचरण हि बदललें पाहिले याचें सुंदर निवेदन होत.

“ हिंदुस्थानात जिथें गेलों तिथें लोकांनीं मोठ्या प्रेमानें माझें स्वागत केलें. पण भूमिहीनाना जमीन मिळेल, गरिबाना मदत मिळेल तेव्हा च माझें स्वागत होईल .. उ.सवांत “ पत्र पुष्प पल तोयम् ” तर असतें च पण आज मी वधितलें, स्वागत करताना लाह्याचा हि वर्णन केला. ही अगदीं जुनी पद्धत आहे त्याही रसाण्याचा पदार्थ जादे, तो असा रस्त्यावर फां पेंसाया ' प्राचीन काळात अन्नाची तूट नव्हती परंतु तरी हि अस पेकणे

योग्य नाही. ही जी पद्धत चालत असे त्यात एक दृष्टि होती की, स्वागत सभारंभात पांजराना देखील भाग घेता यावा. सभारंभाचा आनंद माणसापर्यंत च सीमित का ठेवावा ? माणसे गडेवहन निघून गेलीं कीं पांजर वाटेवर पेरलेल्या लाथा खातील, म्हणजे त्यानीं हि उत्सवात भाग घेतल्यासारंगें होईल व त्याचा आशीर्वाद हि मिळाल्यासारख होईल पण मी म्हणतो, त्यांना अशा लाक्षा देण्याची काय जरूर ? भूमिहीनाना जमीन मिळाली कीं त्यात ते पीक काढतील नी ते पांजर खातील च सर्व च मंगल कार्यात सान्या मृष्टीचा च आशीर्वाद असतो ”

एकदा आश्रमात एका हरिजन कन्येचा विवाह होता वैदिक ब्राह्मण पुरोहिताचें काम करायला तयार झाले. विवाहविधीची चर्चा निघाला. त्या वेळीं लोकाना विनोदाचें एक नवीन च दर्शन घडले — प्राचीनाहून प्राचीन व नव्याहून नवी अशी ही व्यक्ति न्यारी च आहे हा अनुभव सान्याना आला.

विवाहविधीमध्ये अग्निसाक्षीनें सारे विधी लागतात अग्नीमध्ये तुपाची आहुति द्यावी लागते. त्या काळीं जंगल भरपूर होती नी तुपाची हि तूट नव्हती परंतु या काळात गरिबाना औषधाला हि तूप मिळण दुरापास्त होऊन बसलें आहे. आणि वैदिक विधीमध्ये तर अग्नीत च आहुति देण्यास सांगितलें आहे विनोदानांनीं सुचवलें, दीप ठेवा. दीप हा अग्नि च आहे ना ! आणि एक ताम्रपात्र ठेवा. त्यावर अग्नीचें नाव लिहायचें व “अग्न्य स्वाहा ” म्हणून त्यात तूप टाकायच. आपली ही सूचना वैदिक ब्राह्मण मान्य करतील कीं नाही अशी शका वाटून विनोदानांनीं शास्त्रात आधार शोधला शास्त्रात म्हटलें आहे, ज्या देवता असतात त्या अक्षर-देवता असतात. अग्नि म्हणजे “अ, ग, नि ” इद्र म्हणजे इ, न, द, र याप्रमाणें विनोदानांनीं ब्राह्मणाना समजावले व त्यानीं विनोदाची सूचना कबूल केली व मग तदनुसार तो विधी पार पडला. अग्निपात्रात टाकलेलें तूप सान्याना प्रसाद म्हणून मिळाले.

स्वागताभरता लाथा पेंकणान्याना विनोदानांनीं ही गोष्ट सांगितली. लोक कधीं कधीं विचारतात, “हा भूदान यज्ञ कसा बुडा ? यात नाही तूप नी

नाहीं अग्नि !”... वारा चटकन् म्हणतात, “यांत जो अग्नि आहे तो साधामुखा नाही. चांगला तेजस्वी आहे. आणि ह्या अग्नीमर्घ्ये आहुति द्यायची ती नुपाची नव्हे, हृदयाच्या स्नेहाची आहुति द्यायची. ह्यांत काष्ठ जळण्याऐवजी ममता आणि स्वानित्याची भावना जाळून टाकायची. ”

विहारमर्घ्ये पट्ट्याची प्रथा असल्यामुळे तेथील सभामर्घ्ये गिर्या पाहण्याची संन्य च नव्हती. त्यामुळे मुफ्तामार यात्रीदलाची व्यवस्था करण्यांत गिर्या सभेला गिर्यांनी संख्या जवळ जवळ शून्य असे. परंतु ह्मण मात्र अगदी उलट स्थिति दिवने. सभेला तर त्या हुंडीने येतात न. पण आमच्या-बरोबर यात्रेत कस्तुरबा दूरदच्या भेविका आहेत. कुणी सराळीं नास्त्याच्या तयारीत बरोबरें विसरताना दिसेल, तर कुणी भाजीच्या दिवाजवळ, कुणी पोड्या घेऊनाना, प्रेमानें वाढताना तर कुणी दानांच्या गोलीसुनोर रागोळी वाढताना दिसतील. बडबड करीत उरताना त्यांच्या गुप्तरथेंत गिर्या स्वच्छतेन कधी परक पडत नाही. त्यांनीं दावटीप, नीळीडवेवणा डोक्यात भरतो.

ना काही आध्यात्मिक कारण असले पाहिजे मी ह्यावर चिंतन करीत होतो. जीवनाचे जे स्थूल दोष असतात, त्याचे उगमस्थान ऋद्धा माणसाच्या आध्यात्मिक चिंतनात आढळते. इथे वैष्णवाची भक्तिधारा वाहिली त्यात अपार गुण होते. परंतु त्या च उरोवर किंचित दोष हि राहून गला. तो असा की, येथील भक्ति भागवेशात वाहू लागली त्याचा परिणाम होऊन येथील हृदयाचा विकास झाला. परंतु भगवद्गीतत सांगितल्याप्रमाणे त्या भक्तीला कर्मयोगाचे रूप मिळाले नाही, .. वापेच्या जोरावर एजिन चालते. पण ती बाफ जर हवेत सोडून दिली तर त्यात काही शक्ति रहावयाची नाही ती आत ठेवली जाते म्हणून त्यात एक प्रकारची शक्ति राहते. भक्तिभावाला हि आत च काँडन ठवले पाहिजे गात गाऊन शिवा अश्रु ढाळून जर भक्तीला बाट करून दिली तर तिची शक्ति क्षीण होईल. हृदयात भावना साचली म्हणजे माणूस रडू लागतो. भावनेच समाधान झाले की मन हलकें होतें, रिकाम्या झालेल्या मनात भक्ति चौवीस तास आप्लावित बसू राहिल ? ”

विनोद बोलत होते आणि अतुल्यगुरूवरुपर इतर हि कार्यकर्ते मन लावून ऐकत होते. भाषणाचा अनुवाद होई त्यामुळे मी भौतरी मधून दृष्टि टाकण्याचा उद्योग करीत होतें ... “ म्हणून च आध्यात्मिक चिंतनात भक्तीला कर्मयोगाचे रूप कसे मिळेल हे पाहण्याची आवश्यकता आहे. एखादा दुःखी तुमच्यासमोर उभा आहे त्याच्याकरता सहानुभूति वाटून तुम्ही रडला, पण त्याचे दुःख निवारण्याकरता जें करावयाचें तें केले नाही तर तुमच्या रडण्याचा काय उपयोग ? भक्तिभावाला काहीना काही करण्याची प्रेरणा होते, त्याला कर्मयोगाचे रूप मिळते तेव्हा त्याला ‘करुणा’ म्हणतात. ‘करुणे’चा अर्थ च हा आहे—नाही तरी करणे, तुमती दया पुरेशी नाही, करुणेची गरज आहे. म्हणून च वाटते की, जगालच्या भक्तिभावाला नवीन रूप द्यायें लागेल ”

अनेक दिवसापासून रोगी विठान्याला खिळला आहे. सर्व तऱ्हेच्या डॉक्टर्सकडून तपासून घेतले पण रोग बरा हि झाला नाही व त्याचे कारण हि कळले नाही. अशा एखाद्या हद्दी रोगाचे अचूक निदान गवसायें म्हणजे कोण आनंद होतो ! ..तसा आनंद कार्यकर्त्यांच्या मुखावर झळकत होता.

“शरीर परिश्रमाची निष्ठा निर्माण होण्याकरिता शिक्षणपद्धतीत सुधार करावा लागेल. विद्यार्थी व शिक्षक दोघांनी मिळून दररोज निदान एक तास तरी घाम गाळून परिश्रम करायला हवा. दुसरें म्हणजे, जो जमिनीची मशागत करणार नाही त्याची जमीन राहणार नाही, एवढे च नव्हे, तर त्या जमिनीवर त्याचा हक्क हि राहणार नाही. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, वकील डॉक्टर, व्यापारी या सर्वांना एक व्रत च ध्यायला हवें की, रोज व्रतात व्रमी अर्धा तास तरी काहीना काही उत्पादक श्रम कल्याणाचून न जणें अशा प्रकारची राष्ट्रीय उपासना च सुरू झाली पाहिजे ”

टाळ्याच्या गजरात भाषण संपलें तेव्हात एक गृहस्थ उठून उभे राहिले अनेक प्रश्नार्थक मुद्रा त्याच्याकडे घळतात न घळतात तो च ते थोड् लागले, “भूदान मूलक, ग्रामोद्योग प्रधान अहिंसक कातीला मी माझें जीवन समर्पण करीत आहे.”

हर्षभरानें आशादेवी बानाजवळ येऊन सांगू लागल्या, “टॉ निपिन-चव्वाच्या जीवनदानानुळें बोंकुडा जिल्ह्यातल्या कामाला पार मोठा आधार मिळाला आहे.

गेलीं कित्येक वर्षे आशादेवी सेनाग्रामला नई तालीमचा महान् प्रयोग करीत होत्या पण मूळच्या भगाली म्हणून गेले दोन तीन महिने नानाच्या गाल यात्रेची तयारी करीत, भूदान मागीत, समोदय विचाराचा प्रचार करीत या भागात हिंडत होत्या. आता हि नानाची यात्रा सुरू झाल्यापासून व्यवस्थेंत किंचित हि उणीव राहू नये म्हणून त्या अहोरात्र झटत आहेत सर्वांच्या राण्या पिण्याची, राहण्याची व्यवस्था नीट झाली की नाही, नानांना शांति, एकांत जागा कुठें मिळेल, इत्यादि सर्व त्या जातीने पाहतात. शिवाय नित्याची कामे आटोपून सभेच्या वेळीं नानाच्या भाषणाचा अनुवाद करायला तयार होतात रात्री सारे आटोपलें की, त्यांना म्हणार्थ, “मा, तुम्ही यमला असाल ! दिवसभर आडव व्हायलादेसील झाल नाही आन स्वप्नर क्षोषा ना !” तर त्यावर प्रसन्नतेनें हसून म्हणतील, “यमलें नाही ग पण यात्रा, आता पुढच्या पटानावर जाऊन तिथें वशी काय व्यवस्था आहे ती पाहून येनें .. आणि, दें रघ,

आन ते पाहुणे आले आहेत ना ? त्याची तब्येत बरी नाही तेव्हा डॉक्टरांढे हि जाऊन येते ” — आणि पाहता पाहता त्याची जीप डोक्याआड निघूा जाते

: ४ :

‘ चंदे मातरम् ’

बनसूरीया

४ जानेवारी १८८

राजस्थानचे माजी मुख्य मंत्री श्री. हिरालाल श्यात्री गेले काही दिवस यात्रेत आहेत आज घाटेंत त्याचेशी चर्चा करताना बाबांनी इतकी वचन मोक्षिक उधळली की वेंचता वेंचता माझी अगदी नेधा उडून गेली. “ सगुण निर्गुणाचा वाद अगदी अर्थशून्य आहे माणसाला दोन्हीची आवश्यकता भासते मूर्ति फोडणाऱ्या निर्गुण भक्ताला मी नेहमी म्हणतो की, मूर्ति फोडण्याची जरूर च काय आहे ? ज्या क्षणी माझी त्या मूर्तीवरची श्रद्धा गप झाली त्या च क्षणी माझ्या दृष्टीने ती मूर्ति भग्न झाली नी त्या जागी नुसता दगड च उरला मग आता त्या दगडावर कशाला प्रहार करायचा ? उपनिषदात म्हटल आहे ‘ एक सत् निरा बहुधा वदन्ति ’ मुसलमान लोक ‘ एक सत् तर मागतात पण ते ‘ मूर्त्या बहुधा वदन्ति ’ अस म्हणतात ”

आमच्या यात्रेत निरुपमादेवी सेन आहेत बंगालच्या उत्तम कवयित्री म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत नाना तऱ्हेची मुदर रागोळी चित्रित करताना त्यांच्या कुशल हातांढे पहात राहावस वाटत त्यांच्या मुत्सानून रवींद्र संगीतार्ची गोड लहरे ऐकता च त्या शांतिनिवृत्तनच्या निवारिणी आहेत हे ध्यानात यायला वेळ लागत नाही दररोज प्रार्थनपूर्वी अर्धा पाऊण तास स्वरचित भूदान रीतेन करून त्या श्रोतृमाला तळीन करतात अशा वेळी

“शरीर परिश्रमाची निष्ठा निर्माण होण्याकरिता शिक्षणपद्धतीत सुधार करायला लागेल. विद्यार्थी व शिक्षक दोघांनी मिळून दररोज निदान एक तास तरी घाम गाळून परिश्रम करायला हवा. दुसरे म्हणजे, जो जमिनीची मशागत करणार नाही त्याची जमीन राहणार नाही, एतडे च नव्हे, तर त्या जमिनीवर त्याचा हक्क हि राहणार नाही. निसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, वकील डॉक्टर, व्यापारी या सर्वांना एक मत च घ्यायला हवे की, रोज कमीत कमी अर्धा तास तरी काहीना काही उत्पादन श्रम केल्यावाचून न जगणे अशा प्रकारची राष्ट्रीय उपासना च सुरू झाली पाहिजे ”

टाळ्याच्या गजरात भाषण सपले तेव्हात एक गृहस्थ उठून उभे राहिले अनेक प्रश्नार्थी मुद्दा त्याच्याकडे घळतात न घळतात तो च त बोवू लागले, “भूदान मूलक, ग्रामोद्योग प्रधान अहिंसक जातीला मी माझे जीवन समर्पण करीत आहे ”

हर्षभराने आशादेवी बाबाजवळ येऊन सांगू लागल्या, “डॉ निपिन-चंद्राच्या जीवनदानामुळे मोकुडा जिल्ह्यातल्या कामाळा पार मोठा आधार मिळाला आहे.

गेली कित्येक वर्षे आशादेवी सेवाग्रामला नई तालीमचा महान् प्रयोग करीत होत्या पण मूळच्या बंगाली म्हणून गेले दोन तीन महिने बाबाच्या बंगाल यात्रेची तयारी करीत, भूदान मागीत, सर्वोदय विचारांचा प्रचार करीत या भागात हिंडत होत्या. आता हि बाबाची यात्रा सुरू झाल्यापासून व्यवस्थेत किंचित हि उणीव राहू नये म्हणून त्या अहोरात्र झटत आहेत सर्वांच्या राण्या पिण्याची, राहण्याची व्यवस्था नीट झाली की नाही, बाबांना शांति, एकात जागा कुठे मिळेल, इत्यादि सर्व त्या जातीने पाहतात शिवाय नित्याची कामे आटोपून सभेच्या वेळी बाबाच्या भाषणाचा अनुवाद करायला तयार होतात रात्री सारे आटोपले की, त्यांना म्हणायें, “मा, तुम्ही यमला असाल ! दिनसभर आडव व्यायलादेसील झाल नाही आज लवकर झोपा ना ! ” तर त्यावर प्रसन्नतेने हसून म्हणतील, “यमने नाही म पण यार, आता पुढच्या पड्यावर जाऊन तिथे वशी काय व्यवस्था आहे ती पाहून येते . आणि, हे नव,

आन ते पाहुणे आले आहेत ना ? त्याची तब्येत उरी नाही तेव्हा डॉक्टरांचे हि जाऊन येतें ” — आणि पाहता पाहता त्याची जीप चोळ्याभाट निघून जाते

: ४ :

‘ वंदे मातरम् ’

मनसूरीया

४ जानेवारी ’८८

राजस्थानचे माजी मुख्य मंत्री श्री हिरालाल शास्त्री गेले काही दिवस यात्रेत आहेत आज वार्डेत त्याचेर्णी चर्चा करताना सावानी इतकी धचन भौक्तिक उधळली की वेचता वेचता माझी अगदी त्रेधा उडून गेली “सगुण निर्गुणाचा गद अगदी अर्थगून्य आहे माणसाला दान्हीची आवश्यकता भासते मूर्ति पाडणाऱ्या निर्गुण भक्ताला मी नेहमी म्हणतो की, मूर्ति पाडण्याची जरूरच काय आहे ? ज्या क्षणी माझी त्या मूर्तिवरची श्रद्धा गष्ट झाली त्याच क्षणी माझ्या दृष्टीन ती मूर्ति भग्न झाली नी त्या जागी नुसता दगडच उरला भग आता त्या दगडावर नशाला प्रहार करायचा ? उपनिषदात म्हटलं आहे ‘एष सत् त्रिधा बहुधा वदन्ति’ मुसलमान लोक ‘एक सत्’ तर मानतात पण ते ‘मूर्त्ता बहुधा वदन्ति’ असं म्हणतात ”

आमच्या यात्रेत निरुपमादेवी सेन आहेत बंगालच्या उत्तम कवयित्री म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत नाना तऱ्हेची सुंदर रागोळी चित्रित करताना त्यांच्या कुशल हातातून पदानं राहावम वाटून त्यांच्या मुरातून रवींद्र समीताची गीत लहर ऐसताच त्या शांतिनिरिंतनच्या त्रिप्रार्थिनी आहेत हे घ्यातात यायला वेळ लागत नाही दररोज प्राथनेपूरी अर्धा पाऊण तास स्वरचित भूदात रीतत करून त्या श्रोतृमाला तऱ्हीनुरतात अशा वेळी

जनसेवेला समर्पण केलेली त्याची कला हलकेंच सूचित करते कीं, नोआरालीत दु खितार्चीं आसत पुसणाऱ्या 'एसकी पणित' च्या त्या परमभक्त आहेत. साठी उलटली आहे त्याची. परंतु त्यांना रूप देताना देवान त्याच नात्र सार्थक होईल अशी काळजी घेतलेली आज हि स्पष्ट दिसते. त्या आमच्या 'माशीमाँ' (मापशी) झाल्या आहेत. वाग मला भारी आवडत. तेव्हा जेवताना मला 'बेगुनभाजा' (तळलेल वाग) आणि निर्मला जरा अशक्त म्हणून तिला दही वाढायला त्या कधीं चुकत नाहींत. ददा नारा मैलाची वाट चालून मुकामावर पोहचले कीं मायेने जमळ घेऊन पाठीवरून हात फिरवून त्या निचारतात, "थरलीस का?" अन् मग अशा वेळी त्याची कला, संगीत, वाद्य, सेना, रूप इ० सर्व गोष्टींचा विसर पडतो आणि त्याच्या मातृगात्सल्याची अरड अनुभूति तेवढी होऊ लागते.

वावाची वाट पहात जनता सभास्थानावर जयघोष करीत होती 'वदे मातरम् !' हा जयघोष अनेक महिन्यांनंतर इथें ऐवू येत होता त्या मंत्राची शक्ति भरतभूमीमध्ये प्रकटली होती. असख्य तरुणांनी त्या मंत्राच्या सामर्थ्यावर प्राणाची आहुति हसत हसत दिली होती कुणी पासावर चढला होता तर कुणी बरगडीत गोळ्या झेलल्या होत्या. 'वदे मातरम्' म्हणत भारताचा ध्वज उच्च पडकावत नित्येक हुतात्मे पुढें निघून गेले. आज विनोबा म्हणत होते, "मी जे काम करीत आहे ते बगालला नवें नाहीं त्याचा उगम तर बगालमध्येच झाला बर्बात झालीने एक मंत्र दिला. त्यानें सा या भारताला व्यापलें. त्याचा परिणाम म्हणूनच भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळालें. मी तरी दुसरे काय सांगतोंय? इ च म्हणतों ना? 'वदे मातरम्.' भूमि आपली माता आहे आणि आपण सारे तिचे पुत्र आहोंत. मातेचा नी पुत्राचा त्रियोग झाला तर ती किती कमी होईल! जरा निचार तर करा!"

आज 'वदे मातरम्' मधें एका नवीन अर्थ भरला जात होता. हा मंत्र असाच देशाच्या कानाकोपऱ्यात जाईल आणि अनेकाना पुनश्च प्रेरणा देईल 'वदे मातरम्' स्त्रियांच्या घोळक्यातून नाजूक आवाज आला.

सभास्थानाजवळ पोहचत असताना विनोबा आणि त्याच्या मागून चालणऱ्या सार्थानीं हात वर करून प्रत्युत्तर दिले, ' वंदे मातरम् '. आसमतात एक च ध्वनि निनादू लागला ... " वंदे मातरम् ".

कालच्या च विषयावर अधिक सखोल विवेचन करीत विनोबा म्हणाले, " वैष्णवांनीं इथें भक्तिभाव निर्माण केला, पण त्यात निष्क्रियता होती. म्हणून देशात सक्रियता निर्माण व्हायला पाहिजे, कर्मयोगाची प्रेरणा झाली पाहिजे, त्याची अत्यंत आवश्यकता आहे, असे मीं काल सुचत्रिलें होतें. असे पूर्वी बंगालमध्ये कुणाला मुचले नव्हते असे नाहीं. इथें सक्रियता आली होती परंतु ती हिंसक होती आणि तिने अत्याचाराचें रूप धारण केलें होतें वैष्णवांच्या भक्तिभावयुक्त निष्क्रियतेने काम होणार नाहीं, ती कुचकामी आहे, असें यादून येथील सुबकानीं कर्मयोग मुरू केला. तों हिंसक होता. म्हणजे एक दोष नाहीसा झाला. निष्क्रियता गेली. पण नवीन दोष— हिंसा— आला त्याने शक्ति वाढण्याऐवजी क्षीण झाली. आता असें करावयाला पाहिजे— वैष्णवांची अहिंसा व तक्षणांची सक्रियता दोन्ही हवी, म्हणजे थोडक्यात अहिंसायुक्त कर्मयोग आचरायचा भूदानाचें आंदोलन म्हणजे अहिंसायुक्त कर्मयोग च आहे. ह्याने बंगालची चित्तशुद्धि होईल व प्राणशक्ति वाढेल "

एन्दा या ' अहिंसायुक्त कर्मयोगा ' चे मर्म ध्यानात आलें तर भारतीय जनता ' द्वि सत रोटि भुजा ' नीं दान देऊ लागेल यांत बाबाना शक्का राहिली नव्हती. " ज्याने मला जमीन मागण्याची प्रेरणा दिली तो च जनतेला जमीन देण्याची प्रेरणा देईल " — असा त्याचा भक्तहृदयाचा अमर विश्वास हा विधान अनाटायी आहे असें जर उघ्या आदळलें तर ' मला मागण्याची प्रेरणा का दिलीस ? ' म्हणून ते देवाला जात्र विचारल्यावाचून राहणार नाहीत !

: ५ :

एक पत्र !

अमरकानन

५ जानेवारी १५५

बोंबुडा जिल्हा काँग्रेसचे चिटणीस कै. गोविंदबाबू रामकृष्ण परमहंसाचे भक्त आणि भूदान यज्ञात निष्ठेने काम करणारे सेवक होते. आसपासच्या गावातील गोरगरिबांचे ते कैवरी होते. “विनोद इथे पोंचल्यानंतर भूदानाकरता जीवन समर्पण करायचें” असं त्यांनी ठरवून ठेवले होतं. परंतु ईश्वराची इच्छा वेगळीच असावी. त्याने गोविंदबाबूंची जीवनयात्रा नुकतीच संपवली. त्याच्या प्रेरणेने गांधींच्यांनी बांधलेली कालची ती झोपडी सांगत होती की, ते भूदानयात्रीत रंगले होते. बाबा त्या झोपडीत राहून गेले की तिथे सर्वोदय आश्रम चालू करण्याचें त्यांनी मनात योजलें होतं. त्या झोपडीचें उद्घाटन फाटच बाबांनी केले होतं आज त्याच्या शांत आश्रमात निवास होता.

शेजारच्या रोडव्यातील जे लोक बाबांच्या दर्शनाला येतागतात ते येत होते त्यांच्या हृदयात गोविंदबाबूंच्या सतत सेवेविषयी अपार श्रद्धा आढळली.

आश्रमाच्या आवारात मध्यभागी रामकृष्णाचें मंदिर उभें होतं. शेजारीच त्यांच्या भक्तांची—गोविंदबाबूंची—समाधि होती. पळ्या पुलाच्या ताडानीं अगणाता नटवले होतं. बाबा एका विशाल आमवृक्षान्याच्या व्यावर्षीटार बसले होते गोविंदबाबूंच्या स्मृतीने यातावरणाने गाभीर्य निर्माण झाले होतं. वार्दीं क्षण स्तब्ध राहून बाबा एकेक शब्द श्रोतवें उच्चारू लागले—गोविंदबाबूंच्या अव्यक्त रूपाला प्रशस्ती देत होते. “गोविंदबाबूंसारंग्या निद्रावान् सेवर इथे निपजारा हें ह्या जिल्ह्याचें भाग्यच म्हटलें पाहिजे. मीनेत सांगितलं आहे की, अंतिम क्षणांत मनुष्याची जी भावना असते त्यानुसार त्याला गति मिळते महात्मा गांधी प्रार्थनेला जात हो !, ज्या वेळीं प्रार्थनेच्या भावाने त्याने मन भारलें हो !, तेच कायदेश त्याला विनिर् उर्धार झाला होता. जाता जाता परमेश्वराने त्याला अलग उचलून

नेले. तसे च गोविंदनाचूचे मन च्या क्षणीं भूदानमय झाले होते त्याच वेळीं परमेश्वरानें त्यांना नेले. आणि भूदानाच्या कार्याची जबाबदारी त्यांच्या मिनावर सोंपवून दिली.”

सत्पुरुषाच्या मृत्यूनंतर हि त्याच्या अव्यक्त रूपात निती काम होऊ शकतें ह्याचे प्रत्यंतर आज येत होते.

ॐ अक्षर लिहिलेला एक पोटो नेहमीं विनोबाच्या खोलींत असतो. त्या पोटोच्या मागे इतिहास च आहे तो पोटो मूळ गांध्या खोलींतला. त्याच्यानंतर शिशोरलाळभाईवडे आला व त्याच्यानंतर रामावडे आला. अधून मधून तो पोटो समोर ठेवून ते ध्यान करीत असतात. त्या पोटोच्या कोपऱ्यात धुळीचे कण साचलेले आज आढळले ते पाहून विनोबा म्हणाले, “अस्वच्छता असली म्हणजे ध्यान होत नाही आधीं ते साफ करा.” मागे एका दिवसामध्ये एका शाळेत मुकाम होता. शाळेत सरस्वतीपूजनाचा उत्सव आदले दिवशीं च झाला होता वेळीच्या साली, कागदाचे तुकडे, सिताफळाच्या प्रिया आकारात पडल्या होत्या. बर्ग्याच्या खोल्या आमच्याकरता रिकाम्या केल्या होत्या. बेंवेस, खुर्या वेड्यावाड्या पडल्या होत्या ते दृश्य पाहून विनोबा खोलींत न शिरता चटकन ते साफ करायला लागले. त्याच्या मागोमाग सारी च मटळी धावली. शाळेचीं मुलें व शिक्षक त्यात सामील झाले. अर्धवट जळक्या उदरच्या आणि मिडीचीं थोडके उचलत गगानीं त्या मुलांना विचारले, “अशा जामीं देवी सरस्वती प्रवेश करील का रे ?” त्या मुलांनीं माना खाली घातल्या. त्यापैकीं एक हळूच पुटपुटला, “नाहीं बाबा ! ती नाहीं येणार !” ... Cleanliness is Godliness असें ते नेहमीं च म्हणतात.

सूत कातताना विनोबा नेहमीं खालीं काळा कपडा ठेवतात. आज तो लवकर सापडेना, तेव्हा काळी घोंगडी च घेऊन बसले व “काळी घोंगडी, वाळी काठी ! काळा दोरा कठीं बोली महाराची थेट मन्हादी” गुणगुणू लागले. मधें च थांबून माझ्याकडे पाहत म्हणाले, “कॉलेजमधल्या मुलीला कशाळा माहीत असेल हें माण ?” मग हसत उदगारले, “काल इज्यते यत्र स” — जिथ काळाचा होम होतो तें कॉलेज !” कॉलेजच्या डिग्रीची ते नेहमीं च अशी यष्टा करीत असतात.

आजकाल महादेवीताईंना बाबा शांकरभाष्य व गीता शिकवतात. आज त्या बाबांना म्हणत होत्या, “तुम्ही आतां सूत कातणार मग शिकवणार कस ?” बाबा म्हणाले, “त्याची नको काळजी. गीता आणा तुम्ही. एकीकडे आमचा चरख्याचा शंखनाद चालेल आणि दुसरीकडे ‘भगवद्-गीता’ ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ चालू या.”

श्री. बाळासाहेब खेरांच्या हस्ते गागोद्याला (बाबांचे जन्मस्थान) भूमिवितरण झाल्याची बातमी आजच्या वर्तमानपत्रांत होती. ती ऐकून बाबांनी स्वतः हाताने त्यांना पत्र लिहिले. त्यातल्या प्रसादाचा स्पर्श हृदयाला झाल्यावाचून राहिला नाही.

“— आज मी वाचले की, आपल्या हातून गागोद्याला भूमिवितरण झाले आणि तिथे आतां कुणी भूमीहीन राहिला नाही. दुसऱ्या गोष्टीचा मला आनंद झालाच पण पहिलीचा विशेष झाला. मला वाटले, भूदान-यशाचे काम नेमके आपल्या मनोभावाला जुळण्यासारखे असावे. ईश्वर आपणास या कामात उडी घेण्याची प्रेरणा देईल तर सर्वांना किती आनंद होईल !

“हिंदुस्थानची आणि जगाची सोडवणूक पक्षयुक्त राजनीतीने होणार नाही, पक्षरहित लोकनीतीने होईल, अशी माझी धारणा झाली आहे. आपणाला हि हा विचार हृदयगम वाटला होता अशी हि माझ्या मनावर छाप आहे. या वास्तवीत अधिक चिंतनाची गरज आहे. आपल्याकडे माझी सहज ओढ झाली आहे. यात ईश्वराची काय योजना असेल ती खरी.

“आपल्यावरील आपत्तीची बातमी बऱ्याच उशीरा, जलपल्लवात दूर दूर फिरत असताना मला कळली होती. शांतीसाठी ईश्वराची प्रार्थना करून मी समाधान मानले होतं. — पाण्यापावसाचा आणि पुराचा मार खाऊन माझी तब्येत मध्यंतरी जरा गडबडली होती. आता ठीक आहे. हरि नेईल तिथे जात आहे आणि करवील ते करीत आहे.”

वर्धेहून दत्तोबा, भाऊ पानसे व नुकतीच हिंदुस्थानात आलेली एक इंग्लिश महिला हे पाहुणे आज आले. दत्तोबा व भाऊ बाबांचे फार जुने व प्रिय शिष्य. त्यांच्याशी बाबांच्या शिळोप्यांच्या गप्पा सायकळीं मुरू होत्या.

पयनारच्या (मायाचा वर्धेजवळचा आश्रम) विहिरीत पाणी मिती चढलं, शेतातील काम कुठवर आलं, अमुक आचारी होता ना ? ' सेवन ' (मराठी मासिक)चे ग्राहक मिती वाढले ? इ० विचारपूस बांधा करीत होते गुरुशिष्यामधला मोकळेपणा व जिह्याळा मोठा गोड वाटला. बोलणें मराठीत मुरू होते— बरेच दिवसांनी मराठी सगद कानी पडत होता म्हणून मी काय, सार अधिकच गोड वाटलें.

: ६ :

निर्भयतेचा आधार आत्मा !

विहारलुटिया

६ जानेवारी '८५

आज 'अभय आश्रम' त मुकाम होता बंगालचे माजी मुख्य मंत्री डॉ प्रफुल्लचंद्र घोष हे 'अभय आश्रम' या संस्थेचे आधारस्तंभ आहेत आश्रमाच्या जगणात पट्टशिक्षाच्या छायेन रागोज्यांनी सजविलेल्या पारानर विनोबाश्रमता आसन तयार केलेले होत आठ दहा मैलाची वाट चाडून आलेल्या पथिकाच्या कानावर मधुर, दृढ स्वर पडले

‘ गुण कर्म पथे धर निर्भय मान ।

सम दुर्बल सशय होन अवसान ॥ ’

— विनोबाचे डोळे मिटले होत, दृष्टि जात उळली होती

‘ चल चल यात्रि चढ दिनरात्रि

कर अमृत लोक पथ अनुसंधान ’

इश्वरानें कवीच्या शब्दाद्वारे मार्ग आखला आणि पथिकाच्या पावलात प्राण जोतला । नादमधुर, अर्थगंभीर गीतानें भारावलेल्या अवस्थेंत विनोबा बोर्द लागले, “ बंगालपासूनच साऱ्या हिंदुस्थानला विचाराची प्रेरणा मिळत गेली बंगालला मी नगा विचार तो काय देणार ? गंगेच्या पाण्यानेच गंगेचें तर्पण करतात ना ? तद्वतच बंगालच्याच विचारधारेनं बंगालचें तर्पण मी करणार जाई.

भारतीय सस्कृतीच्या विविध प्रतीकांनी नटलेली सुरळ रागोळी तक्ष वेधीत होती. तेवढ्यात कुटीतल्या एका चित्राकडे ज्ञानाची दृष्टि वळली. रामकृष्ण परमहंसांनी एक कहाणी आहे. ते काचनाला कधीच स्पर्श करीत नसत. एमदा चुकून त्यांना काचनाचा स्पर्श झाला तर त्यांना विंचनाचा दश झाल्यागत वेदना झाली. त्या वेदनेतील अवस्थेत असतानाचे त्यांचे एक चित्र समोर टांगलेले होते. मितीतरी चेळ अनिमित्त नेत्रांनी ते त्याचडे पाहत होते.

सेड्यातील माळी व डोम (हरिजन) लोकांनी आसपासच्या प्रदेशात सापडणाऱ्या वस्तूंनी तयार केलेले व्यासपीठ म्हणजे ग्रामीण कलेचा उत्कृष्ट नमुना होताच, परंतु त्या भावद्वारा जीवाचा स्नेह तिथे साठारला होता — त्यामुळे ते सारं विशेष गोड वाटले.

‘अहिंसाग्रामात निर्भयतेचें स्थान’ ह्यावर आज विवेचन सुरू होतें. “आज आम्ही अभय आश्रमात बसलों आहोंत. पण आज सारें जग मात्र भयानचें एक महान् निरासस्थान बनलें आहे. केवळ दुसळे देशच भीत आहेत असे नव्हे तर मलयाण्ड्राण देशातील एकमेवना भीत आहेत. निर्भय होण्यावरता दम्याने वाढणाऱ्यांनी स्पर्शा चालली आहे. परंतु निर्भयता हा आत्म्याचा गुण आहे. ती दम्यावर अवलंबून नाही. जो कुणाला भीत होत नाही तो कुणाला भिन्नहीत होत नाही तोच खरा निर्भय ... आज अमेरिकेने आपलें नेतृत्व अशा माणसांच्या हातीं सोंपवलें आहे कीं जो एका मोठ्या भेदापति आहे. सामान्य देशाचे नेतृत्व स्थितप्रज्ञाच्या हातीं सोंपवलें पाहिजे. त्याच्याऐवजीं एका टाकरी माणसाच्या हातीं नेतृत्व सोंपविणे जात तेव्हा तो देश मिनी भयभीत आहे हें स्पष्टच आहे. ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, माझ्या जगाच्या धातीची भिन्न व आचार मूढमर लोकांच्या हातीं येतो मूढाच माणसाच्या हातीं सारी सत्ता सापडणें अत्यंत चर आहे. जगभर जमान सारं गत्येच केन्दीकरण राहील तोंवर हा भीतीचा वा गर हायग राहील त्यात निळमात्र घेता नाही. नेन्हा जाणा अशी वेळ जाणा आहे कीं, जगनें हा विचार समजू घ्याय कीं गत्येच विभाजन वेळे पाहिजे, ह्यां लागेच आणि त्या द्वारे आपल्या समस्या द्याच. न मोडणाऱ्यानी द्याच मिळती लागेच.”

: ७ :

जीवन संगीत

बॉम्बे

७, ८ जानेवारी '५५

शहर म्हणजे की लोकांचा समुद्र ! लाया येत राहाव्या तसे शहरात शिरताना लोकांचे थडे बाबांच्या रोखाने येत राहतात. प्रत्येक चौकावर स्वागताकरता द्वारे नजवलेली होती. दुकानओळीत, घरानरावर हि तोरणे लावलेली होती. मात्र अशा गर्दीच्या ठिकाणी लोकांचे बाबांच्या पाया पडणे, गंध अक्षता लावणे यामुळे चालताना भळती च गैरसोय होते. विनोबांना तर हे सारे आवडतच नाही. म्हणून 'दाडिये प्रणाम' (उभ्या उभ्या नमस्कार करा) असे ते सारखे म्हणत होते. पण लोकाना ऐकायला पुरतत कुठ होती ? गर्दीतून वाट काढून बाबांच्या चरणाला स्पर्श केल्यावाचून त्यांना कुठलेचैन पडायला ! त्यामुळे गर्दी आढोऱ्यात येईना. शेवटी बाबांनी नेटमीच अस्त्र काढले. ते हवेशी हितगुज करू लागले — वेगाने धावू लागले. 'शहरात धावणे हे देखील व्यवस्थेचे एक अंग आहे' असे ते म्हणतात. कारण अशा वेळी वानरसेना सोडून बाकी सारे मार्ग पडतात. दीड दोन मैल धावणे झाले. बिहार सोडण्याच्या सुमारास एका अपघातात माझ्या पाठीला मार बसला होता. धावता धावता मध्येच थांबून ते मला विचारू लागले, "तुज तें दुसण बर झाल ना ? मग आता दुसरी जरम व्हायला काही हरकत नाही. चल, पळू या."

धावत धावत निवासस्थानी पोहोचलो अन् नवीन आशेचे खड्ग हानी घेऊन विजयी वीराप्रमाणे नवजीवनाच्या प्रातःकाळी तिमिराचे द्वार भेदून प्रवेश करणाऱ्या ज्योतिर्मयाचा जयजयकार करणारे रवींद्रगीत कानी पडले — "भंगेछो द्वार अेशेछो ज्योतिर्मय । तोमारी होऊ जय ।

हे विजयी वीर, नवजीवनेर प्राते । नवीन आशाय खड्ग तोमार हाते ।"

गीत ऐकत असताना विनोबा समाधिरथ झाले. नंतर एवढे च म्हणाले, “प्रातः कालच्या मंगल वेळीं तुम्हीं मला भक्तिभावानें भरलेले गोड भजन ऐकवलें त्यानें जवळ जवळ माझी समाधी च लागली. इतकी भावभक्ति, हृदयाची इतकी मधुरता ज्या देशात आहे त्या देशाची शक्ति काहीं कमी नाही. भक्तिभावयुक्त मधुर संगीत ज्याच्या वाणीमधें, हृदयामधें नी कृतीमधें असेल त्याच्यामधोर अंष्टम आणि द्वैद्वोजनसारखीं मोठमोठीं नलशालीं शस्त्रां देसील टिगणार नाहीत. परंतु संगीत आणि भक्ति वेदळ वाणीत असून चालणार नाही. कृतीमध हि उतरायला पाहिजे. भूदानयज्ञद्वारां सर्वांनीं च भक्तिमय, मधुर संगीतमय कृति करण्याची मुखधि लाभली आहे ज्याच्याजवळ जमीन या संपत्ति असेल त्यानीं त्याचा पट्टाश द्यावा. ज्याच्याजवळ दोन्ही नसेल त्यानां श्रमशक्तीचें दान द्यावें ज्याच्याजवळ बुद्धि आहे त्यानीं ती दरिद्रनारायणाच्या पूजेंत रत्नं करावी काहीं लोकांनीं जीवन समर्पण करून या कार्याकरिता जीवनदान द्यावें. या आदोलनात प्रत्येक व्यक्तीला प्रेमप्रकाशनानी सधि मिळते ”

भाषण सप्तान मी बीनादी व गोपालदाच अभिनदन करायला धावलें. त्या दोघांनीं हि आपल्या संगीताने मानाना हि जिवल होत गेल आठ दिवस साजासहित एका संगीत टोळी आमच्यादोवर फिरते आहे तीं दोघे त्या टोळीचे प्रमुख आहेत. बीनादी गाता पाठत होती. माझ्या तोंडात रसगुह्या वीत आपल्या आवाजातर्फेच गोड स्मित करून तिनें अभिनदनाला उत्तर दिलें. गुण्या विळक्यात गोपालनाचू गरं झाले होते—त्याच्या गर्भीर नेहव्यावर किंचित् हास्याची रेवा उमटली.

पहाटेच्या प्रशांत वळी बीनादीच्या बगलीतला ‘इंशावारपवाट’ नी पहाटे या रागात’ रोचकें नवीन मन्त्र ऐकत आमचा दिवस उजाडतो. सध्याकाळीं सभेंत “स्थितप्रज्ञ समाधिरथ दाखे दोळे हे वेश्वर” ही माणस रागातली मधुर प्रार्थना ऐवून सारी सभा तमस होऊन जाते. मग विनोबाच संगीताहून मधुर भाषण ! दिवसभर संगीत टोळीनीं ताजीम चादू अगते निर्मळग विनोबांनीं सध्या प्रकृति उत्तम करण्याकरता काहीं दिवस काम न करण्याचा हुक्म दिल्यामुळे ती दिवसभर बीनादीच्या टोळीदोवर राहते. त्रिषडे त्यांना लगेच्याचा मधुर निनाद पडूं यायला नी एवढे आमचा

टाइपरायटरचा टपटप आवाज आपलें नाम म्हणजे 'संगीतमय कृति' आहे असें म्हणून मला समाधान मानावें लागतें.

मंगालात प्रवेश केल्यापासून विनोद अहिसेवर व कर्मयोगावर विशेष भर देत आहेत 'गीता प्रवचना' ची बगालला अतिशय जरूर आहे असें ते परवा म्हणाले. मगात्मक भावनेची उत्कटता व तीक्ष्ण बुद्धि आहे. पण येथील भक्तीला निष्क्रियतेचें स्वरूप व मर्मांला हिसात्मक स्वरूप आलेले. त्यामुळे 'ज्ञान, भक्ति व कर्म' ह्या तिहींचा समन्वय जीवनात करण्याचें तत्त्वज्ञान मंगालला हवे आहे. अहिसेचें शस्त्र हें कोणत्याहि हिंसक शस्त्राहून अधिक प्रभावी आहे याची जाणीव मंगालच्या तरुणमर्मांला व्हायला हवी आहे इथे धरोधर विश्वश्रुत्याचा पाठ देणारें रवींद्र संगीत ऐकू येतें, राम-कृष्ण निवेदनाद्वारां प्रथम दिसतात. अहिसात्मक कर्मयोगाच्या नवविचारांचे प्रचारोपण झाले तर मंगालच्या भूमीत उत्तम पीक येऊ शकेल, असा विनोदाचा विश्वास आहे. सफाळीं युक्त संमेलनात विनोदानीं अहिंसाशास्त्रावर एक प्रबंध मांडला.

"आज जगभर हिंसकी शक्ति वाढविली जात आहे. हिंदुस्थान हि त्याच मार्गानें जाईल तर त्याला अमेरिका किंवा रशियाला गुरू करावें लागेल आणि पराधीन व्हावें लागेल. मग देशातील गरिबांमध्ये अर्धातक दुर्लक्ष होणार. तेव्हा दुसऱ्या म्हणजे अहिसेच्या शक्तीचा आश्रय घेण्यातच आमचें कल्याण आहे. अहिसेचा अर्थ केवळ हिंसा न करणें एवढाच नाही. अहिसेचा एक अर्थ आहे निर्भय बनणें, दुसरा प्रेमशुद्ध सहयोग आणि तिसरा विधायक कार्यात श्रद्धा ठेवणें. ही शक्ति जर वाढवायची असेल तर आपल्याला एक मत घ्यावें लागेल. आम्ही कोणाला भिणार नाही आणि कोणाला भिववणार नाही. आम्ही शरीर नसून आत्मा आहोंत. आमच्या शरीराला जर कुणी त्रास दिला तरी हि आम्ही त्याला बस होणार नाही. समोरच्या माणसाचा विचार पटला तर मात्र त्याचा स्वीकार करू .. हाच वेदान्त."

"सर्व भेदामुखाचा नाश करून प्रेम आणि सहयोगाच्या तत्त्वावर नवी समाजरचना करू आमची साधनें विधायक राहतील. समोर कुणी तलवार घेऊन येईल तर आम्ही हातीं धीणा घेऊन जाऊ त्याची कर्तव्य बाणी राहिल

तर आम्ही सुमधुर सभाषण करू. असल्याला सत्यानें जिंकायचे आहे. विध्वंसक कार्याला विधायक कार्यानें जिंकायचे आहे ”

बंगालचे सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक श्री. ताराशंकर बसोपाध्याय आज विनोदना भेटले. त्यानीं सपत्तिदान दिलें आहे. विनोद त्यांना म्हणाले, “मला तुमच्याकडून वागूदान हवे आहे.” ताराशंकरजी बंगालीमिश्रित हिंदीत बोलत होते. असख्य तुषार उडवीत नाचत गात चाललेल्या धनधन्याप्रमाणें त्याचा शब्दप्रवाह सुखकर चाटत होता. ते म्हणाले, “भारत काहीं कायद्याचा देश नाही, अतरींच्या प्रेरणेचा देश आहे सूर्याचा आलोक (प्रकाश) आणि उष्णता जशी सर्वत्र पसरते, तशीच तुमच्यासारख्या साधूची सहज अलंकारविरहित भाषा जनतेला बोधमय होते ... कारण भारताची ही परंपरा च आहे कीं येथील राजे राज्ये पेंकून काढाय बळ लेऊन बाहेर पडत ... बंगालला तुमची गरज आहे. तुम्ही पुन ह्मणें या. आम्ही सर्व तुम्हाला सहयोग देऊ. केवळ राजकारणी लोकच नाही तर लेखक, संगीतज्ञ, शिल्पी, चित्रकार, सामान्य जनता सोरे आम्ही तुमच्या मार्गे मार्गे येऊ. रवींद्रनाथानी लिहिल्या, ‘हे चिरसारथि नव रथचक्रे सुरारित पथदिन रात्रि’ ... आमचा तो चिरसारथी आहे - सन्यासी ! एरेंच, तुम्ही जहूर या. आमच्या बंगला देशात पुनः या.” ... ताराशंकरजी म्हणजे बंगालमधील एका पार मोठी शक्ति आहे. त्याचें आयुध आहे लेखणी ! ते गेल्यानंतर कार्यकर्त्यांना विनोद म्हणाले, “वाल्मीकि तुमच्या हातीं आला म्हणजे रामायण तुमच्या हातीं आलेंच समजा.”

जानकीदेवी वजाज याची - विनोदाच्या भायेंत - ‘अरुड बालक श्रुति’ दायम आहे. बालकाच्या उत्साहानें त्या वृषदानाचें काम करतात, आणि विनोदाकडे आल्यावर आपल्या सहज विनोदानें त्यांना रूप हसवतात. गेले काहीं दिवस त्या बाबुडाला येऊन विहिरी बांधण्याकरता भ्रियाना अलंकारदान करण्यास प्रवृत्त करीत आहेत. त्या यात्रेत असल्या कीं दागिने घेऊन व्यासपीठाकडे येणाऱ्या भ्रियाची रीघ लागते. विनोद तर दागिन्यांना बचराच समजतात. ‘बचन्याचें वाय दान करायचें, तो तर पेंकून घायचा असें दि ते सांगतात. “दागिन्यानीं भ्रियाना दाबून टाकलें आहे. निर्भय व्हायचें असेल तर दागिने पेंकून घ्या.” भ्रियाना ते नेहमी हाच संदेश

देतात. इथें आमचा मुकाम एका धनाढ्य मारवाडी गृहस्था गांठेंतील बगल्यात होता. बगल्याच्या चारी बाजूंना तलाव होते. आमच्या यजमानांनीं जानकीदेवीच्या प्रेरणेनें या जिल्ह्यात १०८ विहिरी बांधून देण्याचा सन्मत्त केला. जानकीदेवीचा आणखी एक प्रिय उपक्रम म्हणजे घुघट ठेवणाऱ्या मारवाडी स्त्रियांना विनोबासडे आणून विनोबांना म्हणायच्या, “याना घुघट फेकून आमच्यासारखे हिंद्यायला सांगा.”

***

: ८ :

परदेशी प्रवासी

ओन्दा

१ जानेवारी '५५

घाट चालून मुकामावर पोहचताच स्वागतार्थ आलेल्या जनसमुदायासमोर विनोबा आजमाल रोज एखादा नवा विचार सांगतात आज म्हणाले, “आपला देश पूर्वेकडचा आहे. पूर्वे दिशेला ज्ञानप्रभेचा उदय झाला. ह्याच स्मरण करून देऊन त्यांनी ‘विश्वभारती’ चा उद्देश्य केला. सान्या जगतातल्या लोकांनी तिथे येऊन एकमेकांच्या सत्कृतीच अभ्ययन करावे हा ‘विश्वभारती’चा मूल उद्देश. परंतु सत्कृतीच अभ्ययन केवळ ग्रंथांनी होत नाही तर सामाजिक जीवनात होत असतं, असे सांगून त्यांनी रविबाबूचें स्वप्न साकार करण्याचा व कान्तीचा आदेश नमुना उपस्थित करण्याचा आदेश दिला.

विनोबा नेहमी म्हणतात, “भारतात एक पत्नीर प्रेमानें जमीन मागतोय व लोक त्याला प्रेमानें लावतां एकर जमीन देत आहेत, ही घटना युरोप, अमेरिकेंतील लोकांना चमत्कारासारखी घाटते. म्हणून हा चमत्कार पाहायला कित्येक स्त्री पुरुष इथे येतात. कायद्यानें जमीन घाटली गेली असती तर लोक असे पाहायला आले असते का?” आमच्या यात्रेत

सनत कुणी ना कुणी परदेशी पाहुणा वा पाहुणी येत असतात च. वुनूहलाने आलेला एखादा विंशतिला तरण असो कीं ज्ञान-अनुभवाची शिंदोरी घेऊन आलेला एखादा वयोवृद्ध प्राध्यापक असो, प्रत्येकजण हेंच म्हणत जातो, “जमिनीच्या आकड्याचें महत्त्व नाहीं, महत्त्व आहे अहिसेच्या मार्गाचें. भारतात जर हा प्रयोग यशस्वी झाला तर जगाला हवा असलेला मार्ग मिळेल.” गेले तीनचार दिवस यात्रेंत असत्रेती इंग्लिश महिला म्हणत होती, “फार भाग्यमान आहेस तूं. मला गान आता अशी भीति घाटूं लागली आहे कीं जास्त दिवस इथें राहिलें तर मला परत जाण्याची इच्छाच उरणार नाहीं ... पण मी जरी गेलें तरी मला पत्र पाठवून यानेची

काळपासून एक अमेरिकन विद्वान् जोडपें यरोवर आहे. त्यांनी मोठ्या उत्सुकतेने विनोबांना अमेरिकेकरतां सदेश मागितला. विनोबा म्हणाले, "My work is my message" [माझे काम हाच माझा सदेश आहे.] — तीं दोघे Quakers आहेत. आज त्यांनी आपल्या एका सभेचा वृत्तान्त विनोबांना सांगितला. "एवढा आम्ही निर्णय करूं शकत नव्हतां. आमचे सारं निर्णय सर्वसमतीनें च होतात. वरान घेऊ झाला, निर्णय होऊ शकला नाही. मतभेद मिटेना म्हणून येवटीं आम्ही वांही काळ शांत राहिलों. थोड्या वेळानें पुनः चर्चा सुरू केली. मतभेद मिळले. निर्णय झाला." हें ऐकताच विनोबा म्हणाले, "Yes, silence is the greatest eloquence"

दुपारीं बंगाल प्रांतिक कॉन्ग्रेस कमिटीच्या कार्यकारिणीची बैठक श्यामांच्या उपस्थितीत झाली. पण ती पड्याभाट झाली. डॉ. कमिटीचे अध्यक्ष अनुत्पन्नारू व चिटणीस श्री. नादरजी यांचेत आहेत. भूदानानें काम चालू देण्याचा संकल्प त्यांनीं केला आहे

"पराजमाचीं कामें धंद्याखून होत नाहींत. ज्ञानप्राप्ति देणेंच श्रद्धा असल्याशिवाय होऊ शकत नाहीं. भक्तिमार्गाच्या तर श्रद्धेची अन्यत्र जरूर आहे. आज्ञांनाची सेवा करताना हा यदाचित् मरेलहि अशी शंका नव्हे तर आपल्या सेवेनें सुश्रूषेनें तो बरा होईल ही श्रद्धा च मनात असते. आज हजारों वर्षे हिसेवर श्रद्धा ठेवून जाणूस असण्ड प्रयोग करीत राहिला आहे. माझी मागणी पद्धती च आहे—मी आतां जरा अहिंसेवर श्रद्धा देवा आणि भूदानाचा प्रयोग करा— तुम्हाला फळ अवश्य मिळेल..... साहित्याची शक्ति दुर्गत्या कुटल्यादि शक्तीहून श्रेष्ठ आहे. जंगलर त्या शक्तीचा च परिणाम होतो." ताराशंकरारू शब्दरू शब्द ठेवून गुप होत होते. साहित्याच्या शक्तीचा जेहं दावा गौरव व त्यागले देव्हा तर ते उद्देशाचे च नवी राहिले होते — स्वता अतोनात आनंद झाला होना त्यांना ! शब्द उगम पाव्या ताराशंकरारूची मनःस्थिति ही अशी व्यक्त होत होती. पण पलीकडे बसलेला तो भोळा जीव ! त्याला शब्द कुठें उगमत होते ? पण भाव पळत होता, त्याचा स्वर्ग त्याच्या निष्पट हृदयाय होत होता, आणि म्हणून च होळे निराश्रय, पण दयनात्मन एकाग्रतेनें तो साधुमानाचे शब्द

ऐक्य होता. भाषण सपलें तेव्हा हातातला कोयता गाजूला ठेवून, जमिनीला डोकें टेकून होता तो. बाजूला उम्या असलेल्या तारादांकरनाचूचे शब्द ऐकू येत होते - “ आज तो नानाने कमाल की ! मै सचमुच बहुत प्रभावित हुआ हू ” - बाना धीमेपणें पापलें टाकित निवासाकडे जात होते. त्याच्या शब्दानें कवीच्या हृदयात भावतरंग उठले होते. भोळ्या गाव-कन्याच्या हृदयात भक्तितरंग उठलेच होते- पण ते स्वतः मात्र शब्द ऐकून पुन आपल्या ‘ प्रहस्य जगात ’ जाऊन प्रसले होते.

: ९ :

गंगा आणि सागर

विष्णुनगर

१० जानेवारी १९५५

विष्णुनगर हे ऐतिहासिक महत्त्वाचे शहर आहे. पूर्वीची महाराजाची राजधानी. याठें ठिक्ठिराणीं प्राचीन मंदिराचे व मिन्याचे अवशेष लोटेलेल्या काळाचे स्मरण करून देत होत. शहरातल्या दीड मैलाच्या वाटेवर घराघरातून, गर्भायस्न सतत पुष्पगुंडी पालू होती. प्रत्येक घरागमोर आरतीने ताट हाती घेतलेल्या व शंग पुंजणाच्या गिन्या उम्या होत्या. बंगालात शहर

“ ज्या देवीची पूजा तू करतोस तीच मी आहे ” अशी आख्यायिका आहे त्याच जागी विनोबाचे आज प्रथम स्वागत झाले तलावातून सूर्यत्रिंश वर येत होत समाधिस्थ अवस्थेत विनोबाच्या मुखातून शब्दसरिता प्रवाहित झाली, “ आज आम्ही अशा जागी वसलो आहोत की ह्या ठिकाणी आपणा सर्वांचीच समाधि लागली पाहिजे. महापुरुषाच्या जीवनात जे अनुभूत येतात त्यांना सामाजिक रूप देणे माझ्यासारख्या सेवकांचे काम आहे. समाधीमध्ये कुठले हि झग नसतात. सामाजिक समार्थीत हि कुठलेच झेड राखला नकोत समाजात आणि जगात चालणारे नाना प्रकारचे झेड, भाडणे व सधर्प यापासून मुक्ति मिळून तेव्हाच सामाजिक समाधीचे समाधान मिळू शकेल. रामकृष्ण काचनाला स्पर्श करीत नव्हते. त्याच्या हाताला चुकून स्पर्श झाला तेव्हा त्यांना तीव्र वेदना झाली ह्याचा अर्थ, सपत्तीच्या संप्रहाला ते पाप मानीत. समाजाची संपत्ति एकाच जागी राहिली तर समाजाला त्रास होतो. पण काचन वितरित झाले तर प्रत्येक घराला त्याचा फायदा मिळेल आणि त्याची हानि, नुकसान शून्य होऊन जाईल वितरित काचन परमेश्वराची विभूति होईल आणि मग त्याचा स्पर्श नारायण स्पर्शी होईल. ”

शब्द हवेंत त्रिह लागले आणि धीरगभीर गीताचे स्वर त्या शब्दाचा पाठलाग करू लागले. एका वयोवृद्धाच्या गळ्यातून सुस्वर बाहेर पडत होते. आशादेवी वानाना सागत होत्या, “ हे बंगालचे श्रेष्ठ संगीतज्ञ गोपेश्वर बघोपाध्याय. ह्याचा आज ८० वा वाढदिवस आहे. ” वृद्ध व्यक्तीसमोर बाबाचे भारतीय मन एकदम विनम्र होते त्यांनी गोपेश्वरबाबूना वाजून नमस्कार केला. कलावताचा आनंद आसवावाटे जाहेर पडला त्रिपुणूर हें संगीताचे केंद्र आहे आशादेवींनी सध्याकाळी संगीताचा कार्यक्रम ठरवला बंगालात विनोबाच्या स्वागतात आढळणाऱ्या कलात्मकता, कल्पनता आणि योजनेच्या मागची प्रेरणा म्हणजे कलाप्रिय आशादेवी.

बंगालमध्ये प्रवेश केल्यानंतर विनोबांनी बंगालच्या परिस्थितीचे विश्लेषण करून वैष्णव संप्रदायाच्या भक्तिमार्गातील निष्क्रियतेवर प्रहार केला होता त्यामुळे बंगालमध्ये सळमळ उडाल्याच्या बातम्या येत आहेत वर्तमानपत्रांनी

त्यावर अग्रलेख हि लिहिले आहेत. विनोबा मज्जन आणि कीर्तनाच्या विरुद्ध च आहेत असा गैरसमज हि पसरला आहे. आजच्या सभेत येथील वैष्णवांनी विनाशाना जे मानपत्र दिले त्यात ह्याबद्दल दुसऱ्या प्रगट करून अत्यंत नम्रतेने आपले विचार मांडले होते — मानपत्र वाचून सपलें. सारी सभा चित्रवत् झाली होती प्रत्येक व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर उत्फुल्लित शिवाय दुसरा कुठला हि भाव नव्हता विनोबाच्या वाणीचा गंगोघ्र सुरू झाला — आरभीं वैष्णव अधूची क्षमा मागितली गेली —

“मी तर स्वतःला चैतन्यमहाप्रभूच्या चरणांच्या धुळीतला रेणु समजतो एवढे एर की, कुठल्या हि मानसाला अत्यंत परिपूर्ण मानायला माझी बुद्धि तयार नाही. आईबद्दल लहानग्या पाळाच्या मनात जसा आदर असतो तसा गुरुशिष्यां शिष्याच्या मनात आदर असतो, शिष्याच्या मनात गुरुशिष्यां जी परिपूर्णतेची भावना असते ती मी समजू शकतो बुद्ध भगवान्, येशू ख्रिस्त, महमद पैगबर आदि महापुरुषांचे अनुयायी त्यांना परमेश्वरस्वरूप च मानीत होते ही भक्तीची भाषा आहे परंतु याशिष्यां इस्लाममध्ये जें म्हटलें आहे तें मला अधिक महत्वाचें वाटतें. “ला ईल्लाह ईल्लाह, महमदुर रसुल्लाह” ईश्वर एक च आहे. महमद पैगबर त्याचा पैगाम आणणारा एक सेवक मात्र आहे. ही मला विवेकाची भाषा वाटते चैतन्यमहाप्रभू जी भक्तिधारा इथें प्रवाहित केली तिला मी गंगे सारखी पवित्र मानतो परंतु गंगेची धारा होणें एक गोष्ट आहे तर समुद्र होण दुसरी गोष्ट आहे. गंगेचा प्रवाह देखील समुद्र वनण्याचा दाना करीत नाही

तेव्हा एकादा जीवनविचार जगात प्रगट झाला तरी त्याच्या एकेक पैलूचा विनाश होत जातो एकाद्या पध्दामध्ये, विचारधारेत जर त्या विचाराचा परिपूर्ण विकास झाला तर मानवसमाजावरता काही कामच उरलें नसतें, मानवसमान मुक्त झाला असता, नाहीसा झाला असता. आणि बुद्ध भगवानांतर चैतन्यमहाप्रभूची गरजच उरली नसती ह्या चाचणीत वैज्ञानिकांचा दृष्टिकोण, वृत्ति विचारात घेण्यासारखी आहे. आजचे उत्तमोत्तम, श्रेष्ठ वैज्ञानिक म्हणतात की विज्ञान अनंत आहे त्याचा एक अंश तेंपदा आमच्या हातीं आला आहे हा च न्याय आत्मानुमनाला लागू होतो विनाश होण्याला

त्यात हि जागा आहे. आता हे खरें कीं, भक्तिभावनेच्या भरात कुणी अतिम सीमेपर्यंत पोहोचला हि असेल नदी समुद्राला मिळाल्यानंतर समुद्ररूप होतेच.

परंतु साऱ्या समाजाच्या उत्थानाचा जिवें प्रश्न येतो तिथें कुठला हि एकच गुण वा विचार प्रतिपादन केल्याने समाजात एकागिता येते. म्हणून गुणाचा समन्वय करावा लागेल. आज भक्तिमार्गाच्या चिंतनात सशोधन करण्याची अत्यंत जरूर आहे, हें माझे नम्र निवेदन आहे.

येथील वैष्णव भूदानयज्ञात पूज्य सहयोग देऊन आपली वैष्णवता सिद्ध करतील अशी सला आशा आहे. म्हणून मी म्हणतो, “जो आपल्याला जमीन आणि संपत्तीचा स्वामी समजतो तो ईश्वराची जागा घेतो म्हणून तो जवैणव आहे. जे सर्वाना विष्णुमय समजतील व आपल्या सर्व गोष्टी परमेश्वराच्या आहेत, समाजाच्या आहेत, असे समजतील तेच खरे वैष्णव.”

नत्तीस वर्षांची तपस्या अत्यंत स्पष्टपणे, नि स्पृहपणें व निर्भीडपणे सत्य गेलत होती. आजचें भाषण म्हणजे ‘गीता प्रवचन’ होतें. शान, भक्ति व रमाच्या समन्वयाचें विवेचन हातें सभा आटोपली आमच्या पुस्तकाच्या दुकानावर छोट्याची एकूच गर्दी झाली. प्रत्येक जण एकच पुस्तक मागत होता — ‘गीता प्रवचन’. आणि त्याच्या प्रति खपविण्यात आमच्यात स्पर्धा चाटली होती. मदालसांने अग्रवाल याची छोटी मुल-भरत व रजत-सव्या यात आहत. ते तर आज खूपच खुशीत होते. भरामर पुस्तक विकताना व रिक्षात पैसे काढताना त्याची धादल उडाली होती. ‘गीता प्रवचन लीजिये एक एक रुपिया’ असे ओरडून ओरडून रजतचा घसा वसून गेला. गर्दी ओसरल्यावर तीं दोघे विनोबाजगळ जाऊन म्हणू लागलीं, “वामा, आज ‘गीता प्रवचन’ विकताना तर आमची त्रेधा उडाली आणि आता इतक्या ‘गीता प्रवचना’वर सधा करता करता तुमचा हात मुद्धा मिती दुसरेल नाही?”

रात्रीची प्रज्ञात वेळ. हेमताच्या थडीनें अग गारतून गेलें होतें सरप्रहाराच्या तारा छेडल्या जात होत्या. सूर्यनारावर दरवारी आळवला जात होता त्या स्वरलहरींनीं मनाला वेगळ्या जगात नेले. ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ या पुस्तकात विनोबांनीं रमाचा मजुळ गेल गेल्याच्या शांतिपणेचा उल्लेख केला आहे. सात मुरातून सारी संगीतसृष्टि निर्माण करण्याची मला

साधली म्हणजे एक च चेतन आत्मा व जड प्रकृति यापासून सारी सृष्टि निर्माण झाली आहे याची अनुभूति घेण्याचा मार्ग सापडल्यागत वाटेल. आरमाचा 'सा' छान्ताना समस्त त्रिदार्शी अविरोध वृत्ति निर्माण करण्याची आकाक्षा हृदयात उमटू शकेल, सूरताललयनद्ध सगीताची नला साधल्यास कर्म, ज्ञान व भक्तीचा समन्वय साधण्याची मनीषा निर्माण होऊ शकेल.

एक राग सपला होता. निरनिराळ्या 'रागा'चीं नावे मैफलीतून ऐकू येत होती. आशादेरी विनोयाना म्हणाल्या, "तुम्ही एकाद्या रागाची परमाईश करा." सर्वोनीं कान टवकारले. विनोय इसत उद्गारले, "मला एक च राग माहीत आहे - भूदान राग !"

: १० :

‘ सर्वेपामविरोधेन ’

वाँकादह

११ जानेवारी '५५

वाबूच्या नी आव्याच्या दाट, हिरव्यागार वनामध्ये उभारलेल्या तबूमध्ये आम्ही तळ दिला होता. भरत, रजत वानरासारखे उड्या मारीत होते व कोणत्या झाडाखाली राहायचे त्याचे बेत करीत होते. विनोयानरता गवताची कुटी तयार केली होती. ती पाहून खुष होऊन ते म्हणाले, "अरे वा ! ही तर पर्णकुटी हि नाही, तृणकुटी आहे. म्हणजे पर्णकुटीतून हि दरिद्री." त्याची प्रसन्नता वातावरणाच्या प्रसन्नतेत भर घालीत होती. सकाळी विशाल आम्रवृक्षाच्या छायेत ते महादेवीताईंना गीता शिकवीत होते. दोन ओरु शिक्कून झाले. तेवढ्यात कुणीतरी भेटीला आले. त्याची शिक्कायची पद्धतच अशी आहे की कुणी हि मठ विद्यार्थी ज्ञानी होऊ शकेल. त्यामुळे त्यानीं बोलत रहावे नी आपण ऐकत रहावे असे पार घाटते.

या भागात कम्युनिस्टांचा जोर आहे असे ऐकलें होतें आज ते काळे झेंडे घेऊन येणार वगैरे ऐकलें होतें. त्यामुळे आज काहीं तरी मौज पाडला मिळणार अशी आमची अपेक्षा होती पण नेहमीप्रमाणें च आज हि उत्साहानें स्वागत झाले कम्युनिस्ट व काळे झेंडे कुठें गायन झाल होते कुणास ठाऊक ! दुपारी येथील श्रीमत वर्गाचे काहीं लोक विनोमाना भेटायला आले होते तेव्हा कळले त्याच्यापैरी काहीं 'विनोमा गावात येणार' म्हणून बाहेर गावी निघून गेले होत भूदानात जमीन देण्याची त्याची तयारी नव्हती—पण विनोमाना भेटलों तर त्याच म्हणण पटून जाईल की काय अशी भीति त्यांना घाटली असावी जी मज्जली आली होती त्यांनी आपल्या अडचणी मांडल्या, 'मुलाची शिक्षण द्याची आहेत, मुलीची लग्न आहेत, उत्पन्न पूर्वापेक्षा कमी झाल आहे' विनामा एवढें च म्हणाले, "काळाची पावलं ओळखा जाना उद्याच्या खाण्याची भात आहे त्याचा विसर पडू देऊ नका त्यांनी आन्वर सार शातपण सहन केले आहे. त्याच्या शांतीचा अंत पाहू नका त्याच्याशी प्रेमाचें नातें जाडायच असेल तर तुम्ही स्वतः दान द्या व ह्या कामाचा झेंडा हाती घ्या मुलाला भूक लागून तें मूल रडण्याची वाट आई पाहत नाही ती तर मुलाची भूक ओळखून स्वतःच दूध पाजायला धावते तुम्ही ह्या कार्याचा झेंडा हाती घ्या."

प्रार्थनाप्रवचन अविरोध तत्वाचे दर्शन घडाविणारें होतें. जगालच्या आजच्या दुदृष्टेच विश्लेषण करून त म्हणाल, "इंग्रजी राज्याचा परिणाम म्हणजे येथील कारागीर वर्ग नष्ट झाला व जमीनदार वर्गाला बळ मिळालें म्हणून येथील तरुण कम्युनिझमच्या विचाराकडे झुजतात त्याचें मला आश्चर्य वाटत नाही व दुसरे हि होत नाही मुस्त जनतेपेक्षा जास्त जनता वेव्हा हि चांगली या तरुणांच्या विचारात परिवर्तन करण्याचें काम नटीण नाही मी माझ्या त्या निराश व काहींशा उताऱील तरुण नित्राना म्हणतों की, इंग्रजी राज्याच्या परिणामानें निर्माण झालेल्या जमीनदाराचे दिवस संपले आहेत. ते आता अधिक बाळ टिगणार नाहीत. तुम्ही त्यांना रात्री अपरात्री जाऊन का लुटता ? माझ्यासारखे दिवसाढवळ्या प्रेमान लुटायला शिका आणि त्यांना औदार्य प्रगट करण्याची संधि द्या, व तिगडे मी

माझ्या जमीनदार भित्ताना सामू इच्छितो की तुम्ही चोर डाकूना तर भिता च, कम्युनिस्टांना व सरकारला हि भिता, आता माझी हि तुम्हाला भीति वाटू लागली आहे. माझी भीति सोडा, उदार वना. भूदान व संपत्ति दान घाल तर मग पहा जनतेचे प्रेम तुम्ही संपादन कराल. मग हे कम्युनिस्ट भारतीय संस्कृतीचे गीत गातील, गरीब लोक तुमच्याकरता प्राण द्यायला मार्गपुढे पहाणार नाहीत. तसेच तेलगणामध्ये मी सैनिकांना म्हणत असं, 'अरे ! कम्युनिस्ट काय जनावर आहेत ! त्याची अशी शिकार का करता ! ते 'शेर' (बाघ) नाहीत. चितनशूर आहेत. त्यांच्यामागे तत्त्वज्ञानाचं बळ आहे. एका प्रथाचा त्यांना आधार आहे. त्यांच्याशी सामना करायचा असेल तर त्यांना जशी अन्यायाची चीट आहे तशी चीट आपल्याला हि द्यायला हवी. गरिबीवर व विषमतेवर जोरदार हसा चढवायला ह्या.'

एका नव भाषणात उभयपक्षांचे गुणदोष दाखवून दोघाना हि भूदानाकडे आकर्षित करण्याचें हे तन अभिनय वाटलें. त्यांच्या हृदयात साऱ्या विधाविषयी अनिरोध भावना निर्माण झाल्यामुळे जो शांतात्मा झाला आहे त्याच्या न मुखानून अशी भाषा प्रकट होते. भूदानाचें कार्य हें 'मदारम' आहे आणि म्हणून तें 'सर्वेषामनिरोधेन' झालें पाहिजे असें ते नेहमी म्हणतात. ही हिमालयाच्या एकान्त, शान्त गुह्यत चाललेली शांतीची उपासना नव्हती, तर आजच्या काळाची एक ज्वलंत समस्या सोडविण्याकरता आदिशेच्या मार्गाचा अवलंब करीत शांतीची साधना चालली होती. त्याला-मुग्रीच्या शिगरावर बसून, जगाच्या संपर्कसोळादलात हि शर्तांना राम आलावून जगाला त्याकडे आकृष्ट करणाऱ्याचा महिमा कोण यणू शकेल ! वामू इप्रजार प्रेम करीत. आम्हाला तेव्हा त्याची भाषा कळत नसे. विनोद जमीनदार, कम्युनिस्ट, गरीबजन प्रेम करतात. ही भाषा देखील प्रथम आम्हाला अनाकर्तवीच वाटे. पण जेव्हा परस्परविरोधी मतांच्या एकांना भूदानाच्या विचार पट्यांना दिग्गो तेव्हा ती भाषा समजल्याने.

मगेची गर्दी पुरावाकरता दुकानाकडे बळते आणि श्री. अय्यंगाराच्या भोंवती—अय्यंगार बाँसुदा निम्नाचे निन्दाविहारी आहे—सरकारी अधिकाऱ्यासमोर आदर्श दर्शवीत असं त्याने स्पष्टीकरण आहे. ते राम-

कृष्णाचे भक्त आहेत. यात्रेची व्यवस्था पाहत असताना त्यांच्याकडे पाहून ते 'सरकारी अधिकारी' आहेत ह्याचा विसर पडतो. भूदानाच्या कार्यकर्त्यांपैकी च एक वाटतात. सभेच्या वेळी सामान्य स्वयंसेवनाप्रमाणे जातीने लोभामध्ये मिसळून शांति ठेवायला सांगतात. भूदानाची पुस्तके विकतात, रोज आमच्याद्वारे पायी चालतात. पण कधी च कुठे समोर दिसणार नाहीत. सदा मार्गे राहून चुपचाप काम करीत असतात.

दिवेलागणीला बाँकुडा जिल्ह्याच्या कार्यकर्त्यांची सभा होती. उगा मेदिनीपूर जिल्ह्यात प्रवेश व्हायचा आहे. आतापर्यंत सारे कार्यकर्ते एका येऊन काम करीत होते. पण आज जिल्ह्याचे सयोजक निरडण्याच्या प्रश्नावर राजकीय पक्षभेदांमुळे मतभेदांचे रण माजले. शेवटी विनोद जावाज चढवून म्हणाले, "मी तर एक वेदरकार फकीर आहे. जगाला मिथ्या समजून त्याची सेवा करतां. लोक जगाला सत्य मानून सेवा करतात. जिथे भाडणे, मनोमालिन्य असेल तिथे मला सच वाटत नाही. तुमची भाडणे मिटली नाहीत तर मी असा च सळ ओरिखाला निघून जाईन. भूदानाचे काम तर ह्या च करणार आहे."

: ११ :

चैराग्य नव्हे, अनुराग

गढनेना, चद्रफोना रोड, सालगेनी

[जि. मेदिनीपूर]

१२ ते १४ जानेवारी '५५

बाँकुडा जिल्ह्याची अकरा दिवसांची यात्रा संपवून आज आम्ही मेदिनीपूर जिल्ह्यात प्रवेश केला. बाँकुडा जिल्ह्याच्या एका कार्यकर्त्याने निरोपादाखल केलेल्या भाषणात म्हटले, "ह्या जिल्ह्यात हिटलाना आमचे दोष दिसले असतील, तर क्षमा करा." विनोदानी त्यांना प्राचीन कर्मीच्या रिवाजाला

स्मरण करून दिले. “आपल्या कविमुनींची ही शिक्कण होती की आपण स्वतः त्या ‘मी ब्रह्म आहे’ असं म्हणावें. मी क्षुद्र आहे असं कधी हि म्हणू नये. आपले मन क्षुद्र असतं आणि मनापामून तर आपण अलग आहोत. ही जाणीव होईल तेव्हा आपण ब्रह्मच राहू, क्षुद्र राहणार नाही. ... नॉमुडाचे अररा दिवस म्हणजे एकादशीच झाली आमची. ही एकादशी माझ्या नित्य स्मरणात राहिल. कारण मला इथे जनतेच प्रेम भरपूर मिळालं आहे. बॉबुडा जिल्ह्यात चार हजार एकर जमीन मिळाली. पण आता आपल्याला लाराची कोटीची भाषा वापरली पाहिजे. आपला देश विशाल आहे, मोठा आहे. मोठमोठी कामे करण्याकरताच परमेश्वराने आपल्याला जन्म दिला आहे. अहिसेची भूमिका इथे तयार झाली आहे. ती सान्या विधात पाँच वायची आहे.”

आज एका शाळेत आमचें रिहाड थाटलें होतें. शाळेचे शिक्षक दुपारी विनोदाना भेटले भूदान आणि सगोंदयाचें तत्त्व त्यांना पटलें होतें. विनोदाच्या म्हणण्याप्रमाण प्रत्येक पाठशाळा ही सगोंदयविचाराचें केंद्र असावें हें त्यांना मान्य होतें. परंतु त्याची एकच तनार होती. कदाचित् कलियुग आहे म्हणून असे असेल, पण हल्लीं विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त कशी राहिलीच नाही. शिक्षकाना ते अगदीं चक पदार्थ समजतात काय करावें कळत नाही. कदाचित् ... ” त्याचें वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीच विनोदा आवाज चढवून म्हणाले, “झाला जबाबदार विद्यार्थी नाहीत. आजची शिक्षणपद्धति आहे आणि काही प्रमाणात ही जबाबदारी शिक्षकावर हि येते. आपल्या ग्रथात तर ‘शिष्यापराधे गुरोर्दण्ड’ म्हटलं आहे. शिष्याचा अपराध झाला तरी शिक्षा गुरूला द्यायला पाहिजे. प्राचीन काळचे गुरू शिष्यांना म्हणत, “यान्यनयानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो हनराणि”—हे शिष्यानो, तुम्ही आमच्या सत्कर्मांचें, सदाचरणाचें अनुकरण करा, दोषांचें अनुसरण नका कर. आता माझा अनुभव ऐका. माझा विद्यार्थ्यांनी पुष्कळच सवध येतो. मला तर ते अतिशय नम्र वाटतात. आजची शिक्षणपद्धति इतकी सदीप असून हि ते इतके नम्र कसे राहतात याचेंच मला आश्चर्य वाटतं ” शिक्षकाजवळ उत्तर नव्हतें.

विनोबांवरचा एक ठराविक आक्षेप म्हणजे “ विनोबा स्वतःसारखें च सर्वांना वैराग्य शिकवतात, वैराग्याची च भाषा वापरतात.” या आक्षेपाला आजच्या भाषणात उत्तर मिळाले.

“ रात्री आकाशांत असंख्य तारे चमकताना दिसतात. आपला देशहि असा च लाख लाख लहान लहान खेड्यांनीं मडित आहे. आज खेड्यांची परिस्थिति फार च बिघडली आहे. परंतु सर्वोदय समाजांत खेडीं स्वर्गासारखीं स्वच्छ, सुंदर आणि निर्मळ राहतील. गावागावांत लक्ष्मी आणि शांति नांदेल. आरोग्य, प्राचुर्य आणि तुष्टि-पुष्टि राहील. प्रत्येक मुलाला दूध, तूप, लोणी मिळेल. बावाला वैराग्य नको आहे. त्याचें म्हणणे आहे कीं, सर्व लोकांना समान उपभोग मिळाला पाहिजे. प्रत्येकजण म्हणेल, ‘ आधीं त्याला द्या, मग मला.’ आई बाळाला आधीं खाऊ घालते नी मग स्वतः खाते. आईचें हें वैराग्य आहे कीं अनुराग ? ”

सर्वोदयाच्या जगांत खेडीं कशीं राहतील ह्याचें चित्र रंगवताना बाबांच्या बाणीचा ओघ भरधाव धावत मुटला होता.

“ आपलीं खेडीं श्रीसपन्न झालीं पाहिजेत. आमचें श्री निकेतन राहील खेड्यात, भ्रमनिकेतन राहील शहरांमध्ये व शांतिनिकेतन दोन्ही ठिकाणीं राहील. खेडीं व शहरें यामध्ये सहयोग राहील तर उभयपक्षां लाभ होईल. गावात तयार होणाऱ्या कच्च्या मालाचा पक्का माल गावाला हवा असेल तर तो गावातच तयार व्हावा. तिकडे शहरांत असे उद्योग चालले पाहिजेत कीं ज्याच्या योगें आज परदेशातून येणाऱ्या मालाचें आक्रमण बंद होईल. कपडा, तेल इ० रोड्यात तयार होईल व शहरात लाकूड स्पीकर, चन्मा, थर्मामीटर इ० असे होईल तर च देशात लक्ष्मी वाढेल. प्रत्येक गावात विद्यापीठ असलें पाहिजे व सर्वांना समान शिक्षण मिळाले पाहिजे. एक काळ असा होता कीं ज्ञानी खेड्यात च राहत असत. पाणिनी, कणाद वगैरे ऋषि खेड्यापाडीं च राहत. आम्ही दरिद्रनारायणाचे उपासक आहोंत पण त्याला लक्ष्मीवान् करण्याची आमची मनीषा आहे. ”

समोहून घराबडे परतताना बाबांनीं थट्टेत विचारलें, “ काय मुलीनो, आमचें प्लॅनिंग (नियोजन) वस काय वाटत ? ”

चंद्रकोना जयळ येऊ लागले. आज तर स्त्रियांनी कमाल च केली. चुडीने समोर येणे, रस्ता अडवून गंधाक्षता, पुऱे इ० यथासांग विधि आटोपून मग च गाट सोडणे, असे कित्येकदा घडले होते. पण आज त्याची सख्या जास्त च होती. प्रत्येक चौकावर सैपनास स्त्रिया उभ्या होत्या. एका जागी तर नको नको म्हणत असताना एका घोळना जयळ आला. विनोबाच्या कपाळाला त्या इतक्या जोराने गंध पासू लागल्या की, धक्का लागून विनोबांनी पडता पडता स्वतःला सावरले. जन्म मग मिश्रितपणे हसत म्हणाले, “ह्या नाया मला दगड च समजतात झाल !” त्यांना तेलगणाच्या यात्रेचे स्मरण झाले. “तिथे स्त्रिया अशा च आरतीचीं ताट घेऊन जयळ पायच्या. मी त्यांना म्हणायचा, ‘ह ! जरा संभाळून आरती करा, नाही तर अशान माझी दाढी जळेल एसादे दिवशी.’” हसता हसता आमची मुरकुडी बळली.

निवासस्थानी वैदिक पद्धतीनुसार पूजा-साहित्याने मंच सजवला होता. ब्राह्मण मनोधारण करीत होते. ऊद कापुराचा मुयास सर्वत्र इरवळला होता. हाराचा ढीग विनोबासमोर पडला होता. गंधाक्षतांनी त्याचे कपाळ रंगले होते. हाराच्या दिगावर दृष्टि रोवीत ते गभीरपणे बोलू लागले, “हा तुमचा भक्तिभाव हृदयाला स्पर्श केल्यावाचून राहत नाही. परंतु त्याने मला आत तृप्ति वाटत नाही, सजोच होतो. मी व्यक्ति या नात्याने तुमच्याजयळ येत नाही. दरिद्रनारायणाचा प्रतिनिधि म्हणून येतो साहजिक च माझ्या मनात निचार येतो, या गंध, मालापुष्पांनी दरिद्रनारायणाची तृप्ति होईल ना ? देवळातला देव आधीचा च परितृप्त आहे. पण दरिद्रनारायण सतत आहे. त्याच्या सताप क्षमनावरता ‘पत्र पुष्प पल तोय’ पुरेस नाही. आपल्या जमिनीचा, संपत्तीचा एक हिस्सा द्यावा लागेल. दरिद्रनारायण प्रसन्न झाला तर श्रीमत हि मुली राहतील. दरिद्रनारायणाचा शाप मिळाला तर समाज कधी सुखी व्हायचा नाही. दरिद्रनारायण अत्यंत क्षमाशील आणि शांतिशील आहे. त्याच्या शांतीचा असा अंत नका पाहू. तुमचा हा सारा भक्तिभाव प्रत्यक्ष कृतीमध्ये उतरू द्या. म्हणजे मग उगाल सकळातून पार होईल.”

विनोबा हरिमत्त आहेत. त्यांना सारे हरिमय च दिसते. आज चंद्रकोनाच्या रहिवाशाना त्यांनी कधी हि न ऐकलेली गोष्ट ऐकवली. “वेदामध्ये

हजार हाताच्या, हजार पायाच्या, हजार डोळ्यांच्या देवाचे वर्णन आहे. तो कोण असेल वरें ? माझ्यासमोर हजारों लोक उसले आहेत, तेच देव आहेत. हे सारे हजारों हात एकमेकांना मदत करतील तर त्यात परमेश्वराचें रूप प्रगट होईल. ”

गेले वर्षी विनोदानीं रोधगयेला ‘समन्वयाश्रमा’ची स्थापना केली होती. आश्रमानून जालेल्या गोविंदरायानीं सालगेनीला जाताना तेथील कामाचा श्रुतान्त सांगून म्हटलें, “समन्वयाश्रमात जर्मन उधु-भगिनी आले होते. ते विचारत होते, समन्वयाची काय जरूर आहे ?” चर्चा सुरू झाली. बारा बोलत होते, “अहिंसा व वेदान्त ह्या दोहोंचा समन्वय करण्याचें आम्हीं म्हटलें आहे. अहिंसेत हि कुणी सत्यपरायण, न्यायपरायण तर कुणी दयापरायण असतो वेदान्ततत्त्वज्ञानामध्यें कुणी शून्यवादी तर कुणी अस्तित्ववादी असतात. अशाच तन्हेन इस्लाम, ख्रिस्ती, हिंदु, बौद्ध इ० धर्मांमध्ये हि अशी विविधता आहे. या सर्वांचा समन्वय या वेळीं भरत-भूमिंत होत आहे. इथें एक ‘रसायन’ तयार होत आहे, त्याला आम्ही व्यक्त रूप देऊ इच्छितों.” नंतर समन्वयाश्रमाबद्दल ते म्हणाले, “आश्रमाच्या आगपाखाच्या गाढामध्ये सर्वत्र स्पर्शतेचें निर्मलतेचें दर्शन होईल असा प्रयत्न करित राहिले पाहिजे. परदेशातून आलेल्याना तें स्थान आपलें घर आहे असे पाटलें पाहिजे. ”

आज मकर संक्रांत. आजच्या दिवशीं गंगालमध्ये लागों लोक अतर्क्य बुद्धिसाठीं गंगासागरामध्यें स्नान करतात म्हणे. विनोद त्या शब्दाचा गभीर अर्थ सांगत होते, “संक्रांतीचा दिवस म्हणजे जीवनपरिवर्तनाचा दिवस. गंगासागर तुमच्या हृदयात येऊं या. व्यक्तीचें जीवन म्हणजे गंगा व सामाजिक जीवन म्हणजे सागर होय. जीवनगंगा समाजरूपी समुद्रात प्रेमाने रिंगित होईल तर दोन्हीचें जीवन शुद्ध होईल. व्यक्तीची प्रत्येक शक्ति समाजात समर्पित सांगी पाहिजे. आजच्या दिवशीं हें ठरवा कीं आम्ही जमीन या संपत्तीचे स्वामी गण्यार नाही. गाऊन गार राहीन. ‘आधीं या, मग त्या’ हा आमचा गण राहील. ”

: १२ :

कायदा आणि क्रांति

गोदापियासाल, मेदिनीपूर

१५, १६ जानेवारी '५५

गोदापियासालमध्ये आम्ही प्रवेश केला तेव्हा गावचा आठ दहा वर्षांचा पोथळा मुलगा पेटीवर पुरिया रागात कोमल व गोठ स्वागतगीत गात होता. त्याचे बडील तडल्यावर साथ देत होते. अगावरच्या वपड्याची लत्तरें झाली होती. पण त्याची पर्या कुठें होती त्याना ! त्याच्या सेवेला चाडून आलेल्या रुपीचे स्वागत करण्यात ते भक्त मस्त झाले होते. आज विवेकानंदाचा जन्मदिवस. बाबांनी विवेकानंदाच्या महान् कार्याचा गौरव करित रामकृष्ण मिशनच्या कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. दारिद्र्य मिटवून 'नारायणा'ची प्रतिष्ठापना करणाऱ्या कार्यात भाग घ्या असें ते म्हणाले. "बंगालमध्ये अपार दारिद्र्य आहे ते नाहीसें केल्यावाचून विवेकानंदाच्या आत्म्याला शांति मिळणार नाही. त्याच्या पुढच्या जन्मदिवशी बंगाल-मधील साऱ्या भूमिहीनाकरता जमीन मिळविण्याचा सङ्कल्प करा."

सूर्योदयाचे वेळीं प्राचीन वैभव अपूर्व भासत होतें. आरक्त त्रिभुज क्षितिजावर सरसर चढत होते. विनोबाची पायलें झपाझप मेदिनीपूरच्या दिशेनें पडत होती. विचारजीज पेरत पेरत आणि हृदयें जिंकित विश्व-विजय करायला एक पथिक निघाला आहे. पण तो प्रत्येकाला सागतो, 'आधीं स्वतः ला जिंका.' मेदिनीपूर शहराच्या सीमेवर हजारों लोक उत्कटतेनें महर्षींच्या आगमनाची प्रतीक्षा करित उभे होते. 'उलुधनि' कानावर आला. तो ऐकून बाबा सांगू लागले, "हा शब्द थेट उपनिषदातला आहे. सूर्य उगवू लागला कीं पक्षी 'उल् उल्' असा घनि करतात, असें त्यात वर्णन आहे. हा प्रदेश पूर्वेकडचा आहे ना ! म्हणूनच इथे हा शब्द प्रचलित दिसतो."

समाज्ही येथील भंगी बाबांच्या भेटीला आले होते. त्यात गहुतेक सारे ओरिसातले होते. "मी जन्मानें नसलो तरी वर्माने भंगी आहे" असें

चाया अभिमानाने सांगतात. परनार आश्रमाजवळच्या 'सुरगाव' गावात त्यांनी कितीतरी वर्षे सूर्याच्या नियमिततेप्रमाणे भगीराम केले होते. कडक ऊन असो, सडाऱ्याची थंडी असो की मुसळवार पाऊन असो, त्याच्या कामात नियमितपणे जाण्यात कधी खंड पडला नाही. एक दिवस पावसातून रुद्र रूप धारण केले आणि दोन गावांच्या मधल्या नदीचे पाणी वरून वाहू लागले तेव्हा कितीतरी वेळ पाणी कमी होण्याची वाट पाहत ते एका दिनाच्यावर उभे होते. पाणी कमी होण्याची लक्षण दिसनात तेव्हा त्यांनी पलीकडील दिनाच्यावर उभ्या अगळेच्या गावकऱ्याला जोरदार सांगिते, "सुरगाववाल्यांना सांगून या, भगी वेळेवर आण देना पण नदीने त्याचा अडथळा." ते जनेकदा विनोद करताना म्हणतात, "मी जर निरडगुकीला उभा राहिलो तर माझ्या निरडगुकीच्या जाहीरनाम्यात (Manifesto) दोन गोष्टी राहतील. (१) खनात भगी-धर्ग राहणार नाही. प्रत्येकाला तें काम कराय लागेल. (२) मला काढून घेतली जाईल (Disband). आणि मग मी निरडगुकीत अशी जोरदार हापटी लाईन."

विनोद प्रगल्भतेचे प्रथमच आठे आहेत आणि आजपर्यंत इथे काम पारच कमी झालेले म्हणून की काय, पंचवीस दिवसांच्या या प्रयासाला विनोदचे विचारदानाचे कार्य तांत्रिक गतीने चालले आहे. मग टाईपरायटरवर त्याचे शब्द अक्षर करताना आम्हाला हि त्याच्या गतीची स्पर्धा करारी लागत आहे. आज मुकामावर पोहोचून नव्वट नास्ता उरवून मी ताबडतोब कामाला बसले. थोड्याच वेळात कुठली तरी ओळखीची हाक येऊ आली म्हणून मागे वळून बघिते, तो चत्पाजी (धन्याप्रसाद गाहू) येताना दिसते. ते गादी मोडीच्या नीटिंगरता मद्रासला चालले होते आणि बाराच्या च आम्हा सर्वांच्या भेटीकरता वाढी लागू इथे थांबणार होते. एक डग हाती देत ते म्हणाले, 'वर्षांजिवे.' उरवून बघिते, त्यात निळगूड होता. यदाच्या संवत्तीचा निळगूड इकडे आम्हाला प्रथमच मिळत होता.

चत्पाजी गादीकरता गादीने मद्रासला उलटार होते. मद्रासमध्ये याच वेळी आदलीला ब्रिगेड कमिटीचे अधिवेशन होणार होते. चाया चाचाजींना म्हणाले, "गुप्ती नेमके आतात. गुप्तता या वेळच्या वेळाने काही ईश्वरी

सनेत असावा. तस मला दरवर्षी च कॉंग्रेसच निमंत्रण येत असतं पण मी त्याला आजवर कधी हि उत्तर दिल नाही. कारण मी तर असाच देशाच्या कुठल्या तरी कोपऱ्यात हिंडत असतो. पण आज तुम्हाला पाहताच मनात विचार आला त्या निमंत्रणाला उत्तर देण्याचा. ”

चाचाजी निमित्त बनले. पत्र लिहिले गेले.

श्री. देशरभाई,

कॉंग्रेसमें आनेके लिये आपका निमंत्रण पत्र मिला । मैं आ तो नहीं सक्ता । कारण जाहिर है ।

कॉंग्रेस-जनोंको मेरा प्रणाम निवेदन कीजियेगा । और मेरी तरफसे कहियेगा कि आप सब लोग कभी न कभी मददमें दौड़े आयेंगे, ऐसी आशा रखकर एक शस्त्र सतत घूम रहा है । आपसे मदद पाने का वह अपनेको हफ्दार समझता है ।

विनोबाके प्रणाम ।

दुपारी शहरातली प्रतिष्ठित मडळी गणना भेटली. कुणीतरी कायद्याचा प्रश्न काढला. चाना जरा तीव्र शब्दात बोलले, “ नालविवाह होऊ नये असा कायदा झाला आहे. परंतु राजा राममोहन रायच्या या भूमीत त्या कायद्याचें सरळ उलंघन होताना दिसत आहे. राजा राममोहन रायने सामाजिक सुधारणेकरता जीवन घालवले. माझी अपेक्षा होती की, हिंदु-स्थानात इतरत्र कुठे नाही पण निदान या प्रदेशात तरी नालविवाह होत नगर्ताल. इथे ‘ सीलिंग ’चा जो कायदा होऊ पाहत आहे त्याबद्दल तुमच्या मुख्य मंत्र्यांनीचं म्हटलं आहे की, आशावादी दृष्टिकोनाने पाहिलं तर चार लाख एकर जमीन मिळेल अशी अपेक्षा आहे.

गरी गोष्ट अशी आहे की ‘ नाटक कंपनी येणार, येणार ’ अशी जाहिगात लायली जाते ना ? तशी च ‘ कायदा होणार, होणार ’ असे म्हणत म्हणत चार वर्षे लोटून जातात सोर बाय मूर्ख, पायळट आहेत ? तेव्हा ते मिळालेल्या तेव्हाच अवधीमध्ये जमीन वाटून घेतात. मग त्यानंतर कायदा झाला तरी हि गरवारच्या हातात काही येा नाही. कायदा च करायचा असेल तर तो असा झाला पाहिजे की गावची जमीन गावाच्या मालकीची होईल. व्यक्तीची मालकी राहणार नाही. पण मला प्राति

करायची आहे. म्हणून मी कायद्याच्या भानगडीत पडत च नाही. मला त्यात रस च वाटत नाही. जाहीर सभेत लोक जयघोष करतात, “आमच्या गावात कोणी हि भूमिहीन राहणार नाही, आणि तस न झाल तर मग देशाला आग लागल्यावाचून राहील का ?”

प्रत्येक व्यक्तीला शब्दन् शब्द रुचत होता, पटत होता. पण सत्य विचार पटला तरी पचनायला हि वेळ लागतो च ना ?

आज दान शून्य होते. भूदानाच्या इतिहासात आजवर असें कधी पडलें नव्हतें. सायकलच्या विराट् समूहाला विनोबा म्हणत होते, “सरकारनें एकेक काम—उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य, न्याय जनता आपल्या हातीं घेईल तर सरकारची सत्ता हळूहळू क्षीण होत जाईल. आणि सरकारला हि असें झालें तर आनंद व्हायला पाहिजे. आज इथे दान निळालें नाही. बंगालची जनता विचार रचल्याशिवाय दान देणार नाही. परंतु एरुदा विचार पटला तर मात्र ती उदारपणे दान देईल.”

एरुदा ते म्हणाले होते, “लोक जमीन देत नाहीत याचा मला आनंद च होतो. कारण आमचे भारतीय लोक विचाराने भिंती पक्के आहेत हें दिसून येतें. कुणी हि जाय, तिला दान मागाय अन् तिन तें द्याय इतक सोप हें काम आहे अस दिसल असत तर मी घाबरून गेलों असतो. पण जनता देखील सेवकाना कसोटीवर बसून घेते. तुम्ही त्याची कधी सेवा केली नाही, त्याचेजवळ कधी प्रेमान गेला नाही अन् एरुदम च जमीन मागाल तर ती फा देईल ? जनता परीक्षा घेते सेवक एरुनिष्ठ, प्रामाणिक आहे की नाही ! तो कच्चा दिसला तर ती त्याला दाद लागू देत नाही. जमिनीवर चेंदू पेडला तर जमीन त्या चेंदूला दुप्पट जोरानें परत पेरते. जमिनीवर कुदलीचा घाव घाला, जमीन कुदलीला एरुदम आन घेते.”

...‘तत्तमसि’ (तू धुट्ट नाहीस, तू ब्रह्म आहेस) असें गोलगारी श्रुति, ‘असत्य अपराध केले तरी लेंकराला पोटाशी कपटालगारी माता, आणि जो आज देत नाही, तो एरुदम च करता देत नाही की तो उग्या देणार आहे, तो उग्याचा दाता आहे,’ असें अचल विश्वासानें चोळणारे धारा ! भिंती कोणतें नी प्रतिभिंती कोणतें, मला कळेना !

: १३ :

शेपनाग

राङ्गपूर

१७ जानेवारी '५५

हैं शहर रेल्वेचें रूप मोठें केंद्र आहे म्हणून या शहरात बंगालीशिवाय हिंदी, ओडिया, तेलगु, मराठी इ० भाषा बोलणारे लोक हि आढळले. तीन चार मैल दुरता दर्शनार्थी उभे होते. त्यात नाना तऱ्हेची वेपभूषा नी केशभूषा पाहून ह्या नगरीचें कॉस्मोपॉलिटन (Cosmopolitan) स्वरूप घ्यानात आलें. शाळकरी मुली शुभ्र कपड्यात दोन अडीच फर्लांगाची ओळ करून स्वागताला उभ्या होत्या. सभास्थान राहत्या जागेपासून दूर नसावें म्हणून एका विस्तीर्ण मैदानात तबू ठोकून आम्ही राहिलो होतो. शहराच्या सर्व सोयींनी सुसज्जित तबूची एक छोटीशी नगरीच बनली होती.

शहर असल्यामुळें नाना सस्थांचे प्रतिनिधी विनोबांना भेटून गेले. कलकत्त्याहून माडेन्स सभ, मुस्लिम समाज, निर्वासित सर इ० आपआपल्या अडचणी मांडत होते. विनोबाजवळ सर्व रोगाकरता एन्च ओषध आहे. दुपारी जेन साधु भेटीला आले होते. विनोबा म्हणत होते, “जैनधर्माची ही विशेषता आहे की, त्यात आज अनेक ब्रह्मचारिणी स्त्रिया धर्मप्रचार करीत फिरत आहेत. महावीरस्वामी स्त्रीपुरुषांमध्ये भेद करीत नव्हते. त्यांनीं दोघाना हि समान अधिकार दिला होता. भूदानात काम करणाऱ्या स्त्रियांनीं जैन ब्रह्मचारिणींचा जादर्श समोर ठेवावयाला पाहिजे.”

बिहार सोडल्यापासून विनोबांच्या हिंदी भाषणाचा अनुवाद बंगालीमध्ये होतो. ते दोन चार वाक्यें बोलले की आशादेवी जनतेला बंगाली अनुवाद ऐकतात. आज अनुवादाची गरज नव्हती. बिनाल सभेत विनोबाची असढ वाहणारी प्रश्न-सरिता खळखळू लागली : “मजुरांच्या नगरीत माझ येण झाल ह्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे. मी तर जन्मभर मजूरच राहिलो अन् भूदान यज्ञ हि मजुरांची च चळवळ आहे. शेतात रावणाऱ्या बेजमीन, बेजमान (मूक) शेतकऱ्याची समस्या मी हार्ती घेतली आहे.

मजूर मालक हा भेदच मिटो, रीच साझी डळ्या. समाजात जोंपर हे असले दर्जे राहतील आणि भारतीय ह्या नात्याने प्रत्येक जण एक दुसऱ्याशी भावाचे नाते जोडणार नाही तोंपर्यंत मी विश्रांति घेणार नाही, सतत फिरत राहीन. कारखाने आणि शेती दोन्हीचा मास्क कोणी राहणार नाही. शेती गावाची व कारखाने देशाचे. माझ्या प्रिय मजूर नाथवानो ! हा देश तुमचा आहे. तुमच्याच परिश्रमान, घामान बनला आहे. ”

मागे एरंडा त्यानी मजुरांना पृथ्वी डोक्यावर धारण करणाऱ्या शेपनागाची उपमा दिली होती. जणू त्यांना मुचमायचे होते, “ आपण सारे त्या नागोशाच्या भरवशावर जगत आहोत. जर का त्याची मर्जी गेली तर संपलेंच सारें ! आयडीच्या काँग्रेसमध्ये ‘ समाजवादी रचने ’चा ठराव पास झाल्याची बातमी आली आहे. त्यानद्वल समाधान व्यक्त करून विनोबा म्हणाले, “ जुनी मूरये कायम राहिली तर समाजवादी रचना कशी होणार ? नरा माणूसच नवी रचना, नवे जग निर्माण करील. तुमचें हें स्थान अप्रिल भारतीय केंद्र आहे. ज्याच प्राताचे लोक इथें आले आहेत. तेव्हा इथें भारतीय सङ्कृतीचे दर्शन व्हायला पाहिजे. संगीतात एक नाही, अनेक स्वर असतात, पण ते सुसंगत असतात. त्या सर्व स्वराचे मीलन होतें, म्हणून संगीत निर्माण होते. भारतीय विविधता व एकता दोन्ही मिळून आपल्या सङ्कृतीचे एक संगीत बनल आहे. ते इथें प्रगटलें पाहिजे. ”

उभेनंतर पुस्तकें त्रिकुताना आज पारच मोज वाटली. व्यासपीठाला लोकानी घेरलें होते. आणि कुणो ओडिया ‘ गीता प्रचने ’ मागायचा, कुणी हिंदी, तर कुणाला ‘ वगाली ’ हव होत, कुणाचा तेडगू. मराठी गीता प्रचनाची मागणी झाली तेव्हा मात्र गूपच गमत वाटली. भारतीय एकतेचें दर्शन गीता प्रचनाच्या द्वारे होतें. १९३२ सालीं धुव्याच्या तुरुंगामध्ये असताना तामांनीं मराठीमध्ये गीतेपर प्रचन दिनी होती. तामा स्वान्त मुगाय शोलत आणि खाने गुरुनी स्वान्त मुगाय त्या दान्दाना पिबिन्द्द करीत. त्या वेळीं गोलणान्याला कल्पना नव्हती कीं थिदिणान्याला कल्पना नव्हती, कीं हे शब्द भारताच्या वानाकापण्यान पोहोचतील नी लागीं पोचाना प्रवास देतील, कुणाचें जीवन उजळतील, कुणाला शांति देतील,

कुणाला परमार्थांचे वेड लावतील नी कुणाला बैराग्याची प्रेरणा देतील ! ती प्रवचने प्रथम मराठीत प्रसिद्ध झाली होती. नंतर भारताच्या जवळ जवळ सर्व भाषामध्ये त्याचा अनुवाद झाला आहे आणि आज तर ती प्रवचने अहिसर कातीचा पाया च बनली आहेत.

: १४ :

‘गीताई’च्या जन्माची कहाणी !

बलरामपूर

१८, १९ जानेवारी '५५

नुकते च कुठे ताचडे फुटू लागले होते. चार मैलाचे अंतर चावून आम्ही बलरामपूरच्या अभय आश्रमात पोहोचलो होतो. रानादीचे शुभ्र वपडे घावून मुलामुलीचीं टोळकीं स्वागत करित होती. इथे ‘कस्तुरबा द्रष्ट’चे व ‘नई तालीम’चे केंद्र आहे. अधोन्मीलित पहाटेच्या वेळीं मातीचे दीप आणि रागोळीमुळे आश्रमात सर्वत्र प्रज्ञात सौंदर्य भासत होते.

व्यासपीठावर बाबा बसले होते. मूलोद्योगी विद्यालयाच्या प्रत्येक वर्गातील मुलांनी आपआपल्या परिश्रमाने तयार केलेल्या वस्तु फळापूर्ण पद्धतीने ताटल्यातून आणून बाबासमोर ठेवल्या. एका ताटलीत पादरे स्वच्छ ताडुळाचे दाणे हसत होते, तर दुसरीत लाल ताल टमाटे, गुबगुनीत गोबी आणि वाटाण्याच्या दोंगा खुपीत दिसत होत्या. एका ताटलीत मुलांनी रसत कातलेल्या सुताच्या गुड्या होत्या, तर दुसऱ्या ताटलीत वरच्या वर्गातील मुलांनी रसत विणलेला वपडा होता. प्रत्येक वर्गाच्या प्रतिनिधींनी एकेक ताटली बाबांना भेट दिली. जीवनाला आवश्यक अशा बहुतेक सर्व वस्तु पाहून बाबा हसत म्हणाले, “अरे बा ! मी तर आता स्वावलंबी झालो.”

फळभाज्यांनी समृद्ध असलेल्या त्या वागेत मातीच्या लहान डुमदार झोंपड्या वशा रम्य वाटत होत्या. लोभविणारे ते दृश्य पाहून ही जागा

सोडू नये असे ब्राटू लागले. आश्रमाच्या भगिनींसमवेत आमचा प्रेमालाप, हास्यविनोद चालू होता. त्याच्यापैकीं बहुतेकींना हिंदी समजत नव्हते. आणि मला तर ‘रसगुळे’ सोडून बंगाली भाषेतलें एक हि अक्षर कळत नव्हते. परंतु हृदयाची भाषा आम्हाला जयळ आणीत होती. बंगालमध्ये आम्हाला आणखी एक भाषा अवगत झाली होती, शब्दाची नव्हे, स्वराची. आश्रमात कुठल्या हि कामाच्या निमित्ताने दुरुडून तिरुडे जाताना कुणी हि सरपती दिसली कीं तिला म्हणावे, जरा तेवढी ओळ म्हणून दाखव कीं !”

‘अब्रोज़ शिशु मायेर घरे, सहज मने विहार करे ।

अभिमानी शानी तोमार, बाहिर द्वारे ठेके आशे ॥’

(परमेश्वरा ! अज्ञानी, निष्पाप बालक मातेच्या घरात सहज भावाने विहार करतो, परंतु अभिमानी शानी मात्र तुझ्या दाराबाहेर च उभा राहतो.)

मग ती ओळ गुणगुणत आम्ही पुढें सटकत असू !

प्रफुल्लबाबू व त्याची भगिनी जमुनादेवी या आश्रमाच्या प्रमुख आहेत. अतिथिसेवेत बारीक सुद्धा उणीव राहू नये म्हणून दोघे हि सतत धडपड करीत होती. जेवणाचे वेळीं लाक्षणेचे लाडू वाटताना प्रफुल्लबाबू म्हणाले, “ही आमच्या बंगालच्या रेड्याची मिठाई वर का ?” बंगालच्या जेवणात ‘मासळी’ आवश्यक मानली जाते. इथें ब्राह्मण तर मासळी खातात च पण आश्रमात हि मासळी खाल्ली जाते. मात्र आतिथ्यधर्माला अनुसरून आम्हा लोकांप्रीत्यर्थ यात्रेत शुद्ध निरामिश्र जेवण तयार करतात.

सन्नाळीं नऊ वाजता बंगालच्या भूदान कार्यकर्त्यांची सभा होती. सभेला आरंभ झाला तो गीनादी व गोपालबाबूच्या गोड मुरांनी—

‘आमादेर यात्रा हल शुद्ध, एखन ओगो कर्णधार तोमारे करी नमस्कार ।

एखन चाताश छुट्ठक, तुफान उठूक फिरियोना गो आर ॥’

ईश्वराला आपल्या नौकेचे कर्णधार बनून व त्याला प्रणाम करून ज्यांनीं आपलें तारु अफाट सामरात सोडून दिले, त्याला कुणाचें भय आहे ? उपेक्षेची हवा वाहू लागो वा विरोधाचे तुफान उठो, ते मागें फिरणार नाहींत. त्यांचे तारु पुढें पुढें च वाणार.

कार्यकर्त्यांनीं आपआपले अनुभव सांगितले इथें प्रत्येकजण कथितेंत च बोलतो आहे असें वाटतें. सुंदर काव्यमय संस्कृत शब्दाची रेलचेल असते.

बंगालची परिस्थिति जरा वेगळ्या तऱ्हेची आहे आणि अजूनपर्यंत जास्त काम होऊ शकले नाही म्हणून कार्यकर्त्यांना बऱ्याच अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. बारा म्हणतात, विहीर खोदताना प्रथम टणक दगड फोडावे लागतात, तेव्हा खाली स्वच्छ, सुंदर पाण्याचे दर्शन होतं. आज ते कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “तुम्ही सारे कामाला लागाल तर समस्या सुटायला वेळ लागणार नाही. नाही तर ‘एकश्चद्र तमो हन्ति’ असें चालेल. हा आपला ‘चारुचद्र’ आहे च सतत एकटा काम करीत !” चारुचद्रापूर्वी विधानसभेचा व प्रजा समाजवादी पक्षाच्या संभासदत्वाचा राजीनामा देऊन भूदान यज्ञामध्ये उडी घेण्याचा निर्णय जाहीर केला तेव्हा बारांनी त्याच्या निर्णयाचे स्वागत करित त्यांना लिहिले, “नि पक्ष वृत्ति आणि अनन्य भक्ति या दोन परावर आपला पक्षी गगनसंचार करू शकतो.”

आश्रमादियरी आपले विचार प्रगट करताना विनोदा म्हणाले, “आश्रम-व्यवस्था ही आपल्या देशाची प्राचीन योजना आहे. तिथे विद्यापीठाचे व जनसेवेचे काम होत असे गार्धीच्या काळात आश्रमसंस्थांचे पुनरुत्थान झाले. आश्रमाचा आराधनाच्या गाथाही गायलेकरासारखा संघ असावा, गुरुशिष्यासारखा संघ असावा. मातेपासून मुलाला प्रेम आणि पोषण

सुट्टीचा दिवस च गायन आहे. आज हि तीनची घटा खणाणली. साडे-तीनला प्रार्थना झाली व चाचा जवळच्या गावाकडे फिरायला निघाले.

रात्र सरली होती, दिवस उगवायचा होता. अधुक प्रकाशात गावात पोहोचलो. तिथे उघटले तों वरचे आकाश जणू पृथ्वीवर उतरले होतं. शेंपनास दीपक हाती घेऊन ग्रामीण भगिनींनी स्नेहपूर्ण स्वागत केलं. ते दीपक सुट्टीतील भौतिक आधार मिटवू शकत होते, पण समाजातला अन्याय व विषमतेचा आधार कसा नी केव्हा नाहीसा होणार ? सर्वोदयाचे प्रदीप्त हृदय दीप पेटतील तेव्हा. त्या दीपानी उजळलेल्या जगात जो काळा जुद्ध आधार दिसत होता तो पाहून चाचांचे हृदय विदीर्ण झालं. त्या गावात अर्धेअधिक लोक भूमिहीन होते. तेथील जमिनीचे मालक कुणी शेजारच्या गावात तर कुणी शहरात राहत होते. आजवर त्यांचेजवळ दान मागायला कुणी पोहोचले देखील नव्हतं.

मध्याकाळच्या प्रयत्नाने त्यांची वेदना सोलत होती. “ दृष्ट्या लोका-जवळ दान मागणारे पोहोचले असते आणि तरी हि दान मिळाले नसतं तर मला त्याचं यत्नचित् हि दु ख झालं नसते. कारण चाचाजवळ दुसरे हि बाण आहेत. अहिंसेच्या शस्त्रागारात शस्त्राची कमतरता नाही. अहिंसा कधी हि निष्फळ होणार नाही जर तुमच्या आमच्यात तितकी अहिंसा नसेल तर तुम्ही आम्ही नि पळ होऊ शकतो. परंतु अहिंसेचा एक प्रयोग होत आहे, तो पूर्णपणे अजमावला गेला नाही जिथे विधायक कार्याचा आश्रम आहे, तिथे दान मागायला कुणी पोहोचत नाही तर ती वेगळी गोष्ट आहे. प्रयत्नच दिसत नाही तेव्हा तो एक चिंतनाचा विषय बनतो. काळपुरुष आपल्या करता यामेल का ? आपली पाठ पाहील का ? आपल्याला उसत देईल का ? मात्र कार्यकर्त्यांची निष्क्रियता पाहून माझा उत्साह दुणावतो. मी अत शोधन केले व ह्या निर्णयावर येऊन पोहोचलो की, हे काम परमेश्वराचं आहे आणि तो च हे करील. ज्याच्यावर परमेश्वराचा आशीर्वाद असेल त्याला तो निमित्त मात्र बनवील. ज्याचं सर्व जीवन आणि चिंतन मार्क्सच्या मार्गाने गेलं त्या जयप्रकाशसारख्या क्रांतिकाराचं चित्त देखील ह्या आदोलना मुळं प्रभावित झाले. मला ही ईश्वरी घटना वाटते. जे शक्तिशाली नाहीत पण भक्तिशाली आहेत, अशा विलेकानी ह्या कार्यात जीवन समर्पण

केले. हें कार्य शक्तीने होणार नाही की युक्तीने होणार नाही. परंतु ज्याची हृदये भगवताच्या भक्तीने भरली आहेत, अशा माणसाच्या द्वारे होईल.”

आजची दुसरी विशेष महत्वाची घटना होती साहित्यिकाचा मेळावा. माशी माँ (निरुपमादेवी) च्या निमंत्रणावरून जगातचे अनेक मान्यवर साहित्यिक आज इथे एकत्र जमले होते. माशी माँनी स्वतः कातीचा मधुरस चाखला होता, म्हणून त्यांना उत्कटतेने वाटत होते की, इतरांनी हि त्यात त्यांना माय बावी व आनंद झुटावा. आश्रमाचे कालावत माशी माँच्या बरोबर सभेचा हॉल सजवीत होते. जगाच्या आसनामार्गेच बापूची रूप मोठी प्रतिमा होती. त्याच्या गुरावर प्रसन्नता होती. सत्याच्या मार्गावर ते एकाकी निघून गेले. पण त्याची हाक कुणी तरी ऐकली होती आणि त्याने ती इतरांना हि ऐकवली होती. भूदानयज्ञात प्राप्त झालेल्या च्याळीस हजार एकर जमिनीवर त्याच्या नरणांनी धूळ विवुरली होती.

बाबांच्या आसनासमोर मातीच्या पणत्याचा एक दीपस्तंभ ठेवला होता. जमुनादी, त्यांना रांगोळीने भूमि सजवीत होत्या. कुणितरी कलश आणून माडीत हांती व निर्मला व नीगार्दा पुण्याच्या माळा करीत होत्या. पूजेचे साहित्य ठेवले होते. माझ्या हातात ‘ गीता प्रवचने ’ पुस्तक होते त्यातील एका वाक्यावर माशी नजर थावली होती. “ पुरुषोत्तम सेव्य, पुरुष सेवक, आणि सारी सृष्टि पूजेचे साधन. ” बाबा मेढर्मी म्हणतात, “ ताता दोन तागाची पूजा पुरेशी नाही. तुसी प्रत्येक कृति पूजामय होऊ दे ”

सभेच्या आरम्भी साहित्यिकाचा परिचयसमारंभ झाला नंतर भूदान-पविताचे गायन. बाबांनी काही क्षण दीपस्तंभावर दृष्टि रोवली व नंतर ते दोळे मिटून ध्यानस्थ झाले. धूप, उदनाची आणि फुलांच्या मुगासने यातावरणे दरबळले होते. पण त्याची रचना अशी केली होती की स्तंभाच्या पायाशी अन्ना पणत्या. नंतर त्यावरच्या थरावर नऊ, पुढे सात, पाच, तीन व सगळे उच्च जामी घट्ट पणती होती. जणू एकादश इन्द्रिये, नवद्वार, सतानेक, पंचप्राण, त्रिगुण, पुरुष प्रकृति ‘ एकमेवाद्वितीयम् मत्ता ’ चे प्रतीक स्वरूप ठेवलेल्या ज्योतीचा प्रशान्त प्रकाश पसरला होता. शब्द-गरिता गंगीर भाषाने याहू लागली.

“ लहानपणीं कविता करण्याचा नाद होता मला. माझ्या दृष्टीने कविता उत्तम झाली कीं ती मी अग्निनारायणाला अर्पण करीत असें. एकदा माझ्या आईने मला गीतेचा मराठी अनुवाद आणायला सांगितला. जो अनुवाद प्रमाशित झाला होता तो जरा अवघड होता, म्हणून तो काहीं तिला आणडला नाही. मग ती मला म्हणाली, ‘ विन्या, तूच का नाही करीत रे अनुवाद ? ’ तिला विश्वास होता कीं तिचा ‘ विन्या ’ उत्तम अनुवाद करू शकतो.” गोष्ट सांगणे सुरू होतें. आईच्या कोमल स्मृतीने मृदु हृदय व्याकुळ झालें, गळा भरला. कसेबसे शब्द उच्चारले गेले, “ मला सर्वांत अधिक बळ जर कुणी दिलें असेल तर...” थारले शब्द पुटेनात. आसवाचे मणी ओघळू लागले. सरस्वतीच्या उपासकांनीं होळे पुसले. सारी सभा चित्रयत् होती. पुनः शब्द ऐकू आले. “ माझ्या आईने दिलें. तिनें माझ्यावर असीम विश्वास ठेवला. त्या विश्वासानेंच मला अपार बळ मिळालें. त्यानूनच पुढें ‘ गीतार्थ ’चा जन्म झाला. साहित्याची शक्ति परमेश्वराच्या शक्तीसारखी आहे. मला तुमचा आशीर्वाद द्या आहे ”

अशु फुलें, शब्द मुमगें, भाव-कुमुमे, गुणाम ठाऊक आणली कसला मुगस होता तो ! पण ते सारे साहित्या मगमुग्ध होऊन परतले.

: १५ :

‘ शांतीचे प्रयोग ’

भेटिया, गानरा, गोसाईं
२००२ जानेवारी '५५

रेवणी निर्मगणी परमप्रिय सखी आहे. आणि अलीगडे नामांनीं तिच्यापासून दूर राहायला सांगितलें आहे. पुढून एवढा तिनें दाती देणें घेतलें तर त्यांनीं तालीच दडवें, “ तज्जेन अगदीं उत्तम दोहेंपेक्षा मी तुला एव कायेंम सांगलों. दगा जा, नाच जा, खेळा जा, गात जा.”

भरत, रजत त्यामुळे खुप झाले, कारण त्यांना रोळायला एक सवगडी मिळाला. काल कलमच्याहून आमची झाल भेत्रीण - सिंधु तिवारी - भेटीला आली होती. सिंधु आली की हसण्यासिद्धळण्याला अगदीं ऊत येतो. काल दिवसभर तिनें आम्हाला खूप हसवले. निर्मला तिला म्हणाली, “तू बरोबर राहशील, तर मामांनीं मला दिलेला कार्यक्रम छान पार पडेल.”

आज सकाळीं ते सारे परतले त्यामुळे सुन सुन वाटत होत. तेमन्यात च मामांच्या शब्दांनीं लक्ष वेधले. सेवामामाहून आलेल्या कलामत देवीभाईशीं वाथा बोलत होते, ‘जी कला समजायला ट्रेनिंगची जरूर आहे, trained eye, trained ear ची जरूर आहे, ती थोड कला नाही. थोड, उच्च कला तर सूर्यनारायणासारखी असते. क्षितिजावर तिचे दर्शन होताच सर्वांच्या हृदयात आनदाच्या ऊर्मि उसळू लागतात.’’

काल्पासून आलेली स्वीडनची वृद्ध महिला ‘स्टॉलिन शांति पुरस्कार’ विजेत्री आहे. आज सकाळीं वाचा तिला म्हणाले, “स्टॉलिन न होणे म्हणजे शांति नाही. शांतीकरिता विधायक दृष्टिकोण हवा.” दिवसभर त्याच विषयानर त्याचें चिंतन सुरू होते. मग सायंकाळच्या प्रयत्नात त्यांनीं शांतीवर सूत्रबद्ध विचार प्रकट केले.

“शांतीकरिता शस्त्रास्त्रासारखीं अशांतीचीं साधनें धनविण्याचे परमुरामाचे असफल प्रयोग आज हि चालू आहेत. त्यान्मजबळ विचार नाही. दुसरा प्रयत्न आहे ‘यूनो’चा. त्यामध्ये राष्ट्रांप्रमाणे प्रतिनिधी व पुढारी एकरूप असून सहामसलत करून समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. परंतु त्याच्याजवळ परस्परविश्वास नाही. नैतिक शक्तिवर्धन (Moral Re-armament) करणाऱ्याचा तिसरा प्रयत्न आहे. परंतु त्याच्याजवळ हिंसा कीं अहिंसा याचा निर्णय नाही. शांततावादी (Pacifist) चा हि एक प्रयत्न चालू आहे. त्याचेजवळ निर्णय असला तरी हि सक्रियता व विधायक दृष्टिकोण नाही. जागतिक शांति आंदोलन (World Peace Movement) चालविणाऱ्याचे हि प्रयत्न सुरू आहेत.

वास्तविक परिस्थिति अशी आहे कीं, राष्ट्रां, चीन, पाकिस्तान, हिंदुस्थान ६० देशांना आज देशाच्या भित्तिगमनरता शांतीची जरूर आहे.

म्हणून त्यांना शांति हवी आहे. शांति पाण्यासारखी असते. पाण्याचा उपयोग दोन तऱ्हेने होऊ शकतो. एक धान्य पिकविण्याकरिता तर दुसरा तहान भागविण्याकरिता. समृद्धीकरिता ज्याला शांति हवी आहे तो एकदा समृद्धि झाली म्हणजे असे म्हणू शकतो की, आता शांति नको परंतु ज्याला पाण्यासारखीच शांतीची स्वतः तहान आहे, त्याला कुठल्या दि परिस्थितीमध्ये शांति हवी असते. मानवाला जोंबर शांतीची अशी स्वतः तहान लागत नाही तोंबर जगात शांति होऊ शकणार नाही. भूदानयज्ञाद्वारे लोकाना शांतीचे असे स्वतः मूल्य कळायें असा आमचा प्रयत्न चालला आहे.”

हृद्-देशात साऱ्या विश्वाविपर्याी अविरोध भाव निर्माण करून व्यक्तीच्या जीवनात शांति प्रस्थापित करण्याचे सफल प्रयोग भरतभूमीत प्राचीन काळापासून झाले आहेत. आज हिमालयापासून सागरापर्यंत पसरलेल्या ह्या देशात भिन्न भिन्न वर्ग, जमाती, धर्म, प्रात ३० सर्वांमध्ये अविरोध भाव निर्माण करून समाज जीवनात शांति स्थापन करण्याचा प्रयोग चालू आहे.

त्रिहार यात्रेतील शहाबाद जिल्ह्याची घटना आहे. विनोबांनी एकदा एका लहानशा गावात प्रवेश केला. गावचे लोक जयश्रोत्र करीत होते— “आमच्या गावात भूमिहीन कोणी राहणार नाही, राहणार नाही (हमारे गाँवमें भूमिहीन कोही न रहेगा, न रहेगा।)” विनोबा त्यांना म्हणाले, “वा ! पारच उत्तम गोष्ट आहे ही. सुप्रभाती तुम्ही शुभसंस्कार केला आहे. आता दिवसभर संस्कारसिद्धीसाठी प्रयत्न करा, कामांज लागा. सगळ्यांचा मंत्र तर तुम्ही बोललात सध्याकाळचा मंत्र दुसरा आहे तो म्हणजे “आमच्या गावात कोणी भूमिहीन राहिला नाही, राहिला नाही (हमारे गाँवमें भूमिहीन कोही न रहा, न रहा।)” गावचा मंडळी उत्साहाने कामाला लागली. सारे एकत्र आले. भूमिहीन जमले, भूमिगले जमले हिशेब केला. गावात किती भूमिहीन आहेत, त्यांना किती भूमि द्यावी लागेल. हिशेब झाला, आकडा निश्चित झाला. भूमिगल्याच्या हृदयात करुणा जागली त्यांनी आपआपला हविर्भाग यज्ञात अर्पण केला आणि

गावातील भूमिहीनाकरिता पुरेची जमीन गोळा केली सध्याकाळीं सभेला सारे जमले. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर सक्तपूतीचा आनंद ओसडत होता. प्रार्थनेची वेळ होताच विनोबा सभास्थानी येऊ लागलेले पाहून त्यांनी उच्चरवानें घोषणा केली, “हमारे गाँवमें भूमिहीन कोआी न रहा, कोआी न रहा।” खाजन्याला पोहोचलों तेव्हा तसाच उप काल होता. वाजाना शहाबादमधल्या घटनेचें स्मरण झालें. ते राजारानिवासींना म्हणू लागले, “शहाबाद जिल्ह्यात जर ही घटना होऊ शकते तर तुमच्या गावात का नाही होऊ शकणार ?”

सकाळीं विहिरीवर कपडे धुता धुता डाक मिळाली. घहन शीलाचे पत्र आलें होतें त्यात तिनें हलवा पाठवला होता. वाजाना हलवा घायला गेले तर तोंडात टाकत हसत हसत ते म्हणाले, “ही बूर्जवा समाजातील कला आहे. लूप मेहनतीनें तयार करायचा पण तोंडात टाकला की विरघळून जातो.”

सध्याकाळची प्रार्थना आटोपली. श्रीनार्दीनीं अखेरची तान घेतली. स्वर तरंग वातावरणात विलीन होऊ लागले. परमेशदानें तपोरा पालीं ठेवला, शब्दतरंग उठू लागले “वगालमध्मे प्रवेश केल्यापासून रोज पहाटे व सायंकाळीं प्रार्थनेत भक्तिमय मधुर संगीत मी ऐकतां आहे. त्याचा माझ्या मनावर त्रिलक्षण प्रभाव पडत आहे आणि बगाल सोडून जावेसें वाटत नाही. असल भावमय संगीत मला रोज कुणी ऐकवील तर आध्यात्मिक साधनेकरिता आणखी काहीं करायची गरज न उरणार नाही, अस मला वाटत.” साऱ्याचे चेहेरे अत्यानंदानें चमकू लागले. तोंच त्याच्या वानीं पुढील शब्द आले, “पण आश्चर्य वाटतें की इथ इतकें भावमय संगीत आहे तिथें कार्यकर्त्यांच्या जीवनात संगीत का आढळत नाही ? भेदभाव, द्वेष, मत्सर, भाडणें का दिसतात ? याचें कारण हेंच की हिंदुस्थानात आम्हीं भक्ति व धर्माचा जीवनाशीं समघ ठेवला नाही. भूदान हें भक्तीचें कार्य आहे. आमचे कार्यरत खेडोपाडी, गावोगावीं हिट्टन लोखना संगीत ऐकवतील तर भूदानाचा संदेश चटमन् वळेल. आज संगीत स्थिर वसलें आहे. नारदाच संगीत असं पैठ नव्हतें. नारद फिरत होते, हिंडत होते व जागनागीं लोकांच्या वानार गीत पडत होतें. आपलें चालत फिरतें श्रुतिनिवेतांना अशी माझी इच्छा आहे.”

कोकई गावात आम्ही प्रवेश केला तेव्हा ग्रामवासींवाळापर्यंतच सीमित देऊन विनोबांचे स्वागत केले. गाव लहान होतें पण एक लहकरतात आणि निष्ठावान् कार्यकर्ता तिथे सतत काम करतो आहे. मेदिनीपूरसारखे विचार एक हि दानपत्र मिळाले नाही व इथें १०१ चा आरुडा होता किंती दाट काळोस असो, तो नाहीसा करायला एक लहानशी पणती पुरेशी होते. विनोबाची क्षुधा दरिद्रनारायणाच्या क्षुधेशीं एकरूप झालेली. त्याचे एवढ्याने कुठलें समाधान होणार ? बिहारने त्याची भूक शमवली होती. १९५३ च्या एप्रिलमध्ये हजारीनाग जिल्ह्यात एका ठिकाणी त्यांनीं प्रथम 'विष्णुसहस्रनाम' ऐकवले होते. त्या नावाची यादी वाचण्यात किती तरी वेळ गेल्या पण विनोबा तन्मयतेनें ऐकत होते.

त्यानंतर त्याची ही नेहमींची मागणी. पलामू जिल्ह्यात पहिल्या च प्रवेशाच्या दिवशीं दोन हजार नावे वाचलीं गेलीं. त्याचा हा हट्ट बिहारमध्ये ठिकठिकाणीं पुरवला गेला. त्या गोड आठवणी सांगून बाबा म्हणाले, “दान देण्याच्याचे नाव मला 'विष्णु'नामासमान आहे. इथें आरभ झाला आहे ही आनदाची गोष्ट आहे. शून्य होतें तिथें एक झाला आहे ही मोठी च गोष्ट आहे. आता त्यावर शून्ये चढवणें सोंपें आहे ”

शेजारच्या उरुई गावच्या लोकांनी आपली सर्व जमीन दिली होती. नास्ता घेऊन आम्ही विनोबाच्या मागोमाग त्या गावात पोहोचलों. गाव पार च लहान होतें एका विशाल पिंपळाच्या पारावर आंब्याच्या डहाळ्या व केळींच्या खाशाखाली विनोबाचे जासन होतें. गावच्या चिमण्या पोरानीं मज्जुळ आवाजात गाणें म्हटले, “माटीर प्रदीप जलेडी आलो, आमार माटीर धरे.” विनोबांनी आशीर्वाद देऊन म्हटलें, “तुम्ही हें एक धर्म-कार्य केले आहे. आता तुम्ही सारे भावाभावासारखे सुप्ताने व स्नेहानें नादा. तुमचीं हृदये प्रेमानें भरू द्या.” बाबांनीं गाववाल्यांचा निरोप घेतल्या. वाटले, मातीच्या धरात तेवणारा तो मातीचा प्रदीप जणु या कातीचा प्रतीक च आहे.

आजच्या सभेंत बाबा म्हणाले, “बगालची बुद्धि कलकत्यात आहे आणि हृदय रेड्यात आहे. मात्र ती बुद्धि तारक नाही, वचक आहे. हें हृदय मात्र

: १६ :

सप्तपदी

रसूलपूर, नेकुरसेनी
२३, २४ जानेवारी '५५

सध्या नागपूरचे श्री. आर. के. पाटील यात्रेत काही दिवस राहण्याच्या हेतूने व विनोबाशा चर्चा करण्याच्या निमित्ताने आले आहेत त्यांनी मुक्ताच मध्यप्रदेश सरकारातील मंत्रिपदाचा त्याग केला आहे. भूदानात त्यांना जराच रस वाटतो. पाटीलसाहेब Planning Commission चे (नियोजक मंडळाचे) सभासद होते. वाटेत योजनेवर चर्चा सुरू होती.

वावा म्हणत होते, “योजना करताना भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य तिन्ही लक्षात घ्यावे लागतात. ज्यांना जनतेत जाऊन चळवळ करायची असते त्यांना भूतकाळाबद्दल विचार करावा लागतो. देशाचे बुद्धिवैभव, देशाची परंपरा समजून घ्यावी लागते. टिळक आणि गांधींना अशी चळवळ करायची होती म्हणून त्यांनी गीतेचे अध्ययन केले. मी देखील बिहारमध्ये बुद्धाचे स्मरण केले आणि इथे आता वैष्णव संप्रदायाचे सद्योधन करून त्यांना ‘अहिंसक कर्मयोगा’चा विचार दिला.

“परंतु जे राजकारणी असतात, त्याची दृष्टि वर्तमानकाळापर्यंतच सीमित राहते. म्हणून ते विचारे त्रेकरीनिवारणाच्या ायतच विचार करतात आणि पंचवर्षिक योजना करीत राहतात. जे द्रष्टे असतात ते भविष्याचा विचार करितात मला भविष्याचें स्पष्ट दर्शन होत आहे आणि म्हणून च मी म्हणतो की, याच्यापुढे विज्ञान आणि अहिंसेचें युग येणार आहे वेवळ विज्ञानाने मनुष्याचा सर्वनाश होईल. आणि विज्ञान नसेल व वेवळ अहिंसा राहिली तर समाज जीवन Primitive प्रनून जाईल. म्हणून विज्ञान व अहिंसा या दोहोचा प्ररोधच विकास झाला पाहिजे.

“लोकसंख्या वाढत आहे ह ध्यानात ठेवूनच योजना करायला हवी. सर्वांना काम द्यायला च पाहिजे. लोकसंख्या घमी व्हावी, जनतेला सयम वसा शिकवायचा हे समाजसुधारकाचें, धर्मनिष्ठाचे, ब्रह्मज्ञानी ऋषीचें काम आहे वैज्ञानिक आणि ब्रह्मज्ञानी दोघे मिळून यावर विचार करतील.”

जशी रोचक चर्चा चालत असली म्हणजे अंतर केव्हा सपते कळत च नाही. पिघळी प्रज्जित झेड्डीचीं पुठें व रानातलीं पानें यानीं सजवलेली छुटी दिसली गावच्या एका कवीने ‘महान् पथिरा’चें स्वागत स्वरचित गीतानें केले गाताना तो भलता च भावावेद्यात आला होता दोन च दिवसांनीं वगयात्रा सणार होती म्हणून कीं काय नागानीं निरोपाची भाषा सुरू केली स्वागताला जमलेल्या जनसमुदायाला ते सागत होते, “‘सातपदीन सग्न्यम्’—सात पावलें प्ररोध चाललें कीं मंत्री होते आपण सारे इतके दिवस प्ररोध राहिलों, चाललें तेव्हा आपला छायासा मित्रसमाज, बहुगमाज बनला आहे. हा समाज लहानसा असला तरी दि तो ग्राह्येच्या समाजाला आपलें रूप दर्दल परंतु त्यानरिता समाजाची एकरूप व्हावें लागेल. मला जर कुणी विचारलं कीं, पंचवीस दिवस वगान्मध्यें तुम्हीं काय केले? तर मी सागेन, थोडग दही तयार केले हें दही ग्राह्येच्या सान्या दुधाला आपले स्वरूप दर्दल.”

कुणी तरी आठवण करून दिली, आज नेताजीजयति. नाग प्रचनात म्हणाले, “आता आपण ‘चलो दिल्ली’चा जयगोप वला तर आपली शक्ति धीन होईल. आता तर आपल्याला ‘चगे देवत’ गंडवाराडे चला म्हटलें पाहिजे.”

गेल्या आठवड्यापासून स्वीडनहून आलेली 'इरिना' आमच्यापरोवर आहे. तिला पाहून 'पॅट' चें स्मरण होते. तिचे वडील 'भारताचे मित्र' आहेत आणि शेतीचे प्रयोग स्वीडनमध्ये करीत आहेत. काहीं दिवसापूर्वी त्यांनीं बात्राना हिंदुस्थानातील रेल्व्यात उपयोगी पडतील अशीं शेतीचीं सुधारलेलीं अवजारें पाठविलीं होती. रजादीचा पजाबी पद्धतीचा पोशाख केलेल्या अठरा वर्षांच्या कोवळ्या वयात 'भारत' पाहायला आलेल्या 'इरिना' कडे पाहून आश्चर्य वाटतें. ती आज परत जाणार होती. उत्कल मध्ये पुन येण्याचें ठरवून जात होती. म्हणून तिला आनदानें निरोप दिला. जाताना तिने बाबाजवळून 'गीता प्रवचना' वर सही घेतली. एरवीं बाबा 'नित्यपठनीय-विनोद' अशी सही करतात. इरिनाच्या पुस्तकावर त्यांनीं 'सप्रेम' (With love) असे लिहून सही केली. इरिना खुप होऊन गेली.

इदूरच्या महाराणा देवी अहिल्याबाईंनीं बैद्यनाथधाम ते पुरीपर्यंत रस्त्या बाधला आहे. याच रस्त्यानें चैतन्यमहाप्रभु पुरीला गेले होते. अलीकडे आमची यात्रा याच रस्त्याने चालू आहे. आज त्या रस्त्यावरून चालताना बाबा आम्हाला म्हणत होते, "तुम्ही रेल्वेचा आधार सोडाल तेव्हा तुम्हाला या रस्त्याचा महिना कळेल, त्यात केवढी शक्ति आहे ते अनुभवाने कळेल." 'दोर कापण्याचे' तत्त्वज्ञान बाबा असें सहज बोलून जातात

अलीकडे माझे 'उपनिषदाचा अभ्यास', 'ईशावास्यवृत्ति', 'स्थितप्रज्ञ दर्शन' इ० बाबांच्या पुस्तकांचें अध्ययन चालू आहे. 'उपनिषदाच्या अभ्यासा'त एक उच्च उडी आहे तें वाचत असताना आत्माशात उच्च भरारी मारावी आणि 'स्थितप्रज्ञदर्शन' वाचताना योग्याच्या प्रयोगशाळेंतले प्रयोग पाहावेत. 'गीता प्रवचन' वाचताना नित्यजीवनाकरता मार्गदर्शन मिळवावें. हातीं अशीं पुस्तकें असावीत अन् पायाखालीं कधीं हि न सपणारी लावच लाव वाट असावी ! ही कल्पना मोठी उत्स्फूर्त करणारी व हृदयगम वाटते.

उद्याचा बगालयात्रेचा अखेरचा दिवस. गाणान्याच्या दोळींतील मडळी म्हणत होती, "उद्या बाबा जाणार, तुम्ही जाणार ! आम्हाला रूपा उदास वाटेल, चुम्ब्याचुम्ब्यासारखें वाटेल." दिवसभर सगीताच्या भाषेंतच आम्ही बोलत होतो. चारुदानीं अखेरचे 'रसगुळे' रजाऊ घातले. श्यामादी

म्हणत होती, 'तुम्ही मला हिंदीमध्ये पत्र लिहा. मी कुणाकडून तरी वाचून घेईन. मी तुम्हांला बंगालीमध्ये लिहीन.' ठिकठिकाणी आम्हांला मिळालेलं हें स्नेहामृत ही आमची फार मोठी ठेव आहे. वाचा म्हणतात, 'ज्याने आपले घर सोडलं त्याला असा अनुभव येतो की, जगांतली सारीं घरे जणुं त्याचीच आहेत !' आजच्या प्रवचनांत बंगालसाठीं विशेष सूचना होत्या. "बंगभूमि मोटमोट्या सुधारकाची भूमि आहे. तेव्हा इथें सृष्ट्यासृष्ट्य, जातिभेद इ० मिल्कूल नष्ट व्हायला पाहिजेत. बंगाली लोकांना बंगाली भाषा व बंगाली लिपीविषयी अधिक प्रेम वाटलें पाहिजे. अजून हि इथें इंग्रजीला प्राधान्य दिलें जातें ही दुःखाची गोष्ट आहे. बंगाली लिपी पूर्ण व पश्चिम बंगालला जोडणारा दुवा आहे. त्याच्याच बरोबर हिंदीचा हि अभ्यास करायला हवा म्हणजे तुम्ही साऱ्या भारताची सेवा करू शकाल."

***

: १७ :

प्रेमयात्रा

दातन

२५ जानेवारी '५५

एक अशी दत्तकथा आहे की, नैतन्यमहाप्रभूंनी पैयनायधामाहून पुरीला जाताना याच गांवीं थावून दात धामने होते (दातान) म्हणून या गांवाचें 'दातन' नाव पडलें. दातनला एका तट्याफाटच्या कपितुल्य दिगाल वटवृक्षागाली आश्वमरासीयांनीं स्वागत केलें. गुरोंदयाचें नयनरम्य प्रतिबिंब तट्यात पडलें होतें तें प्रतिबिंब पाहून मग्न आठवण झाली. पावसाच्याने दियम होतें. चिगल्लाने मागलेल्या पायांनीं विदारमध्ये एका गाराहून हुमत्या गाराहटे जात होतें. भानाचीं भेईं कोंरच्या दिरच्या रंगानें नटलीं होती. रम्याच्या फट्ट्या दोन्ही जाजूनीं लिवाचीं हाटे पावसाने धेरें टाटून टाकत होती. पाऊस नुसताच पडून गेल्या होता. गृष्टि शान्त व टाटरीत दिवा होती. गुरांचे पांढळे बिर घर चड गमलें. गृष्टीची प्रयत्नता

न्याहाळीत आम्ही अतर कापत होतो. “ तो पहा रे जमिनीतून सूर्य उगवतो आहे.” बाबांनी लक्ष वेधलं. रस्त्याच्या नडेली असलेल्या रळग्यात सान्चलेलं पाणी शात, स्थिर होतं आणि चार पाच पावलावरून दिसत होतं. पाणी नसून तिथे सूर्यनारायण च आहे. जवळ गेल्यावर दिसलं की, ते आकाशाच्या सूर्याचं प्रतिबिम्ब होतं. आकाशातला सूर्य झाडाआड लपला होता. त्यामुळं तें प्रतिबिम्ब हुबेहूब सूर्यासारखं भासत होतं त्यानंतर जवळ जवळ पाव पर्लागाच्या अंतरावर दहा ठिकाणी असं सूर्याचं दर्शन झाले. बाबा म्हणाले, “ ह्यालाच अवतार म्हणतात ” त्या दिवशी आम्हाला अशा दहा अवताराचं दर्शन झालं होतं. ‘ अवतारी पुराय म्हणजे परमेश्वराचं प्रतिबिम्ब. ’... नई ताळीमचा बंग झाला आमचा.

सूर्यकिरणात चकाकणाऱ्या तळ्यातल्या पाण्यात तरंग उठले. दुणी तरी घागर बुडयत असावे. बाबा म्हणत होते, “ सूर्योदय ही शुभसंस्कार करण्याची वेळ आहे. मग सारा दिवस या संस्कारसिद्धीकरता साधना करायची. सूर्यास्त झाला की सारं परमेश्वराला अर्पण करून रात्री समाधिस्थ व्हायचं. जीवनातल्या बारय, तारुण्य, वृद्धावस्था व मृत्यु ह्या चारी अवस्थाना हें लागू केले तर समग्र जीवनाचं दर्शन एका च दिवसात होईल, आणि मग हे सर्व दिवस, आपले जीवन व हे ऋतु म्हणजे एक परमार्थाचा ग्रंथच होईल.”

आज सायंकाळच्या अखेरच्या प्रवचनात विनोबा बंगालच्या प्रेमयात्रेत झालेले लाभ सांगत होते “ या सुपीक भूमीमध्ये धर्मविचाराच चीज पेरले गेले आहे. आता या त्रीजामून विशाल वृक्ष निर्माण होणार आहे या यात्रेतला हा पहिला लाभ साहित्यिकाचा आशीर्वाद या जादोलेनाला लाभला हा दुसरा लाभ कातीची देवता सरस्वती. जगात जिथे कुठे महान् परिवर्तन झालं तिथ त्याची तयारी साहित्यिकानी केली आहे येथील साहित्यिकांनी मला अस म्हटले की, बंगालमध्ये अलीनडे साहित्यिकाची चेतना मद झाली होती परंतु भूदानाच्या नवप्रेरणेने ते पुन उत्साहित झाले आहेत या यात्रेचा तिसरा लाभ म्हणजे भक्तिमार्गामध्ये सुधारणा व्हावी व त्या दृष्टीने सजोपन व्हावं, ह्यावर येथील येणवसामाज विचार करू लागला आहे हा. येथील काँग्रेसने भूदानाचं काम करण्याचं ठरवलं आहे. पक्षातीत होऊन शुद्ध भावानं जर काँग्रेस भूदानाचं काम करील तर

ती अधिकाधिक शुद्ध होत जाईल. हिंदुस्थानातील प्रत्येक राजकीय पक्षाला शुद्धीकरणाकरिता त्यागाच्या कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. इथे आम्हाला काही साथी असे मिळाले की ज्यांनी हे काम म्हणजे परमेश्वरसेवा समजून च काम केले. सर्वांत मोठा लाभ म्हणजे प्रगल्भ जनतेच्या दर्शनाने माझ्या हृदयात प्रेमाची वृद्धि झाली. प्रेमाचरोपर जिये विचार जोडला जातो तिथे प्रेम अधिक बलवान होते.”

वगयारेंतील सेवन, यात्री आशादेयींचे सदा ऋणी राहतील. कारण त्यांनीं प्रीति केली अन् प्राप्ती दररोज सायंकाळीं कार्यकर्त्यांना जीवनाची वाट चालण्याकरता दिशेरी दिली. समाजाच्या दिशेनीं सांगोनीला ह्या वर्गाचा आरंभ झाला. ‘प्रार्थना का करावी, कधी करावी, समत्वयुक्त कर्मयोगाचें रूप त्याला कसे द्यावें’ इ० समजावें. मानसिक पातळीवरून घर उठणें आरम्यक आहे, अपरिग्रहाची साधना, प्रसन्नचर्य, प्रार्थनेचें रहस्य, सर्वत्र हरिदर्शन, शेती करित असताना जीवनविराम द्या दोऊ शकतो, भक्तिमार्गाची साधना, अनिदाप्रताची आवश्यकता इ० सारें सांगून कार्यकर्त्यांच्या जीवनाचेचें मार्ग उजळला. दातनग जयेंरना रंग झाला. त्यात प्राज्ञ म्हणावे, “इतर पुढल्या दि पापापेक्षा मनीं अधिर पाप कोणचें अमेउ तर तें असत्य. त्यापुढें कुठल दि पाप इतरें भयकर नाहीं. आप्यामिद माधनेन ‘मत्या’चें स्थान अद्वितीय आहे.”

उत्कल

: १८ :

कलिंगभूमौत

लखननाथ रोड
२६ जानेवारी '५५

घड्याळानें साडेतीनचा ठोका दिला आणि बीनादीनें ईशाबास्याचा बगाली पाठ मुरू केला. बगालची अरेरची प्रार्थना आटोपली. स्वात-य-दिनाच्या उघेने आपलें आरक्त वैभव उधळीत क्षितिजावर पाऊल ठेवलें. वगजनतेचें भरपूर प्रेन छट्टन विनोद्यानीं उत्कलकडे वूच केलें. वाटेंत लागणारी बगालची रेंडही अरेरची प्रेमपुष्पें उधळीत होती. वग उत्कल सीमारेषा वुरुन दिवू लागली. मुदर सजवलेलें उच्च द्वार आणि लोकाची अपार गर्दी. एका च महिन्यात विरह-मीलनाचा, हर्ष विषादाचा एकाच अनुभूतीचा हा दुसरा प्रसंग होता.

चारदा निरोपाचें भाषण करायला उभे राहिले. त्याचें कोमल वगहृदय विकल झाले होते. ते बोलू लागले, “आम्ही क्षुद्र आहोत, नात्याक आहोत, पण बाप्ताच्या आशीर्वादानें पाऊल पुढें पुढें टाकीत आहोत. कार्य सिद्धीस जाईपर्यंत मी स्वस्थ बसणार नाहीं.” एवढें कसेकसे बोलले आणि मटकन रालीं च बसले. त्याचा नेहमींचा सौजन्यशील, सोप्याळ, शांत चेहरा त्यानीं दोन्ही हातांनीं झाडून घेतण आणि बाळगसारखे हुदरे देऊन ते रडू लागले. त्याची ती सात्त्विक नी प्रेमळ मूर्ति हृत्पटंगवर कोरली गेली. त्या क्षणीं परमेश्वराजकळ आपलें सारें मन मोसळें करणाऱ्या व त्याच्या हातीं आपल्या रथाचे च नवे तर जीवनाचे हि लगाम सोपविणाऱ्या अर्जुनाच्या वस्तुतेचें नी हरिहरणतेचें स्मरण झालें. अतुरयनाथ म्हणाले, “विनोद्यानीं आम्हाला ‘नूतन आत्मेक’ दिला आहे. त्या च उजळलेल्या वाटेनें आता आम्ही हिंदू, काम करू.”

‘पथेर साथी नमी वारवार’ बीनादीच्या गोठ मळ्यातून रुखोत्कट सूर निघत होते. मधून मधून ती डोळे पुसत होती. गोपालरावू आपले अश्रू तगोऱ्याच्या जाड लपविण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत होते आणि परमेशदा डोळे मिटूनच साय देत होते. तगोऱ्याच्या तारा छेडल्या जात होत्या. त्या नाजूक जावाजातील कप सर्वांच्या हृदयाची स्थिति दर्शवीत होता. वग उत्कलची सीमा अश्रुगगेने पावन झाली. त्या अश्रूच्या प्रत्येक त्रिंदूमध्ये जणु शक्ति साठली होती. विनोदा म्हणाले, “सगमस्थान नेहमीच पवित्र मानलें जातें. जशा स्थानावर आपण सारे एका भावगंगेत डुबत आहांत. उत्कल मध्ये तर मी परिपूर्ण दर्शनाची अपेक्षा करीत आहे. इथ भूमिकाति होणार आहे.” भविष्यसूचक उद्गार घाटले ते. वगभगिनींनीं गायना कुडुमतिलक लावला. वगभूमीला जखरेचे प्रणाम करून गायनीं पाठ फिरवली.

उत्कलची जनता कितीतरी दिवसापासून वाट पाहत होती. विनोदाना पाहताच हजारों मुरातून गगनभेदी गर्जना झाली, ‘महात्मा गांधी की जय’ उत्कलच्या बतीने तैथील वृद्ध तपस्वी आचार्य हरिहरदास व गोपब्रधु चौधरी यांनीं स्वागत केले. जनसागराला भरता आली होती. त्यातच पत्रकार, फिल्मनाले, फोटोग्राफर, सरकारी अधिकारी, मंत्रिगण इ० साऱ्यांना पाहून वाटठ आता जनता आणि सरकार ह्या दोहोंतीं अंतर नाहीत होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. पुणीं तरी म्हटलें, “नगरातू (श्री. नवकृष्ण चौधरी, मुख्यमंत्री) दिमत नाहीत कुठें?” साऱ्यांनीं डोळे फिरवले. गर्दीत कुठल्याशा जीपर उभे होते ते. जनतेचा प्रथम सेवक जनतेत उभा होता.

उत्कल गरीब आहे, त्याच्याजवळ पैसा नाही. उत्कल श्रीमान् आहे, त्याच्याजवळ सेवकरूपी धन आहे. उत्कल मायागम्य आहे, त्यावर पाश्चात्य संस्कृतीचा रंग पारच बसला आहे. उत्कल पुढारलेला आहे, प्राचीन भारताच्या संस्कृतीचा उत्तम अंश तिथे प्रगट होत आहे. “घावणाऱ्या इतरांना त उभे राहून मार्ग दाखते.” (तत्तु घावनं जन्यान् अत्यति तिष्ठन् ।). विनोदांनीं उत्कल भूमीमध्य प्रथम प्रवेश केला आणि त्यांना पहिल्या भेटीतच एक लाख पंधरा हजार एकर जमीन, ४० हजार दानपत्रे

व ४६ ग्रामदान अर्पण केले. हें उत्कलमध्ये च का घडले ? वैज्ञानिक म्हणतात, “कारणाविना कोणती हि गोष्ट घडत नाही.” ६ ऑगस्ट १९४५ या दिवशी हिरोशिमावर प्रलयाची आठवण करून देणारे काही तरी पडले. त्याचा सत्रध एका अतिशूक्ष्म परमाणूशी आहे.” वैज्ञानिकाचे हे म्हणणे आम्ही अज्ञानी मानव चटकून कबूल करतो. परंतु महात्मा वारवार सांगतो, ‘तपस्येत, निरहकार सेवेत शक्ति असते, प्रलयकारी शक्ति नव्हे तर निर्माणकारी.’ तें मात्र आपल्याला कळू शकत नाही.

१९२१ साली गांधीजींची हाक ऐकून आपल्या सुरती जीवनाचा त्याग करणारे जे पराक्रमी वीर निघाले त्यात उत्कलचे गोपबाबू व त्याच्या पत्नी रमादेवी होत्या. त्या क्षणापासून गेली तीस वर्षे सतत त्या उभयतांनी गांधीजींवरोबर ‘सत्याची उपासना’ केली. पारतं याच्या बेड्या खळखळ तुटल्या, स्वराज्य आले परंतु गांधीजींचे स्वप्न साकार झाले नव्हते ही गोष्ट या गांधीभक्ताच्या हृदयाला बेचैन करीत होती. देशात सर्वत्र असतोष होता. पण मार्ग सापडना. चिंतन चालले च होते. तों च एका दिवशी अर्गी चैतन्याचे वारे खेळविणारी बातमी आली. तेलगणातील धगधगत्या ज्वाला विझविल्या गेल्या. अशातीचे शमन शातीने झाले. शांति मिळविण्याकरता शांतीची उपासना शातीने करित- विनोबा तिर्ये पोहोचले होते. शांति मिळाली. अहिंसेचा विजय झाला. विनोबाच्या पायांना गति मिळाली आणि द्रकडे गोपबाबू व रमादेवींनी उत्कलची प्रदक्षिणा सुरू केली. गावोगावी, खेडोपाडी पायी चालत जाऊन गोरगरीबांच्या सुरतु खाशी ते समरस होऊ लागले. तेलगणात विनोबांना भूमीचे दान मिळाले. पण इतरत्र तें कसे शक्य आहे, असा विचार प्रथम त्यांच्या मनात आला. परंतु रमादेवींनी देवाचे नाव घेऊन एक दिवस जमीन मागितली. मातेच्या मागणीला उत्कलवासीयांनी शिरोधार्य मानले. उत्कलची दानगंगा अशी वाहू लागली.

एका विस्तृत मेदानासमोर शांतीची स्वच्छ सारखेळी प्राथमिक शाळेची द्मारत होती. तिला आम्ही आमचे ‘घर’ बनवले. हिरव्यागर्द मेंदीचे कुपण होते, पिवळीधमक झेंडूचीं फुले हसत होती नी रांगोळी ‘राखी

पाहून चला ' म्हणत होती. सारं काही साधे होते. कुठला हि वडेजाव, दिसाउपणा नव्हता. तो साधेपणा च गोड नी सुंदर वाटू लागला

दुपारी कार्यकर्ते जमले. एकाने विचारलें, “ भूदान चळवळीच्या मार्गे प्रेरणा तुमची आहे. तुमच्या मजबूत पण वृद्ध खात्यावर हें आदोलन उभें आहे. आदोलन चालू राहावे म्हणून कोणाला वारस नेमलें आहे तुम्हीं ? ”

विनोबा—मी तर म्हणतो, ही चळवळ परमेश्वराच्या सावावर उभी आहे, माझ्या नाही तोच मला प्रेरणा देतो आणि चालण्याची शक्ति देतो. माझ्यानंतर परमेश्वराला जो हवा असेल त्याचा हात धरून तो त्याला चालवील. त्याची चिंता मी का करू ? मी तर निमित्तमात्र बनलों आहे. याचा अर्थ असा की, ह्या कामाची जबाबदारी प्रत्येकावरच आहे.

प्रश्न — तुमची ही चळवळ निरनिराळ्या पक्षातील सधिसाधू (opportunists) लोकांना वाव देणारी आहे, अशी टीका काहीं लोका करतात. तुमचे यावर काय म्हणण आहे ?

विनोबा — सधिसाधू लोकांना मुअवसर, सुसधि मिळणे केव्हा हि चांगलें. परंतु बहुधा असे लोक कुठल्यातरी भलत्याच (गूरे काममें) कामात अडकलेले आढळतात म्हणून अशा लोकांना तर माझे आव्हान आहे की त्यांनी सर्वोर्नी मिळून हें काम १९५७ पर्यंत पूर्ण करावे. ते आम्हाला exploit करू शकत नाहीत उलट ते स्वतःच exploit होतील.

‘ आम गारे भूमिहीन रहिबे नाही, रहिबे नाही ’ हा जयघोष करीत चारी दिशानीं लोकांच्या झुडी येत होत्या. पाहता पाहता विराट् जनसमुदाय बनला. उडिया भाषेंत स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचा पाठ आटोपला. उच्च आवाजात विनोबा मोलू लागले,

“ माझ्या अत्यंत प्रिय मित्रांनो,

“ अखेर एकदा माझे या वीरभूमीमध्ये आगमन झालें आहे, त्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे. ह्या च वीरभूमीत सम्राट् अशोकाला अहिंसेची दीक्षा मिळाली होती आणि ‘ चंड अशोका ’चें परिवर्तन ‘ धर्म अशोक ’मध्ये झालें होतें. ही ती कालिंगभूमि ! येथील वीरानीं सल्यानल कमी असून देसील सम्राटाच्या नलशाही सेनेशी टक्कर दिली होती.”

कलिंगभूमि आणि सम्राटाचें हृदयपरिवर्तन ! नागाच्या शब्दांनी चट्पिशीं काळाचा पडदा दूर झाला सख्याबल अपुरे असून हि महापराक्रमी चक्रवर्ति सम्राटाच्या अवाढव्य सनेला तोड देणाऱ्या शूर कलिंगवीराच्या तितिथेने सम्राटाच्या हृदयात परिवर्तन घडवून आणलें ते वीर कापले जात होते पण पळ काढत नव्हते. आपल्या रुधिरानें त्यांनी सारी भूमि आरक्त करून टाकली त्या आरक्ततेच प्रतिबिम्ब सम्राटाच्या हृत्पटलावर उमटलें नी तिथें अनुराग प्रगटला राहेरचा सम्राट सपला, आतला सुरू झाला रणागणा वरील सम्रामात शस्त्रत्रलानें विजय मिळवून हि तो पराभूत झाला होता आंतरिक सम्रामात पराभूत होऊन हि तो विजयी झाला होता विजय आणि पराजयाची ही एष्टन अनुभूति जगाच्या इतिहासात अद्वितीय स्थान मिळवून बसला होती मध्यतरींच्या अनेक वर्षांच्या काळात विस्मृतीत विलीन झालेल्या कलिंगभूमीत पुन एक वार नवदर्शनाची प्रभा पाकू लागली होती कलिंग भूमीला पुन एक वार श्रेय मिळणार होतें

एक काळ होता, वळीराजानें सर्वस्व अर्पण करून परमेश्वराला कायमचें जिकलें होतें कलिंगवीरानीं सर्वस्व अर्पण करून अशोकच्या हृदयातील परमेश्वराला जागवल होतें आज सर्वस्वदान देणाऱ्या कलिंगवीरामुळें समस्त मानवजातीच्या हृद्देशात कातीची प्रक्रिया आरंभ हात हाती एका काळी यज्ञात आहुति अर्पण करून विधिनियामक देवताना सतुष्ट करून शांति पुष्टि पुष्टीची निर्मिति केली जात असे कलिंगवीरानीं समरयज्ञात आपल्या प्राणाची आहुति अर्पण करून अशोकच्या हृदयभूमीत शांति पुष्टि पुष्टीच्या तत्त्वज्ञानाचे बीजारोपण केले आज कलिंगवासी भूदान यज्ञात आपल्या काळजाच्या तुकड्याच्या आहुति अर्पण करून पृथ्वीतलावर शांति, पुष्टि, पुष्टीचें साम्राज्य निर्माण करू पाहत होते यज्ञाची ती च सनातन प्रक्रिया चाटू होती, आविष्कार वेगळा नूतन होता !

: १९ :

पूर्णाचा समन्वय

नाम्पो

२७ जानेवारी '५५

पहाटे पणत्याच्या प्रशान्त प्रज्ञाशात यात्रेला आरंभ झाला. वाटेत लागलेल्या प्रत्येक गावात दुतर्फा पणत्याची राग होती. चोहोऱुडे जणु दिवाळी चालली होती. नमीन च तयार केलेला लहानसा रस्ता बचा होता. दोन च दिशसापूर्वी माझ्या चपला तुटल्यामुळे त्या रडकाळ रस्त्यावर प्रत्येक पाऊल सभाळून टाकाने लागे. 'क्षुरस्य धारा निदिता दुरत्यया दुर्गं प्रथस्तद् कवयो वदन्ति'चे स्मरण होत होते. बाबा बोलत होते अशा वेळी बहुधा प्रत्येकाची च बाबांच्या जवळ जवळ चालण्याची धडपड असते याद लहानगी च, अरुद असल्यामुळे सारे ऐकू शकत नव्हते पण आज इथे वेगळे च दृश्य पाहायला मिळत होते प्रत्येकाला धाटत होते, "आधी त्याला ऐकू दे" चोधरी कुटुंबाची सारी मंडळी बरोबर होती, पण सवा आणि त्याग ह्यामध्यं स्पर्धा करणे एवढे च त्यांना माहीत. त्यामुळे त्यांच्यापैकी कुणी समोर दिसेना. बाबांच्या मागोमाग चालणाऱ्यांच्या गर्दीत कुठे तरी गोपरावू होते एसाऱ्या तपस्वी ऋषीप्रमाणे दिसणाऱ्या गोपरावूना येथील जनतेने 'उत्कलचे माधी' हा बहुमान दिला आहे गर्दीच्या दुसऱ्या कोपऱ्यात त्याचे धाकटे बहु गमरावू होते, ज्यांना येथील जनतेने 'मुख्य मऱ्या'च्या पदावर बसविले आहे बाबांच्यापुढे शंभर पांगलावर चालणाऱ्या 'मुख्य मऱ्या'ची पत्नी मालतीदेवी पथ प्रदर्शिकेचे काम करीत होत्या आणि रमादेवी चालता चालता यात्रीदलाच्या व्यग्रस्थेसमर्था प्ररोवरच्या कस्तुरबा द्रुष्टऱ्या सेविकाप्ररोवर योजना आसीत होत्या. बाबांच्या एका बाजूला गोपरावूचे चिरजीव मन मोहनभाई होते ते बाबांच्या मापणाचा उडिया मापेत अनुवाद करतात त्याच्या मागे आमची मुमित्रा बहिनी होती दुसऱ्यांना जेवू घातल्याशिवाय ती कधी जेवीत च नाही. 'भावी, अज्ञाने आम्ही रऱ्या च नणदा बनून जाऊ' असे तिला म्हटले की नुसते स्मित करीत म्हणते, "बना की ! आवडेल मला !"

साधेपणाच्या गोष्टी बोलणें, त्याचें चित्र रंगवणें विती सोंपें आहे ! परंतु उत्कलच्या ह्या मडळींचा साधेपणा 'गोळे तैसा चाले' चें स्मरण करून देणारा घाटतो.

गुजराथून आलेल्या एका माईनीं विचारलें, "समन्वय म्हणजे काय ?" दोन्ही हात उंच वरून उंच स्वरात बारा म्हणाले, "ॐ पूर्णम् अदः पूर्णम् इदम् ।" लोक मला विचारतात तुम्ही वेदान्त आणि ग्रीड धर्माचा समन्वय काह इच्छिता तर काय ते दोन्ही अपूर्ण आहेत ? मी म्हणतां, "अपूर्णाचा समन्वय होऊन पूर्ण दर्शन मिळेल ह्या विचार च सुळीं नुमीचा आहे. भारतात हिंदू, बौद्ध, इस्लाम, ईसाई इ० जे प्रमुख विचार आहेत ते सर्व पूर्ण आहेत; त्या सर्व पूर्णांचा समन्वय करून त्यातून परिपूर्ण निर्माण करण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहोंत."

प्रभकर्त्याची जिज्ञासा वाढली. "त्याचा मार्ग कोणता ?" सगोर रस्त्यावर निर्देश करीत हसत हसत बारा म्हणाले, "अहो, हाच मार्ग, हाच रस्ता, ज्यावर आपण आता चालत आहोंत. आज बाळेश्वर, उद्या वडक, परवा पुरी ! पुढें पुढें जात राहू. मजुराचा चागुलपणा मालकाजवळ, मालकाचा मजुराजवळ नेऊ. असेच गरीब श्रीमंत, शिक्षित अशिक्षित, स्त्री पुरुष प्रत्येकाजवळ जाऊ." एवढें बोलून ते गुणगुणू लागले, "बडोरी बडोई छोटेसी छोटेई दूर करे."

त्या गृहस्थानीं सत्याग्रहावर एक प्रश्नविचारला. बारा म्हणाले, "आज हि माया सत्याग्रह च चालू आहे. थडी, बारा, ऊन, पाऊस याची पर्वा न करता चालणें, सर्व साधनें उपलब्ध असताना पायीं यात्रा करणें, हें सारे म्हणजे सत्याग्रहाचा च एक प्रकार आहे लोक म्हणतात, 'हा सत्याग्रहाचा पारच सौम्य प्रकार झाला. तीव्र प्रकार पाहिजे.' पण ते हे विसरतात की, सौम्य, तीव्र, तीव्रतर ही हिंसेची परिभाषा झाली. अहिंसेमध्ये जें सर्वांत सौम्य शस्त्र असतें ते च अधिक प्रयत्नी होतें."

चर्चा मुद्द असताना च मुकामावर पोहोचलों. बारा म्हणतात, "आपल्या यात्रेचा हा च आनंद आहे. मुक्त आकाशाखालीं मुक्त चिंतन." हल्लीं भारताच्या पूर्वकिनार्यावर यात्रा चालली आहे. समुद्रालगतचा प्रदेश

असल्यामुळे सृष्टीचे नवीन च रम्य रूप दिसत आहे. सर्वत्र ताड, मजूर, नारळ आणि केळीची झाडे दिसत होती. नास्त्याला ओला नारळ आणि केळी मिळतात आणि त्यापरोपर इथे सर्वांचे जे उन्मुक्त प्रेम मिळते त्याने जेवणाची गोडी वाढते. रमादेवी [जोरिसात आईला 'रोऊ' म्हणतात] आमच्या 'बोऊ' आणि मालतीदेवी 'नुमा' यांच्या ओरिसाभर पसरलेल्या मुलींमधे आमची गणना पूर्वापासून च होती. वगाऱ्मये जन्म घेऊन उत्कलला आपली कर्मभूमि वनविणारी मंगलामावशी आमच्या यात्रेची व्यवस्था करते. उत्तरा (नगरावूची ज्येष्ठ कन्या आणि कै. महादेवभाई देसाईची सून) नुस्तीच गुजराथमधून इथे काम करायला आली आहे. तिची दोन मुले समित्रा व नचिरेता या दोघांची आम्हा मावशींशी दोस्ती व्हायला वेळ लागला नाही. सारा दिस त्याच्या रोड्या मुन असतात. सहा वर्षांची सचमिना सभेमध्ये भूदानाचे उडिया सातादिक 'ग्राममेव' मिन्ने तर तीन वर्षांचा चिमणा नचिरेत रोड्या रोड्यात भूदानाच्या घोषणा करत असतो.

इथे सकाळ सध्याकाळच्या प्रार्थनेची जबाबदारी मंगलामावशीवर आहे. आजच्या प्रार्थनेत मावशींनी अच्युतानदाचे एक भजन म्हटले,

‘आत्मा रे आत्मातु देव’ (आत्म्यात जाग्न्याला पहा).

त्याचा उद्देश करून बाबा आज भाषणात म्हणाले, “आत्मौपम्यमुदि नूदान यज्ञाचा पाया आहे.”

: २० :

‘मानपूर’चे ‘ऑस्ट्रेलिया’वर आक्रमण

बढापाल, जामसूलि

२८, २९ जानेवारी '५५

बाबा मनमोहनभाईर्शी (बुलुभाई) उडिया लिपीविषयी बोलत होते. बाबांचे म्हणणे, “उडिया लिपि कठीण आहे. तुमचा ‘त’ तऱ्हीफ देणारा व ‘र’ रडविणारा आहे. ज्या मुलाना ही लिपि शिकावी लागते त्याच्यावर हा मोठा अन्याय आहे. त्याची मला मोठी दया येते. असे वाटते, ही लिपि बालशत्रु पडितानी निर्माण केली आहे. इथे अद्याप बहुसंख्य जनता अशिक्षित आहे तेव्हा लिपिसुधार करणे तुम्हाला फार सोपे आहे. तुमच्या अक्षरावर मोठमोठे फेटे का आहेत ? इथे लोक तर फेटे घालीत नाहीत ” बुलुभाई हसत हसत म्हणाले, “डोक्यावरचे काढून अक्षरावर ठेवले असतील !”

बुलुभाई ‘ग्रामसेवक’ पत्रिकेचे संपादक आहेत. त्यांनी लिपीविषयी काही सुधारणा सुचविल्या आहेत आणि त्यांच्या साप्ताहिकात त्यांनी त्या अमलात हि आणल्या आहेत. देशाची एकता आणि भाषांची देवाण घेवाण या दृष्टीने बाबांची सूचना अशी आहे. “प्रत्येक भाषेची काही उत्तमोत्तम पुस्तके त्या त्या भाषेच्या लिपीमध्ये तर प्रकाशित व्हावीतच परंतु काही नागरी लिपीमध्ये हि व्हावीत. सर्व भाषावाले नागरी लिपि स्वीकारतील तर एक मेळाची भाषा शिकणे अतिशय सोपे होईल.”

आज स्नान करण्याकरता मुवर्णरेसाचे निर्मळ व विशाल पात्र होते. कपडे धुताना उत्तराची झटपट काम उरण्याची पद्धत मोठी आनर्गक वाटत होती. ती दोन्ही पोराना स्नान घालून स्वयंपाकघरात काम करायला वेव्हा पसार झाली कळले सुद्धा नाही. गोपराजूची सोज्जळ नी प्रेमळ कन्या अन्नपूर्णादेवी आमची चुनीअप्पा [इकडे बडील वरिणीला ‘अप्पा’ म्हणतात] आपल्या सारगर्भ विनोदाने वातावरणात खेळकरपणा निर्माण करते. अगदी प्रथम एक वर्षा

पूर्वीं मीं त्यांना पाहिले होते तेव्हा वाटलें होते कुणी साधीभोळी खेड्याळ नाई असेल, पण हळूहळू या झाकल्या माणकाची ओळख होऊ लागली. चुनी-अम्पानी ‘गीता-प्रवचन’ व इतर हि काहीं हिंदी पुस्तकांचे ओडिया भाषेत भाषांतर केलें आहे. ‘ग्रामसेवना’ची अर्धीअधिक जमाखदारी त्याच उचलतात. आपल्या बुद्धिमत्तेचा नि विद्वत्तेचा पत्ता कुणाला लागू नये असा त्याचा सतत प्रयत्न असतो. पण आम्ही मात्र त्याच्या ‘तिजोरी’ वर हल्ला करून त्यातील रत्ने लुटण्याची संधि कधीं दगडत नाहीं. त्याच्या सर्व घरच्या मंडळींत वावरताना बाबांचे वाक्य राहून राहून आठवतें. “रक्त पाण्यापेक्षा घट्ट असत. पण पाणी रक्तापेक्षा अधिक पवित्र असत.” (Blood is thicker than water but water is purer than blood).

दुपारीं कार्यकर्त्यांच्या सभेंत एक प्रश्न विचारला गेला. “साऱ्या बाता-वरणात सर्वोदयाचा विचार पसरेल तेव्हाच काम होईल. तोंवर प्रश्नाच गावात काम होणे शक्य आहे?” या प्रश्नाचें उत्तर प्रार्थनासभेतील भाषणात होतें. “सर्वोदयविचाराचे हेच वैशिष्ट्य आहे कीं, ज्याला तो विचार पडला तो एकटा देगील तो विचार अमलात आणू शकतो. साऱ्या जगाविरुद्ध अन्यायाचा प्रतिकार करण्याकरता एक माणूस हि उभा राहू शकतो. हेच सत्याग्रहाचें तत्त्व आहे या तत्त्वाचा उदय आपल्या देशात झाला आहे. आजकाल शस्त्रत्यागाची गोष्ट निघाली कीं प्रत्येक राष्ट्र म्हणतें कीं समोरचें राष्ट्र जेव्हा शस्त्रत्याग करील तेव्हाच मी हि करीन. अशा तऱ्हेनें एकीकडे शस्त्रास्त्र वाढविणे चालू आहे नी दुसरीकडे शांतीच्या गोष्टी चालू आहेत. ज्या क्षणीं कुणी एक व्याक्ति, एक गाव वा एक समाज हिंमतीनें पुढे येईल, त्या क्षणीं हें दुष्ट चक्र (vicious circle) सडित होईल.”

उत्तलमध्ये सर्वांत पहिले ग्रामदान ‘मानपूर’ या गावात झालें. त्याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणाले, “जगातला प्रत्येक मनुष्य विध्वनागरिक आहे, हा भारताचा विचार आहे. भूदानाचा हा विचार आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात पसरेल, त्याचें नेतृत्व येथील खेड्याकडे येईल. म्हणूनच माझें म्हणणें आहे की, मानपूरचें आक्रमण ऑस्ट्रेलियावर होणार आहे.”

हर्षभरानें सारे कातिविचार ऐकत होते. सभा संपली. “आम गॉरे भूमिहीन रहिये नाहीं, रहिये नाहीं, रहिये नाहीं” (आमच्या गावात

कुणी भूमिहीन राहणार नाही) चा उद्घोष झाला. दोन्ही हात उंचावून जयघोष करणाऱ्या जनतेमध्ये मुख्यमंत्री (नम्रानू) सामील झाले होते.

गोपनानू (बाप्पा) चे भाचे जितेंद्रभाई नुस्तेच जर्मनीहून तत्त्वज्ञानाची डॉक्टरेट घेऊन आले होते. सध्या ते यात्रेत आहेत. जामसूली या गावाकडे जात असताना त्याची तत्त्वज्ञानावर बाबाशी चर्चा सुरू होती. बाबा म्हणत होते, “ उपनिषद् हे वेदाविरुद्ध बड आहे असे पाश्चात्यांचे जें मत आहे, तें सर्वथा चुकीचें आहे. उपनिषदातलीं काहीं वचनें घेऊन ते असा निष्कर्ष काढतात. पण तसें पाहिले तर प्रत्यक्ष वेदात हि असलीं वचनें आढळतात. वेदातील शब्दाचा अर्थ वर वर दिसतो तसा नाही. भाषा जेव्हा तयार होत होती तेव्हाचे ते शब्द आहेत. तेव्हा शब्दाच्या मुळाशीं जायला हवें. त्या शब्दाचे आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक अशा तीन दृष्टी-कोणातून तीन अर्थ करता येतात.”

स्वागताकरिता उभारलेल्या द्वारानर गोमुळाचें चित्र होतें. त्याच्याकडे बोट दाखवून राकाळीं बाबा जमलेल्या समुदायाला म्हणत होते, “ असें गाव करायचें आहे बरें का आपल्याला ! ”

सध्याकाळच्या भाषणात गाकुळाचें शब्दचित्र त्यांनीं गावकऱ्यांसमोर मांडलें. “ लोक म्हणतात, हा बाबा साऱ्या दुनियाेलाच बाबा करायला निघाला आहे. पण असा आक्षेप घेणारे लोक असप्रही समाज म्हणजे काय ते समजले नाहींत. बाबाच्या असप्रही समाजाचीं पाच लक्षणे आहेत. (१) समाजात प्राचुर्य राहील, लक्ष्मी विपुल राहील, (२) लक्ष्मीचे समान विभाजन, वितरण होईल, (३) दारु, सिगरेट इ० निरर्थक वस्तूंचा सग्रह राहणार नाही, (४) कमयुक्त सग्रह राहील. तो कम म्हणजे उत्तम अन्न, कपडा, उत्तम घर, शेतीचीं अवजारे, शानार्जनाचीं साधनें, मनोरजनाचीं साधनें असा राहील, (५) पैशांचा सग्रह कमीत कमी राहील.

शेंवटीं बाबांनीं प्रश्न केला, “ असप्रही समाजाचें हें चित्र पाहून आशा वाटते कीं निराशा ! ” मीं सहज यकून उधितलें. माझ्या शेजारीं च बसलेल्या गावकऱ्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव विती गोलके वाटले ! सारी आशा प्रगटली होती तिथें. जणू त्याला म्हणावचें होतें, “ असें गोमुळ, असा स्वर्ग जर मिळत असेल तर जमीनच काय, सर्वस्व देतील अर्पण करू आम्ही ! ”

आजकाल श्रमदानाचा कार्यक्रम चालतो. आज सकाळीं काही मडळी गावनाल्याचे तलाव खणणें चालू होतें तिथडे गेली, काही स्वयंपाकघरात गेली. यात्रीदलाचे एक भाई सांगत होते, “ मातीच्या टोपल्या वाहून वाहून आम्ही दमून गेलों होतो पण नुमा (मालतीदेवी) मात्र मजेत टोपल्या उचलीत होत्या. ” इकडे आम्ही कणीक मळत होतो तेवज्यात कापेंत आसन व हातात चारू घेऊन ज्ञाना तिथें आले अन् सरळ भाजीच्या दिगाजवळ आसन घालून बसले. मग एकेक वागे उचलून ते कापू लागले. त्याची ती पद्धत पाहून वाटेल की जणू एखादा चित्रकार कुशलतेने चित्र काढीत असावा किंवा कोणी भक्त एकाग्रतेने पूजा करीत असावा. कैमेरागाळे आणि फिल्मनाल्याची धावपळ सुरू झाली.

बालकाला समजवायचें तें बोटून नव्हे तर करून. ज्ञाना आम्हाला कर्मयोगाचा पाठ असाच देत असतात. कृष्ण स्वतः अर्जुनाच्या घोड्याचा परारा करीत असे, राजतूय दशाच्या वेळीं उष्ट्या पनायळी उचलत असे; मग भक्ताकरता याहून दुसरा कोणता उपदेश द्या ? जेवताना हें सारें आठवत होतें. आज वाग्याच्या भाजीला अवीट गोडी होती !

: २१ :

‘ गांधीजींच्या विश्वासास पात्र व्हा ’

मथानी, रूपसा

३०, ३१ जानेवारी ’५५

सान्या सृष्टीला रमिसूनानात ओवून प्रकाशमान करणारा आदित्य अस्ता-चलानडे वळताच काळोपाची चाहूल लागते. पुढें पुढें जाणाऱ्या त्याच्या पायलांरोबर आशेची विरणें दूर पळतात आणि मग निराशेची लादच लागू रात्र सुरू होते. वाटतें, आता सदा सर्वदा आधारच आधार राहणार ! पण पुनः प्रमात होते. उदीयमान आदित्याला पाहताच मानवाला वाटतें, कुणी नूतन दूत आला आढे. पण बाल त्याचा अस्त झाल्यासारगें वाटत होतें तो कालचाच सूर्य असतो !

आज ३० जानेवारी. राष्ट्रपिता बापूची पुण्यतिथि ! आजच्या भाषणात बाबा आत्म्याच्या अमरतेची अनुभूति सांगत होते, “ गांधीजींच्या प्रयाणाची वातमी मी ऐकली त्याच क्षणीं माझ्या मनात आले कीं, आता बापू अमर झाले. आज या क्षणाला हि मला हीच अनुभूति होत आहे. बापू देहधारी होते तेव्हा त्याच्याजवळ पोहोंचायला थोडा तरी वेळ लागत असे. पण आज तर त्यांना भेटायचें अवलें म्हणजे क्षणाची हि वेळ लागत नाही. जरा डोळे मिटून विचार केला म्हणजे त्याची भेट होऊन जाते. ” ‘ आर्त भक्त ’ बोलू लागला, “ गेले वर्षी पावसाळ्यात पूरपीडित प्रदेशात यात्रा सुरू होती. तेव्हा देखील मला एक क्षणभर हि असें वाटलें नाहीं कीं मी मोठ्या कठीण मार्गानें चालत आहे. मला सतत वाटे कीं बापूंच्या मागे मागे, त्यांच्या चरणचिन्हावरून मी चालत आहे.

“ आज सात वर्षे झाल्यानंतर असें म्हणताना आनंद होत आहे कीं, देश हळूहळू बापूंच्या उपदेशाच्या जवळ जवळ येत आहे. आज ‘ पब्लिक सेक्टर ’ आणि ‘ प्रायव्हेट सेक्टर ’ हा वाद चालू आहे. पण सपत्तीवाले सर्वोदयाचा विचार समजून घेतील तर हा वाद मिटेल. आज गांधीजींच्या प्रयाणदिवशीं माझ्या सर्व च श्रीमान् मित्रांना माझा प्रेमपूर्ण आग्रह आहे कीं, गांधीजींनीं आमच्यावर श्रद्धा ठेवली होती तर आपण त्या श्रद्धेला पात्र होऊ या. श्रीमतांनीं तीन गोष्टी कराव्या अशी माझी मागणी आहे. (१) नफा आणि व्याज सोडून द्यावे. (२) सपत्तीचा उपयोग ट्रस्टीच्या नात्यानें करण्याची जबाबदारी घ्यावी. (३) प्रेमाखातर सर्वोदयविचाराच्या मान्यतेची रूण म्हणून सपत्तिदानात सहावा हिस्सा द्यावा.”

: २२ :

जनतारूपी गार्डचे दोहन

वैळिंगा, मानितरी, पूर्णगादीपदा

१-३ फेब्रुवारी '५५

आजगमून आमची तीन दिवसाची मयूरभज जिल्ह्याची यात्रा सुरू झाली. मयूरभज पूर्वी सस्थान होतं आणि येथील इतर सस्थानापेक्षा मुधार-लेटें होतं. इथून जगलाचा भाग सुरू होतो. त्यामुळे वेळूचं घन व हरित-सर्पीची डोळ्यांना मेजवानी मिळते. मानितरीला शिनाच्या देवळाच्या भल्या मोठ्या जागारात फळाफुलांनी लदवलेल्या रांगेत गागासाठी एक झोपडी व आमच्यावरता एक तबू होता. त्याच्यामागे व लाय रद हिरव्यासार पाण्यानें तुडुंग भरलेला तलाव होता. चारी गागूना उच उच हिरवी झाड होती. सर्व शांति, शीतलता आणि प्रसन्नतेच्या साम्राज्यात स्नान करताना स्वच्छ शीतल पाण्याचा स्पर्श विशेष सुगमर वाटला. चार भिंतीभाड त्याच त्या वायव्यमध्ये स्नान करण्यात ह्या मुक्त आनंदाला पारलें व्हावें लागतें.

सिंधी भाषेत एक म्हण आहे, “पहले भूलीया पीर दुलीया बाद मुलीया.” सर्वप्रथम भुकेल्या माणसाला मदत द्यावी, नंतर जो दु ली असेल त्याला व शेवटी जो मुली असेल त्याला मदत द्यावी. ती म्हण सांगून गागा प्रसन्नतात म्हणाले, “भूदानाने सर्वात प्रथम मदत भुकेलेल्यांनाच होते. सरकारची अर्शी नित्येक वामे असतात वी ज्याने पहिली मदत मुली लोकांना मिळते. भूदान एक शुद्ध धर्मसंकेत आहे. त्याच्याकरता विशाल-हृदयी, सत्यगुणी सेवकांची जरूर आहे.”

कार्यकर्त्यांच्या संभेत गागा म्हणत होते, “उत्कलमधील कोरापूट जिल्ह्यात ग्रामदानाची सख्या वाढते आहे. तिथे आदिवासी हि प्रेरक आहेत. तिथे काम करायला जाणाऱ्या कार्यकर्त्यांमध्ये ‘मिशनरी स्पिरिट’ अमलें तरच काम उत्तम होईल. या कामाकरिता आपलें जीवन अर्पण करावें लागेल.” बहुधा प्रभकर्त्यांचे प्रश्न नवीन नगतात, पण गागाच्या उत्तरात मात्र नित्यनूनाता आढळते. एका प्रभाचे उत्तर देताना ते म्हणाले,

“ प्राचीन काळीं लोकाना हें माहीत नव्हते कीं गाय दूध देते. म्हणून ते गायींना मारून खात असत. पण हें जेव्हा त्यांना कळलें तेव्हापासून गाय मारण्याची आवश्यकता राहिली नाही. रशियाचे लोक गार्दला मारून तिला खाण्याचे प्रयोग करीत आहेत. त्यांना हें माहीत नाही कीं जनतारूपी गाय दूध देते. पण माझे काम गार्दचे दोहन करून दूध प्राप्त करण्याचे आहे. ”

पूर्णवादीपदा कोण्या एके काळीं एका राज्याची राजधानी होती. बारा त्या गावऱ्या लोकांना म्हणाले, “ तुम्ही परस्परांची चिंता कराल तर हे गाव पूर्वीसारखेंच वैभववाला नव्हेल. दुसऱ्यावर जबरदस्ती करून स्वतः वैभव प्राप्त करण्याचे पूर्वीचे दिवस आता गेले. आता प्रेमानें व सेवेनें च वैभव मिळेल. ”

आगऱ्याहून आलेले भी. बाबुलाल मिश्रल नुसतेच यात्रेत सामील झाले आहेत. बाबुलालजी उत्तर प्रदेश विधान सभेचे सभासद तसेंच आगऱ्याच्या सामाजिक जीवनातील एक प्रसिद्ध गृहस्थ आहेत. तीन वर्षांपूर्वी बाबा आगऱ्याला गेले होते तेव्हापासूनच भूदानानें बाबुलालजींच्या मनात बेचैनी निर्माण केली होती. आता सारीं यथेष्ट सुगाहून देऊन सर्वस्वी मुक्त होऊन सेवा करण्याकरता ते बाबाकडे आले आहेत. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेवरून मीं ताडलें कीं, बाबा ह्यांना बहुधा कोरापुत्रनिवासी करणार व आदिवासींच्या सेवेचें भाग्य त्यांना लाभणार. पण मीं सहज विनोद केला, “ भित्तजी, बाबा तुम्हाला चांगलेच अडवणार अस दिसतयू. ” ते अत्यंत नम्र गृहस्थ आहेत. ते गंभीरपणें मला म्हणाले, “ माझ्या जीवनाचे लगाम च मीं त्यांच्या हातीं सोपविले आहेत. आता यापुढें त्यांनीं आज्ञा करावी आणि मीं तिचें पालन करायें हेंच माझे जीवन. ”

: २३ :

अमृतस्य पुत्राः

अयोध्या, रेमुना, बालेश्वर

४ ६ फेब्रुवारी '५५.

अयोध्येला पोहोचताच वाराचे 'नाटक' सुरू झाले. स्वागताला आलेल्या मडळींमध्ये गावचे जे पाच मुख्य लोक होते त्यांना जमळ बोलावून ते म्हणाले, "हं पहा, हे पाच पाडव आहेत." मग त्यातील प्रत्येकाला एकेका पाडवाचे नाव मिळाले. तेव्हात आणखी एक गृहस्थ उठून उभे राहिले. ते प्रमुखा-पैकी होते. कुणीतरी म्हणाले, "वर्ण देखील आला आहे." वारा त्यावर पटकन म्हणाले, "अरे वा ! पार छान ! आता तुम्ही सर्व पाडव मिळून गावची सारी जमीन दांन द्या. जमीन कमी गावच्या जमिनीचा सदावा हिस्सा तरी द्या."

माझ्या आईने अमरावतीहून पाठविलेले तिळगुळाचे पारसल नव्याच ठिकाणी दिवून आज माझ्या हातीं लागले. सर्वांना तिळगूळ वाटत मी महादेवीताईंना घायला गेले. ताईची तब्येत अलीकडे चांगली राहत नाही, म्हणून त्यांनीं वाराना विचारले, "हं घायला मला हरत नाही ना ?" वारा हसत म्हणाले, "खा की ! पण थोडा मला देऊन मग खा." आणि त्यांनीं बडीचा एक लहानसा तुकडा तोंडात टाकला देखील मी लगेच आईला पत्र लिहून टाकले, "तुझ्या हातचा तिळगूळ वारानीं आपणहून खावा."

नवरात्र मुख्य मंत्री आहेतच पण भूदान कार्यसत्ते देखील आहेत. त्यामुळे यात्रेमध्ये सरकारतर्फे रेकॉर्डिंग मशीन फोटोग्राफर, निजेची गाडी इ. व्यवस्था केली गेली आहे. आमच्यापरोपर राहणारे सरकारी अधिकारी देखील इतर कार्यसत्त्यांमध्ये मिमळून गेले होते. पण वाराना हा सारा थाट कुठून आणायला ? त्यांनीं आज निजेची गाडी परत पाठविण्याचा आदेश दिला. निहारमध्ये असताना हि सरकारची एकेक मदत त्यांनीं अशीच परत

पाटगिळी होती. त्याची अशी च इच्छा असते की, जास्तीत जास्त काम जनशक्तिद्वारे व्हायें व सरकारी मदत कमीत कमी घ्यावी.

रेमुना हें गाव उत्कल भूदान समितीचे संयोजक श्री. शरच्चंद्र महाराणा (गोपनाचूचे जागई) याचें आहे. म्हणून आज चुनीअप्पांनीं विशेष थाटानें आमचें आदरातिथ्य केलें. नास्त्याकरिता त्याच्या घरून च 'पीठा' नावाचें येथील एक पद्यान्न आलें होतें. या प्रातात गहुतेक पदार्थ तादूळ व नारळाचे करतात. मला मात्र चुनीअप्पाच्या घरच्या झाडावरील टपोरीं रानगोरें च रूप आवडलीं. जगालप्रमाणें च ह्यें हि लोक मासे खातात. अनेक घरात मिहिरीसारसीं छोटीं छोटीं तळीं असतात, त्याला 'पोसर' म्हणतात, त्यात मासळी पाळतात आज चुनीअप्पाचा मुलगा ज्ञानदेव मोठ्या मजेत मासे पकडीत होता.

रात्रीं सारें काम आटोपलें कीं कधीं कधीं आमची मैफळ जमते. आज नुमा आणि चुनीअप्पा आपले जुने अनुभव सागत होत्या. नुमाच्या व्यक्ति-त्वाचा एकेक पैलू पाहून आश्चर्यानें दिङ्मूढ होण्याची वेळ येते उत्कलच्या यात्रेला सुरुवात झाली त्या दिवशीची च गोष्ट. भगिनी वर्गाला दिलेल्या लहानशा खोलींत खूप च गर्दी झाली होती. रात्री आमची झोंप्याची ठीक व्यवस्था करून नुमा डोक्यावर बळकटी घेऊन खोलीबाहेर जाऊ लागल्या. मी विचारले तर म्हणाल्या, " शेजारच्या झोपडीत ती सधाळीबाई माणें म्हणते आहे ना, तिचें जातें. तिचें माणें ऐकेन आणि मग तिच्या जवळ च झोंपून जाईन." त्याच्या उत्तरानें मला जबरदस्त धक्का बसला ! त्या धक्क्यातून मी जागी होण्यापूर्वी च त्या निघून देलील गेल्या ! नापू झाला ' झन्नावात ' (cyclone) म्हणत त्याची विमुक्तता मोठी विलोभनीय वाटते.

जनतेची सेवा करताना जनतेशीं एकरूप होणारी मुख्य मनाची ही मुक्त पत्नी आपल्या जीवनानें ज्ञातीचे पाठ आम्हाला देत होती. स्वातंत्र्यसंग्रामात नुमा नेहमी च आघाडीवर असायच्या. उत्कल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षतेचें व भारतीय संविधान सभेच्या सभासदत्वाचें अशीं दोन्ही कामें त्या करून चुकल्या आहेत. पण त्यांना सत्तेमधें कधीं हि रस वाटला नाही. त्यामुळें तीं सारीं बंधनें पेटून देऊन त्यांनीं अनुगुलला आश्रम आणि एक मूल्ययोगी

विशालय सुरू केले. रेडोपाडीं हिडून जनतेचें सुख दुःख जाणून घेणे, सर्वोदय विचाराचा प्रचार करणे व अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणें हें त्याचें नित्याचें काम आहे. एरुदा तर त्यांनीं मुख्य मंत्र्याकडे गेलेल्या एका मोर्च्याचें नेतृत्व स्वीकारलें होते आणि आदिवासींची दुर्दशा पाहून सरकारवर जाहीरपणें वडक शब्दात टीका देखील केली होती.

अलीकड दादा धर्माधिकारी आणि विमलताई ठकार दोघें हि यात्रेत आलीं आहेत. बागाची त्यांच्याशीं जी चर्चा चालते, त्याने आमच्या बुद्धीला चांगली च मेजवानी मिळते. बालेश्वरला जाताना बागा म्हणाले, “अहिंसेच्या परिभाषेत विचार करायचा आहे तर अधिक सौम्य उपाय शोधला पाहिजे. तीव्र पातून सौम्य, मग सौम्यतर आणि शेवटीं सौम्यतम ही अहिंसेची प्रक्रिया आहे.”

बालेश्वरला आम्ही एका कॉलेजमध्ये राहिलों. शाळा कॉलेजचे विद्यार्थी स्वागताला जमले होते. मुष्कामावर पोहोंचल्यावर बागा नित्यक्रमानुसार जमलेल्या जमावाला उद्देशून कधीं गोड, कधीं गंभीर, कधीं विनोदी असें छोटेसें भाषण करितात. आज त्यांना नवीन च लहर आली आणि आवारात शिरता च नेहमींचा शिरस्ता मोडून सरळ हिरवळीवर जाऊन बसले. दयानें हिरवळ ओलीचिंन झाली होती. ताई चटकरन् धावल्या, घोंगडें पुढें केलें, पण विनोदाना चाफोरीत बसणें कुठें आवडतें ! आता ते मुलाना ‘घरती आपली माता आहे’ हा विचार मागतात कीं सर्वोदय विचाराचा प्रचार करण्याचा आदेश देतात इकडे सर्वांचें च लक्ष लागलें. मीं पेन सरसावली तों च त्या गर्दीतील एका आठ दहा वर्षांच्या मुलाला ते म्हणू लागले, ‘तू ऊठ अन् भाषण कर.’ तो प्रचारा जागच्या जागीं चुळबुळ करू लागला. पण थोडा च वेळ. मग धिटार्डनें उठून उभा राहिला आणि ओडिया भाषेंत अस्फुलित व मुदर दहा बारा वाक्यें गोलला. त्याच्या गोलण्याचा आशय जसा होता : “महात्मा गांधींनीं देशाला स्वराज्य मिळवून दिले परंतु अद्यापि हि देशातील दुःख, दैन्य व विषमता नाहींशी झाली नाहीं. ती नाहींशी करण्याकरिता हा ‘द्वितीय महात्मा आला आहे.’ त्याला सहयोग देण आपणा सर्वांचे कर्तव्य आहे. त्याच आम्ही हार्दिन स्वागत करतो.”

भूदानाचा सदेश उत्कलमध्ये जसा कानाकोपण्यात, पोराभाळापर्यंत पोहोचला आहे. वात्रा नेहमी च म्हणतात, “मी जमिनीवर फिरतो आणि जमीन च मागतो, असे असून हि माझा विश्वास मात्र हजेवर च आहे. माझे काम हवेने च होणार आहे. उद्या ही लहान लहान मुले च नाहीत, तर दांडाडे, हे दगड, हे पक्षी - सारे भूदानाचा सदेश पसरविण्याचे काम करतात.”

आजची वर्तमानपत्रे सागत होती- फ्रान्समध्ये मॉंड फ्रान्स (Maunde France) चे सरकार हरले. नुसता च तर तो फ्रान्सचा ‘हीरो’ झाला होता ! ती बातमी ऐकताच नावाच्या तोंडून उद्गार निघाले, “लक्ष्मी चचल होती है ! ऐसा कहा जाता है । पर राज्यलक्ष्मी उससे भी अधिक चचल होती है । और प्रायलक्ष्मी तो और भी चचल होती है ।”

सनाळी दहाच्या सुमारास उत्कलच्या मान्यवर साहित्यिकाची बैठक झाली. देवी सरस्वतीच्या मंदिरात नर्तीचे ब्रह्मविद्येवर स्तुतिगान सुरू होते. मंदिराच्या गाभाऱ्यातून देवी सरस्वती वीणेच्या तारा छेडून साथ देऊ लागली. वात्रा बोलत होते.

“साहित्यिकांचे लक्षणच हे आहे, ते संप्रदायातीत असतात. संप्रदायात बद्ध राहणारे साहित्यिक चिरंतन नव्हे तर सात्त्विक साहित्यिक असतात. साहित्यिक ठिणगी ओळगतात. प्रकाशाचा अक्षर पाहून च परीक्षा करतो.

“जगाच्या कुठल्याच भाषेत निष्ठाभावाने ‘तत्त्वमसि’, ‘तू ब्रह्म आहेस’ असे म्हणणारे साहित्य नाही. हे च आमचे वैभवं. ह्याचा च आम्हाला अभिमान आहे. भूदानाने भूमिसमस्या मुटेल, राजनीतीवर परिणाम होईल व लोकनीति येईल, हे आमचे सारे दावे गौण आहेत. आमचे म्हणणे हे च आहे. ब्रह्मविद्येच्या परिणामामुळे येथील हवेत जी अहिंसा आहे, त्याचे चिन्ह भूदानयज्ञात प्रगट होतं. ही ब्रह्मविद्या सगल्या जगात पसरेल असा माझा विश्वास आहे. शेवटी, तुम्ही याच भूमीत जन्म घेतलेले. हिंदुस्थानाचा मूळ स्रोत सोडून तुम्ही कुठ जाणार ? तुम्ही किती हि टाकावू असाल तरी तुम्ही जे लिहाल त्यातून आत्मविद्येचे प्रकाशन तुमच्या वळत नवळत होईल. तुमच्यावर माझी श्रद्धा आहे. कारण तुम्ही ‘अमृतस्य पुत्राः’ आहात !”

संध्याकाळच्या विराट् सभेत बाबानी ' धर्मार्थक्रामा. सममेव सेव्या. ' वर भाष्य करताना समाजशास्त्राचें मूलभूत विवेचन केलें. " साऱ्या समाजाला मोक्षपरायण बनविणें हा च आमच्या समाजजीवनाचा महत्त्वपूर्ण आधार आहे. दुसरा आधार म्हणजे धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिन्हींचें समान सेवन समाजात होईल अशी योजना. तिसरा आधार हा आहे की, मानन-स्वमान दिवसेंदिवस बदलत जात आहे, त्याला आपण योग्य दिशेने नेऊ शकतो अशी निष्ठा आमच्यामध्ये असली पाहिजे, असा पुरस्कार आपल्याला केला पाहिजे."

***

: २४ :

सत्ता कुणाची ?

शेरगढ, दहानगाराजार, सोरो

७ ९ फेब्रुवारी '१९५५

दादाजी चर्चा मुद्दा होती. दादा म्हणत होते, " मार्क्सच्या Expropriation of the expropriators चा अनुवाद तुम्हीं ' अपहर्त्यांचे अपहरण ' असा केला आहे. परंतु मला ' अपहरण ' ऐवजी ' प्रतिहरण ' किंवा ' परिहरण ' शब्द अधिक आवडतील. भाडवळवाल्याकरिता ' अपहर्ता ' ह्या शब्दाचा प्रयोग करणें उचित आहे, पण कम्युनिस्टाकरिता तो च शब्द-प्रयोग करणे उचित नाही. म्हणून कम्युनिस्ट जें काम करतात, त्याला ' अपहरण ' न म्हणता ' प्रतिहरण ' म्हणावें. कारण भाडवळवाल्याचें कार्य जितकें वाईट तितकें कम्युनिस्टाचें कार्य वाईट नाही. "

त्यावर बाबा म्हणाले, " पण खुद्द मार्क्स स्वतःच दोन्हीकरिता Expropriation शब्दाचा प्रयोग करित असे. वास्तविक दोषाना हि ' अपहर्ता ' म्हणणें च ठीक होईल. हिंसा, मग ती बुणी हि करो, वाईट च आहे सोन्याची मुरी झाली म्हणून काय झालें ? ती जीव घेणार च. म्हणून हिंसा सर्वथा त्याज्य च आहे. "

अलीकडे बाबाचें ओडिया 'गीता-प्रवचनें' वाचणें चाललें असते. त्यात त्याचें ओडियाचें अध्ययन हि होतें व ओडिया 'गीता प्रवचना'त सुधारणा हि होतात. बाबांनीं आम्हाला ओडिया शिकण्याचा आदेश दिला आहे. ते नेहमीं म्हणतात, ज्या प्रदेशाची सेवा करायची त्या प्रदेशाची भाषा अवश्य शिकली पाहिजे. बाबांना हिंदुस्थानातील सर्व च भाषांचें ज्ञान आहे. त्यांनीं प्रत्येक भाषेचे अध्ययन केलें आहे. पण इतर भाषात बोलण्याची सवय नसल्यामुळें त्यांच्या भाषणाचा अनुवाद होतो. आता उत्कलमध्ये बुलुभाई त्याचे अनुवादक बनले आहेत. सभेमध्ये ते बाबांच्या शेजारीं पद्मासन घालून डोळे मिटून बसतात, नी बाबांची चारपाच हिंदी वाक्यें सपता च तावडतोत्र त्याचा सरस अनुवाद करतात. बाबांच्या भाषणात नित्यनूतनता असते. कधीं ब्रह्मविद्येचा महिमा गातील तर कधीं मुलांच्या शिक्षणावर सुस्पष्ट विचार मांडतील, कधीं आंतरराष्ट्रीय गोष्टी सांगतील, कधीं ग्रामसमाजाचें चित्र डोळ्यासमोर उभें करतील, कधीं प्राचीन काळात नेतील तर कधीं आधुनिक काळात, पण बुलुभाई तितक्याच सहजतेनें अनुवाद करतात. बघणारे लोक कौतुक करतात, 'बुलुभाई तर थेट बाबांचा आवाज च बनले आहेत.' 'अनुवाद ही देखील साधना च होऊ शकते' आणि बाबा हि कौतुकानें, अभिमानानें येणाऱ्या जाणाऱ्या पाहुण्यांना सांगतात, "मी तर बुलुच्या अनुवादावर पिदा आहे. तो घ्यानस्थ बसतो ना, म्हणून च इतका अचूक व सुंदर अनुवाद करू शकतो."

भौतिक वादानें उत्रून जाऊन जीवनाच्या शाश्वत मूल्याचा बोध करीत एक अमेरिकन गृहस्थ कुटुंबासह हिंदुस्थानात आले आहेत. गेले काहीं दिवस ते सोखोदेवरा (त्रिहार) येथील जयप्रकाशजींच्या आश्रमात राहत होते. तिथून च ते बाबांच्या भेटीला आले आहेत. आज ते बाबांना म्हणत होते, "भूदानाचे कित्येक कार्यभरें ह्या आदोलनाकडे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून च पाहतात. तें पाहून मला अतिशय दुःख होतें. साऱ्या जीवनाकडे च आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यामुळें च तर माझ्या देशाची अशी विलक्षण अवस्था झाली आहे. एवढा संपन्न देश आहे, पण आंतरिक समाधान मात्र कुणाला हि नाही. तिथें तुमच्या भूदानाच्या आदोलनातून आध्यात्मिक प्रकाश

मिळेल जशी मी अपेक्षा करीत आहे ” वारा त्यांना म्हणाले, “ भूदान-यजाचा पाया च मुळीं अध्यात्माचा आहे. ”

वहानगाजाजारला राजांनी आपली ‘ नवी पेन्शन योजना ’ माडली. “ धरामत्यें आवश्यक वस्तूंचा तेवढा च सग्रह असावा व जाकी सारे सनाज-रूपी बँकेत जमा करावे. ज्यानें तादण्यात गावाची सेवा केली त्याची वृद्धा-वस्थेत गाव खास सेवा करील. जशा वृद्धाचें ओझे वा भार होणार नाही, उलट त्याच्या अनुभवापासून सान्यांना लाभ च होईल. अपरिग्रहाची मूर्ति घरची ‘ स्त्री ’ आहे मी तुम्हाला मन्यासाची नाही तर ‘ गृहिणी ’ ची दीक्षा घ्यायला आलों आहे. तुम्ही मातृमात्सल्यान समाजाला दान देत चला. ”

उत्कलनभ्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना आळीपाळीने राजाच्या प्रबोध राहता येईल अशी योजना केली आहे. रोज सकाळीं चालताना वाटेवर त्या कार्य-कर्त्यांचा बाबाशी परिचय करून देण्याचा कार्यक्रम चालतो. मग बाबा कार्य-कर्त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवतात व म्हणतात, ‘ ह, चल. आता सांग मला तुझी गोष्ट अगदीं जन्मापासून आजपर्यंत ’ अन् मग अगदीं तन्मयतेनें ते त्याची रामम्हाणी ऐकू लागतात. आमच्याबरोबर निशाकर दास नावाचा एक हरिजन कार्यकर्ता आहे. खूप छान गातो. त्याची राजांनी विशेष च जिद्दाच्यानें चौकशी केली त्याच्या मनात हरिजनाप्रियी जें अपूर्ण प्रेम आहे त्याचें कित्येकदा अस दर्शन होतें. जणू आपल्या पूर्वजांनी शेंकडों वर्षे हरिजनावर केलेल्या अन्यायाचें परिमार्जन च ते करीत आहेत. निशाकर-भाईच्या गाण्याची प्रशंसा करताना बाबा म्हणाले, “ भक्तीने गातो आणि आनाज तर गोड च आहे त्याचा. एखाद्या पक्ष्यासारखा गातो तो. ”

सोरोला जाताना राजांनी विमलाताईंना त्याची व्हाणी सांगायला सांगितलें. विमलाताईंना लहानपणापासून च देवदर्शनाची तीन तालसा होती. वयाच्या सातव्या वर्षी च देवाच्या दर्शनाकरता त्या जंगलात पळून गेल्या होत्या. त्याचे आजोबा मोठे रामभक्त होते. त्याच्याबरोबर भजन, पूजाअर्चा वरुणें त्यांना पार आवडे पुढे कॉलेजचें शिक्षण संपवून त्यांनी काही दिवस मुक्कडोजी महाराजांच्या ‘ गुरुदेव सेवामंडळा ’ तर्फे काम केलें. काही दिवस हिमाचलात रामन स्थापन व त्याजवळ तपस्या दि केली. आता भूदान यजाचें

कार्य करीत असताना त्यांना ईश्वरदर्शनाची अनुभूति होत आहे, असे त्या सांगतात.

उत्कल नापूचा प्रिय प्रदेश. येथील गरीब व दुःखी जनतेच्या सेवेकरता त्यांनी गुजरातहून काही सेनक पाठवले होते. त्यातील प्रमुख जीवरामभाई यांनी भद्रकजळ आश्रम स्थापला होता आणि उत्कलची सेवा करीत असतानाच ते देवाघरी गेले होते. त्यांच्यापैकी ईश्वरलाल व्यास व पुरीगाई बापूंच्या आज्ञेनुसार उत्कलची सेवा करीत. ते इतके 'ओडिया' बनले आहेत की, मातृभाषा गुजराती देखील नीट गोळू शकत नाहीत. व्यासजी हद्दी यांनीदलात सामील झाले आहेत. बापूंच्या उत्कल यात्रेत त्यांचे प्रिय वार्य 'अन्नपूर्णेंचें' होतें, असे ते अभिमानाने सांगतात. आज दि तेच काम त्यांनी उत्कलले आहे. पुरीगाई आज वृद्धावस्थेत हि उत्साहाने काम करीत आहेत. सोरो जवळ त्यांचा आश्रम आहे.

बाना सोरोला जाताना तेथे थोडावेळ थांबले होते. पुरीगाईंच्या पोलीत टेबलावर तीन वस्तु होत्या. बापूंची प्रतिमा, टकळी व गीता प्रवचन. सारे मायेचे पाश तोंडून भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याहून पूर्वे किनाऱ्यावर येऊन अविरत सेवा करण्यामागे कुठले सामर्थ्य होते? जणू त्या तीन वस्तु या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर देत होत्या पुरीगाईंनी त्यांना आलेली नापूची जुनी पत्रे बाबाना दाखविली. "ही तर तुमची संपत्ति आहे" त्यावर पुरीगाईंना जवळ बसवून घेऊन बाबा म्हणाले, "हा फोफ्या शान्याचा आश्रम नाही, तर भक्तांचा आहे. तेव्हा इथल्या कामाचे प्रमाण पाह्याचें नाही, तर कामामागचे प्रेम पाह्याचें आहे."

आज दुपारी काही गावची भडळी बाबांच्या भेटीला आली होती. भूदानाचा मार्ग परिणामकारी होऊ शकेल की नाही अशी शका होती त्यांना. बाबा म्हणाले, "तुम्हाला हा करणेचा मार्ग पटत नसेल तर खुशाल कत्तली करा, रक्तरजित कांति करायला समाजात जा. असे उदासीन, भेकडासारखे का बनता? मला जो मार्ग पटतो त्या मार्गाने मी जाईन, तुम्हाला जो मार्ग पटतो त्याने तुम्ही जा."

समंत प्रखर सत्याचे दर्शन करून देताना बाबांचा आवाज रूपाच बदला होता. शब्द तीव्र होते.

“भूदानाचें कार्य सम्राटाच्या नाहीं, पैगवराच्या मार्गानें चाललें आहे. प्राचीन काळीं राजा उत्तम असला तर प्रजा सुखी होई व राजा वाईट असला म्हणजे प्रजेची दुर्दशा होई. त्या काळापेक्षा आज आपण पुढें गेलों आहोंत. आज प्रत्येकाला मताधिकार मिळाला आहे असें असून हि जनशक्ति तयार होत आहे असें दिसत नाहीं. उलट, ज्यांना निवडून दिलें जाते त्यांच्या हातीं एखाद्या राजापेक्षा हि अधिक सत्ता राहते, प्रजा नामधारी च राहते. मद्रास आणि मुंबईला दारूबंदी झाली आहे, इतर प्रांतांत अजून झाली नाहीं ह्याचा अर्थ असा होतो का, कीं मद्रास व मुंबईच्या जनतेला दारूबंदी हवी आहे व इतर प्रांतांतील लोकाना नको आहे? याचा अर्थ इतका च कीं, मद्रास व मुंबई येथील मुख्य मन्थ्यांना दारूबंदी हवी आहे आणि इतर प्रांतांच्या मुख्य मन्थ्यांना ती नको आहे. सत्तेचें विकेंद्रीकरण होईल आणि पक्षनिष्ठ राजकारणापासून मुक्ति मिळेल तेव्हा च जनतेच्या हातीं सत्ता येईल. भूदानानें स्वतंत्र जनशक्ति विकसित करण्याचें काम चालू आहे. मी तर म्हणतो कीं, सत्ता ‘बाया’ची हि चालायला नको मी ‘बाबू’ची हि चालायला नको सत्ता तर विचाराची, आत्म्याची चालली पाहिजे.”

: २५ :

भूमिचोर

जामझाडी

१० फेब्रुवारी १९५५

चरणचक्राबरोबर बागाचें चिंतनचक्र देखील वेगानें फिरत होतें. “भूदानाच्या चळवळीचें अधिष्ठान अध्यात्मनिष्ठा आहे. अध्यात्मनिष्ठा हें जीवनाचें सार आहे. ज्याच्या हृदयात ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ हा शोध निरंतर जागृत राहील तो च समान्येपेक्षा अधिकारी होईल त्याच्या हृदयात प्रेम आणि वार्णिक मधुरता येईल. जो जगाला सत्य समजतो तो च सत्ता आणि सत्तेच्या सम्राटाच्या मार्गे लागतो.”

एका रमणीय तळ्याकाठी झोपडीत बाबाचा निवास होता. झोपडीचा दरवाजा खूपच ठेंगणा असल्यामुळे बाबांना बरच वाकून आत जावे लागले. झोपडीत शिरता शिरता ते गुणगुणू लागले, 'नम्र झाला भूता त्याने कोंडिले अनता.' मग आमच्याकडे वळून विचारू लागले, 'सामा पाहू ही कहाणी?' मी पटकन् तारीकडे वळिले. तारी जयभाईकडे पाहू लागल्या. निर्मला हळूच पुटपुटली, लक्षात नाही येत बाई. कुणालाच सांगता येत नाही व आम्ही एन्मेकाच्या तोंडाकडे पाहत आहात अस पाहून शेवटी बाबांनीच ती कहाणी सांगितली. "बळीराजाची कहाणी आहे. त्याने नम्र होऊन परमेश्वराला कायमचे कैद केले होते."

इथून जवळच असलेले 'त्रिचीपूर' गाव समग्र ग्रामदानात मिळाले आहे. त्या गावच्या धनवान् छोत्राचे मन जेव्हा माघार घेऊ लागले तेव्हा रमादेवींनी त्यांना हिंमत दिली. त्या आज दुपारी गावच्या सर्व छोत्रांना बाबाजवळ घेऊन आल्या. त्यातील काहींची शस्त्रा होती, ब्राह्मणांनी आजवर र्थी नागर हाती धरला नव्हता. आता ते तों हाती कसा घेतील? बाबा ब्राह्मणांनी राजसत्ता हाती घेऊ नये असे हि म्हणतात, पण तसे कुठे झाल्य? आणि नागर म्हणजे विंचू आहे का, की हाती धरताच तो चावेळ? काळ बदलला आहे. नदी कुठल्या दिशेने वाहत आहे याकडे जरा लक्ष असू द्या. आता घापुढे जो स्वतः बराणार नाही त्याजवळ जमीन राहूच शस्त्रां नाही.

दुसऱ्याने प्रश्न केला : 'मारी जमीन देऊ तर मुलीच्या लग्नाचे कसे होईल?' प्रभवर्त्याला घाटले असेल, सन्याशाला हा नाजूक प्रश्न कसा समजेल? पण त्याला हे माहीत नव्हते की ह्या सन्याशाचे कुटुंब पार मोठे आहे. त्यात चाळीस कोटी माणसे आहेत बाबा मिस्त्रिलपणे हसत म्हणाले, "हे पहा, तुम्ही मुलीच्या लग्नाबिदाची फिरीर नका करीत वसू, तुम्ही म्हणाल ही आमची मुलगी लग्नाची आहे, तर आम्ही म्हणू हा बघा आमचा मुलगा लग्नाचा आहे. झाले, प्रश्नच मिटला." सारी मडळी खो खो हसत सुटली. गावकऱ्यांचे पूर्ण समाधान झालेले दिसत होते. 'तुम्ही एका हाताने द्या, परमेश्वर तुम्हाला हजारों हातांनी देईल तुम्ही दुसऱ्याची चिंता करा, मग

सारा गाव तुमची चिंता करील.' हा विचार त्याच्या मनात ठसला होता. मोठ्या आनंदाने ती मडळी परतली.

आज प्रार्थना प्रवचनात ह्याचा बापांनीं उल्लेख केला : “ चालत्याबोलत्या दरिद्रीनारायणाची तुम्ही पूजा करा. अन् मग जर परमेश्वराने दर्शन दिले नाही तर मला घेऊन सागा.” नंतर म्हणाले, “ कृष्ण जसा ‘ लोणीचोर ’ होता, तसा ‘ भूमिचोर ’ वनण्याची माझी इच्छा आहे. कृष्ण लोणी चोरून एकादा खात नसे, तर सूर्य बालगोपालाना वाढीत असे. भूमिदानात भूमीचें असें च वाटप करायचे आहे.”

सूर्यास्त पाह्यला मी च निर्मला बाहेर पडलो. विविध रंगानीं नटलेले क्षितिज पाहून हृदय नाचू लागतें. मावळतीचीं सोनेरीं किरणें माझाच्या उच्च झाडाना खुलवत होती. सारी सृष्टि हिरवीगार दिसत होती. या दिवसात तिकडे बऱ्याडात रस्तरसीत सुद्धा झालें असेल. मोरुळें रान आणि राहान राहान खोपटें न्याहाळीत असताना च सध्याच्या समोरच्या तळ्यात पडू लागली सूर्यकिरणानीं चमचमणारें पाणी क्षणाक्षणाला काळवंडू लागलें. थोड्या च वेळात सर्वत्र काळोख पसरला. तेवज्यात बाजूच्या खोपटातून एक बाई बाहेर आली. भिंतीच्या कोनाच्यात तिनें पणती ठेवली. ती काळोखासमोर मोठ्या ऐटीनें प्रकाशू लागली. खुणेने च त्या बाईनीं आम्हाला बोलाविलें. ती गोधडें आथरु लागण्यापूर्वीं च मीं खालीं स्वच्छ सारवलेल्या जमिनीवर पटकन् बैठक मारली. मोडक्यातोडक्या ओडिया भाषेंत ठराविक दोन तीन प्रश्नोत्तरें झालीं. ती मला मोठ्या प्रेमाने ‘ भात ’ खा म्हणत होती, दोन दिवस रहा म्हणत होती. सत बापाच्या तुम्ही मुली आहात का? ह्या तिच्या प्रश्नाला मीं उत्तर दिलें, “ हो ! जशी तू देखील त्याची मुलगी आहेस, तशी च मी आहे.” तिनें पुढें केलेल्या टोपलींतील चिंच घेतली मीं आणि निरोप घेतला. तिला नमस्कार करता करता माझ्या डोक्यासमोर ते शब्द नाचू लागले, “ अन् मग देवानें दर्शन दिलें नाही तर मग मला सागा.” बापाजवळ तक्रार करायची गरज च उरली नव्हती.

: २६ :

‘दोषांचे हि दोष माझे’

येतापूर

११ फेब्रुवारी '५५

इथल्या स्वागतसमितीचे अध्यक्ष बागना भेटले. ते तादुळाच्या गिरणीचे मालक आहेत, व या गावच्या ग्रामपंचायतचे सरपंच आहेत; पण इथून पाच मैल दूर राहतात. हें ऐकून बाबा मिस्त्रिलपणानें म्हणाले, “इमज देखील असे च सिमल्याहून राज्य करित होते.” त्या अध्यक्षमहाशयाचें म्हणणें असें होतें कीं, “गरिबांना मदत दिली पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे, पण त्याकरिता ते लायक कुठें आहेत? लग्नसमारंभ, कर्ज इत्यादींसाठीं ते जमिनी विकून टाकतात. त्याच्यामध्ये आळस असतो, निरनिराळीं दुर्व्यसनें असतात.” त्याचें बोलणें ऐकून बाबा गभीर झाले. त्याच्या तोंडून शब्द बाहेर पडले, “तुम्ही ह्या गोष्टी मला कशाला सांगता? आज चार वर्षांपासून मी सतत दिंडत आहे, व गरिबांची परिस्थिति पाहतों आहे. मला तर त्याच्या सहन-शक्तीची कमाल वाटते. त्याची शांति अपार आहे. मी जर त्याच्या जागीं असतो तर मला नाहीं वाटत कीं मी त्याच्याइतकें सहन करू शकलों असतो.”

सारा दिवस त्याचें छावर च चिंतन चाललें असावें. सध्याकाळच्या संभेत ते म्हणाले, “अत्यंत दारिद्र्य असल्यामुळे गरिबांमध्ये काहीं दुर्गुण आले आहेत हें मी कबूल करतो, पण त्याचें जीवन अपेक्षेमाहेर सांत्त्विक असतें. आपल्या पुण्यमय जीवनात ते कधीं कधीं पाप करित हि असतील. परंतु पाढऱ्या शुभ्र कपड्यावर काळे डाग दिसावे तसे ते दुर्गुण दिसतात. मान वरच्या वर्गाच्या लोकांचे जीवन काळ्यामोर कपड्यावरील दोन चार पाढऱ्या ठिपक्यासारखे आहे. अशी तुलना करताना मला अतिशय वेदना होत आहेत. पण मला ती करावी लागत आहे. पण त्या दोषांचे हि दोष माझे आहेत व दोषांचे हि गुण माझे आहेत, असें च मी समजतो. आणि म्हणून च स्वतःच्या चित्तशुद्धीकडे माझे जास्त लक्ष असतें.” दूरवर क्षितिजाकडे दृष्टि लावून ते बोलत होते, सर्वांचे दोष ते माझे दोष, सर्वांचे गुण ते माझे गुण.

पाप, पुण्य, सुख, दुःख सारीं रूपे माझीं च आहेत. ' ईशावास्य ' म्हणतें, ' जो स्वतः मध्ये सर्व भूताना पाहतो आणि सर्व भूतांमध्ये स्वतःला पाहतो त्याला च परमज्ञाति लाभते. ' दोघाचे हि गुणदोष माझे आहेत असें म्हणून शकणाऱ्याला ज्ञाति लाभणार नाहीं तर कुणाला ? म्हणून तर एका कवीनें त्यांना ' ज्ञातात्मा ' म्हटलें होतें.

: २७ :

अहिंसक क्रांतीचा झेंडा

मद्रक

१२ फेब्रुवारी '५५

आज कोरापुट जिल्ह्याचे सेवक ताना भाटले. आतापर्यंत त्या जिल्ह्यात ७९ गावांचें ग्रामदान झालें आहे. बाप्पा (गोपायू) र्शी कार्यकर्त्यांमदल चर्चा करताना ताना म्हणाले, " ज्याच्यामध्ये विशेष धैर्य असेल आणि ज्यांना विशेष दर्शन झालें असेल, असे च लोक ह्या कामाकडे आकृष्ट होतील. हमजाचें राज्य होतें तेव्हा सरकारी नोकरा करणारे देशद्रोही मानले जात होते. पण आज त्यांना च ' देशसेवक ' मानतात. आज सरकारी नोकरांत आराम हि होतो च देशसेवा हि होते. अशी सधि मिळत असून हि काहीं तरुण आपल्याकडे येतात, चांगल्या चांगल्या नोकऱ्या सोडून येतात, हे एक आश्चर्य च आहे. आता या सान्याचा चांगला उपयोग करून घेण्याची योजना केली पाहिजे. एकेक सेवक असा मजबूत बनला पाहिजे की तो एक स्वतंत्र स्फूर्तिस्थान होईल. त्यासरिता सेवकाना हि निरंतर अभ्ययन, मनन आणि चिंतन करावें लागेल. "

मद्रक जयल येता च लोकांचे यत्र येऊं लागले, त्यावरून हें मोठें शहर असावें असें लक्षात आलें. आज खालंदी नदीच्या किनाऱ्यावर एका शालेंत आम्ही तळ दिग होता. बापी (नरगायू) भुवनेश्वरहून आले होते. राज

कारभार सामाज्यत असताना हि त्याचें मन विनोबापरोवर फिरत असतें. म्हणून ते अधूनमधून यात्रेत येऊन राहतात.

सकाळीं कोरापुटच्या कर्मवीरासमोर जागें भाषण झालें. “काँग्रेसने ‘समाजवादी रचने’चा ठराव पास केला आहे आणि त्यापरोवर अहिंसेला हि जोडलें आहे तेव्हा आता तुमची जबाबदारी वाढली आहे आणि काम सोपें हि झालें आहे. सोपें एवढ्याकरिता की, आज देशात तुमच्याविरुद्ध कुठली शक्ति राहिली नाही. आपल्याला गरिबाविषयी प्रेम आहे, कळकळा आहे असें, जर दिसून आलें तर कम्युनिस्टांचे हि सर्वसाधारण फायरफ्ले (rank and file) आपल्याला अनुकूल होतील. आपली जबाबदारी वाढली ती एवढ्याकरिता की, ‘समाजवादी मनुष्य’ ह्याचा अर्थ आपण कुठवर न्यायचा तें आपल्यावर च अवलंबून आहे. आपण सक्रिय होऊन जनतेची एकरस होऊ, स्वतः लोकशक्ति बनवू, तर त्याचा परिणाम सरकारच्या नियोजनावर हि होईल. आपलें काम जितकें सोलून जाईल तितका त्या शब्दाचा अर्थ हि सरसोल होईल.”

‘१२ वेतुगरीच्या दिवशी गांधीजींच्या स्मृतीला सर्वोदय विचाराच्या मान्यतेची गूण म्हणून प्रत्येकाने आपल्या हातांनी यात्रेच्या मुताची एक गुंडी अर्पण करावी’ असा जागणी मार्ग च सांगितलें होत. त्याच ते ‘सर्वोदयाग दिने’ मते’ (Vote) समजतात. आज दाट आसृक्षाच्या धीत उांवां शाळवरी मुंगपामून बापायना, सर्वांनी आपली मूलाजगी अर्पण करून सर्वोदय सगाजाला मते दिने.

जागें भाषण सुरू झालें तेव्हा साग जरांच्या लाव पाळाने स्मरण झालें. मूलाजगीपरोवर आसतानी जागणी हि पाहिली गेली. पण त्या अभ्युत्थायें गात वर्गपूर्वीनी अगाधता नव्हती, निराशा नव्हती, तर त्या जागें प्रार्थना होनी की, “तुझ्या मार्गावर चालणाऱ्या प्रपनात जर पाय जडवला, तर १ आम्हाला शक्ति दे.”

जाग म्हणत होत, “नरकात अतिरोधी शरीरभ्रमाचें प्रतीक आहे म्हणून तो अहिंसक कार्याचा दंडा आहे रोग काही ना काही उन्हादण भ्रम करणारा प्रपना आसल्याने देणें पाहिजे उचोग अगा अगासा की त्याने एकाच्या

पोषणारोवर दुसऱ्याचें शोषण होऊ नये. शोषणरहित अविरोधी श्रमाचे प्रतीक म्हणून आपण खादी धातू तर असे म्हणू शकू कीं आम्हीं सदा सर्वनाळ कांति परिधान केली आहे.” नित्याप्रमाण मृतकृताई झाल्या पण आज त्यात नवीन प्राण सचारला होता.

अमेरिकेहून आलेले एक तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर बाबाच्या भेटीला आले होते. त्यानीं आठवण करून दिली कीं वीस वर्षांपूर्वी ते बाबांना भेटले होते. पण बाबांना कुठून आठवायला ? ‘तो म्हणतोय म्हणून मी आपली मान डोलवली.’ असें ते मागून म्हणाले ते प्राच्यापक म्हणत होते, “गांधीजींना जस मीठ तशी तुम्हाला जमीन आहे (Land is to you as salt was to Gandhi). बाबा म्हणाले, “अगदी बरोबर !”

कालपासून बाबांची तब्येत चांगली नाहीं. आज तर त्यांच्या पोटात तीव्र वेदना होत हाती. त्यांच्या पोटातला ‘अस्सर’ असा मधून मधून त्यांना त्रास देतो तरी हि त्यांचें हसणें व हसवणें चालूच असतें. ते म्हणतात, “काहीं रोग अगदीं जिगरजान दोस्त बनतात व माणसाला मरेपर्यंत सोदत नाहींत. आजवर माझे पोट inactive होतें, आता active झाले आहे.” आपण देहापासून भिन्न आत्मा आहोंत, म्हणून देह-मनाच्या सुखदुःखापासून हि अलग आहोंत. हा देहात्मपृथक्करणाचा विचार ते समजावून सांगतात एवढेंच नव्हे तर त्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन हि करवितात ‘चरखा त्रिषडला’ तर रडत वसाल कीं तो दुरस्त कराल ? त्यांच्या दृष्टीन देह म्हणजे चरखाच आहे. देहाच्या दुःखानें त्यांची शांति ढळू शकत नाहीं.

सध्याकाळच्या भाषणात भद्रकृत्या नागरिकासमोर भारताच्या जवाबदारीचें भान करून देण्यात जाले. “हिंदुस्थान मोठ्या अभिमानानें हे जाहीर करील कीं, आम्हीं हेडोजन बाँन तयार नाहीं केला. आम्हीं आमच्या समस्या प्रेन व शांतीच्या मार्गानें सोडविल्या आहेत. आज पश्चिमचीं अल्ट्र मुलें असें अभिमानानें सांगत आहेत कीं, ‘आम्हीं रूष हेडोजन बाँन तयार केले आहेत.’ आपल्याला एवढें समजायला पाहिजे कीं, शेवटीं तीं मुलेंच जाहेत व हिंदुस्थानाजवळ दहा हजार वर्षांचा अनुभव आहे, आपण प्रौढ आहोंत, तेव्हा प्रौढ असून हि लहान मुलांच्या खेळात भाग घेतला तर अवश्य हर. म्हणून आपल्याला प्रौढ बुद्धीनें वाग केले पाहिजे.”

दिवेलागणी झाली. आम्ही नित्याप्रमाणे अध्ययन संपून चात्राजवळ जाऊन बसलो. मागे एकदा ते म्हणाले होते, “मध्यतरीच्या काळात असे मानले गेले होते की, स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा, गायत्री मंत्राचा जप करण्याचा अधिकार नाही. पण हे सर्वथा चूक आहे. वेदामध्ये तर कित्येक मंत्र स्त्रियांनी रचले आहेत. सर्वाना ब्रह्मविद्येचा समान अधिकार मिळाला पाहिजे. मी तुम्हाला गायत्री मंत्र शिकवीन.” आज चात्रांना आम्ही ह्याची आठवण करून दिली. तर त्यांनी लागलीच पाठ सुरू केला. त्या मंत्राचे वैशिष्ट्य, छंद सांगून मग एक एक शब्दाचा गूढ अर्थ सांगितला. मंत्रजपाचा काळ म्हणजे सूर्योदय व सूर्यास्त. त्या वेळी सवित्याला—भगवान् सूर्यनारायणाला—ही च प्रार्थना करायची की तू माझ्या बुद्धीला उत्तम प्रेरणा दे. या मंत्राचा जप एकाचाने करावा लागतो, तरी हि त्यात ‘धामिहि’ शब्द आहे. त्याचा अर्थ हा आहे की, ऋषि साऱ्या विदाशी एकरूप होऊन मंत्रोच्चारण करीत असतो.

आजच्या पवित्र दिवशी चात्रांनी गायत्रीमंत्राचा पाठ शिकवला. त्याने आनंद तर झालाच, पण वाटले त्यात काही ‘गंभीर सूचना’ तर नसेल ?

: २८ :

देव पूजनीय, संत अनुकरणीय

गनीगज, हाटवीही

१३-१५ फेब्रुवारी १९५५

आज चात्रांची सन्मेल चागलीच निघवली होती. दिवसभर ते पडूनच होते. सर्वाना पाळजी यादू लागली. नचसाधूंनी षट्पदून सिद्धिः सत्तनका पोल्यात. दर दोन तीन तासांमधे थोडे थोडे दर्दी घेतले म्हणजेच चात्रांचा पोटातला अल्सर शात राहतो. ते जरी पच दर्दी व दूधच घेतात अन् त दि पारच थोडे, तरी हि त्याचा दोन शाण्यावीळ अतर वाढविण्याना नेहमी प्रयत्न असता. मध्यतरी त्याचा पांच गदा ताखांनी त्याच्याना प्रयोग चालता होता त्यामुळे आज पोटातले दुखणे पादरे आहे. डॉक्टरांनी

सुचविलें, आतां दुसऱें बंद होईपर्यंत एक एक तासानंतर थोडें दर्ही वा दूध घ्या.

गनीगज बालेश्वर जिल्ह्याचा अखेरचा मुकाम. नित्याप्रमाणे शेंबटचा दिवस म्हणून जिल्ह्याच्या कार्यक्रमांची बैठक झाली. बाबांनीं संदेश दिला, “निरतर अध्ययन आणि काम करीत रहा.” त्याच्या सोबत एक पथ्य हि सांगितलें. “कुणाची हि निंदा मनात मुद्दा करू नका. जो दान देतो त्याचे उपकार मानले पाहिजेत आणि जो देत नाही त्याच्याबद्दल मनात हीच सद्भावना ठेवा की, तो आज देत नाही, कारण उद्या सचित देणार आहे.”

हाटडीहीला जाताना वाटेंत एके ठिकाणीं बापूंच्या मूर्तीचा उद्घाटन-समारंभ व्हायचा होता. गावच्या लोकांनीं मोठ्या श्रद्धेनं व भक्तिभावानें मंदिर उभारण्याचें व त्यात बापूंच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करण्याचें योजलें होतें. विचान्याच्या लक्षात येत नव्हतें कीं, मूर्ति ठेवून देवाचें रूपान्तर दगडात होत होतें. म्हणून बाबांनीं उद्घाटन करण्याचें नाकारलें व “मूर्ति देवाची पूजायची असते व सताच्या आचरणाचें अनुकरण करायचें असतें” असें समजावलें. त्या लोकांनीं हि बाबांची सूचना सद्दर्प मान्य केली.

गरीब विचारे खेड्यापाड्यातील लोक ! तयाकथित सुशिक्षितांनीं त्यांना आजवर उपेक्षिलें होतें. माणसाचे दगड बनले असताना दगडी देवाविषयीं पूज्य भावना च तेवढी त्यांचा विरगुळा होता. आज सतानें त्यांना सहानु-भूतीचा शब्द दिला होता आणि एरें स्मारक म्हणजे काय हें आपल्या रसाळ वाणीनें सांगितलें होतें. रोडुतामध्यें श्रद्धा आहे. त्याचें भावजीवन अधिकाधिक विकसित वेलें, उचित मार्गदर्शन वेलें, तर प्रत्येक भारतीयाच्या हृदयाचें देऊळ बनऊ.

पळापुलांनीं लयलेल्या गृहस्थामध्यें दडलेल्या झापड्या पाहून मन आनंदलें, पुल्लें. बाबा हि नित्याप्रमाणें प्रसन्न होते. गुगदु ग्वापगीरडील शाश्वत शांतीपटे जाण्याचा मार्ग त्यांना मिळाला आहे. दुपारीं ते हमत हसत म्हणाले, “मला किती यातना होतात त्याची कल्पना तुम्हाला कशी येईल ? मी जोरजोरानें ओरडलों अगतीं, रडलों अगतीं, तर तुम्हाला कळलें असनें माझ्या पोटात किती दुःखतेंय तें. एवढें एरें कीं आजपर्यंत इतकी तीव्र वेदना

कर्फी झाली नव्हती. ” मग ते आपल्या वडिलांच्या आठवणी सांगू लागले, “ आजारात शात राहण्याची ही कला मी त्याच्यापासून शिकलों ते कधी आजारी पडले, कुठलें दुखणें वाढू लागलें, कीं शातपणें पट्टन राहत. अशा वेळीं ते द्रसर कुणाला जवळ हि येऊ देत नसत. ”

बुलुभाई बाबाना सागत होते कीं, कोरापुटचे आदिवासी ओडिया हि समजू शकणार नाहीत; तेव्हा त्याच्या सौरा, कथ भाषेंत अनुवाद करावा लागेल. बाबा आम्हाला ओडिया शिकण्याकरता सागत असतात. म्हणून निर्मलानें विचारलें, “ मग तिथें गेल्यावर आदिवासींची भाषा शिकावी लागेल का ? ” बाबा हन्नु लागले, पण भाषणात हें सांगून म्हणाले, “ होय ! तुम्हाला त्याची भाषा हि शिकावी लागेल. आमच्या सार्यांनीं इंग्रजीच्या अध्ययनात घपेंच्या घपें घालविलीं तेवज्या अवकाशात ते हिंदुस्थानच्या सान्या भाषा शिकू शकत होते. मी सधाल परगण्यात (बिहार) मध्ये याना करीत होतो तेव्हा सयाली भाषेचें अध्ययन मुरू केलें ती भाषा शिकून माझ्या ज्ञानात वृद्धि थोडी च होणार होती ? पण काहीं भाषा ज्ञानाकरता नव्हे तर प्रेमाकरता शिकायच्या असतात. ” भर समेत त्यानी आमची अशी हजेरी घेतली त्यामुळे आम्ही जागृत झालों आणि बुलुभाईला गुरु करून ओडिया शिकण्याचें ठरवून टाकले

भमजीवी आणि बुद्धिजीवी या भेदावर प्रहार करताना बाबानीं सांगितलेली मोष्ट मोठी रोमहर्षक वाटली. शकराचार्य आपल्या शिष्यांना ब्रह्मविद्येचा पाठ शिकवीत होते त्यांना भेटायला कुणी एक सद्गृहस्थ तिथे आले. त्यानीं शकराचार्यांना विचारलें, “ तुमच्या ह्या शिष्यवृंदात ब्रह्मविद्येंत सर्वांत अधिक पारंगत कोण झाला ? ” शकराचार्यांनीं उत्तर दिले, “ हे सारे बसले आहेत त्यांना तर ही विद्या अवगत आहे च पण जो निष्णात आहे तो बघा तिऊडे पाणी भरतो आहे. ” ह्यावरून हे सिद्ध होतें कीं, ज्याला पाणी भरण्याचें, लाऊडें तोडून आणण्याचें काम दिलें होतें त्याला शकराचार्यांनीं पूर्वी च विद्या देऊन टाकली होती. “ प्रत्येकाला ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार आहे च प्रत्येकांनीं काहीं ना काहीं शरीरपरिश्रम अवश्य केला पाहिजे माझी इच्छा तर अशी आहे कीं, विद्यार्थी च प्रोफेसरानीं देखील चार तास अध्ययन व चार तास शेतात काम करावें ”

: २९ :

‘ स्त्री ’ शक्तीला आवाहन

आनंदपूर, रामचंद्रपूर, ताराकोट

१६-१८ फेब्रुवारी '५५

आनंदपूरला आम्ही वैतरिणी नदीकिनारी राहिलों. तुहुंच भरलेल्या पात्रांत पोहताना ‘ नदी म्हणजे ईश्वराची करुणा ’ हे शब्द आठवत होते. माऊलीच्या अकावर घागडल्याचा विलक्षण आनंद होत होता. वैतरिणीचें स्नान पार पवित्र मानलें आहे. भरत-भूर्मीत जन्म घेतलेल्या मानवांकडून फळत नळत कधी पाप घडले तर ते धुवून टाकण्याकरितां परमेश्वरानें पाठवलेल्या या नद्या ठिकठिकाणीं भेटतात.

“ विनोबा जें काम करीत आहेत त्यां लोकांना पार तर भाकरी मिळेल पण रारें कार्यं तर भक्तीनें च होणार आहे. ” अशा आशयाची टीका करणारा अग्रलेख एका बंगाली वर्तमानपत्रात आला होता. आजच्या भाषणांत याचें त्यावरचें उत्तर होतें. “ मी भक्त आहे. आज जें कार्यं करीत आहे तें भक्तिमार्गाचें च आहे. लोकामध्यें त्याग व प्रेमाची भाषा साक्षात् लोकांच्या कृतीमध्ये दिगून येईल तेव्हा हिंदुस्थानची पारमार्थिक शक्ति वाढेल, इस्लामची शक्ति वाढेल आणि धर्म दि परिपुष्ट होईल. ”

वर्तमानपत्रात नुकती च एक भजेदार बातमी प्रसिद्ध झाली होती की, न्यूयॉर्कमध्ये 'बायबल'ला जमिनीत पुन्हा ठेवले आहे व लकेच्या बुद्धधर्मीय लोकांनी त्याचे अनुकरण करण्याचे ठरवले आहे अन् ते त्याचा त्रिपिटक नावाचा ग्रंथ जमिनीत पुन्हा ठेवणार आहेत. कारण काय तर म्हणे त्यांचे अँटम् आणि हैड्रोजन बॉम्बपासून रक्षण व्हावे. ही बातमी याचून विनोबा ताराकोटच्या भाषणात म्हणाले, "हे दोन्ही ग्रंथ जमिनीत गाढण्याऐवजी प्रत्यक्ष जीवनात उतरवा. तर कुठल्या हि शस्त्राचे भय राहणार नाही, आणि त्याने सान्या जगाचे रक्षण होईल." मग ते स्त्रियांच्या शक्तीला आवाहन करीत म्हणाले, "लढाया थांबविणे तुमच्या हाती आहे. ज्याच्या हाती मुलाना शिक्षण देण्याचे काम आहे त्याच्या हाती सारे काही आहे. तुम्ही पुढाकार घ्या व समाजाचा कारभार हाती घ्या. स्त्रियामध्ये ही शक्ति प्रकट झाली तर भूदान यशस्वी होईल, सर्वोदय येईल आणि लढाया थांबतील. लढायाना पूर्णविराम देणे तुमच्या हाती आहे."

भूदान सर्वोदय शांति ! बाबा स्त्रियांची सुप्त शक्ति जागवत होते. एखाद्या वैज्ञानिकाने अगदी असे च 'अणु' शक्तीला जागवले असेल. एकेक चित्र डोळ्यासमोर झळकत होते. दीर्घ तपश्चर्येने क्षीणकाय झालेल्या तथागताला स्त्री पालणारी सुजाता, शाश्वत सुराच्या मार्गावर 'सर्व शरण गच्छामि' म्हणत कोमल पावळाना राजप्रासादापासून दूर दूर समुद्रापलीकडे नेणारी सधमित्रा, तिच्या सुरात सूर मिळवून 'बुद्ध शरण गच्छामि' हा मंत्र उच्चारून जिव्याचा होम करायला निघालेल्या त्या हजारो भिक्षुणी, ... याश-वल्क्याने माझ्या प्रश्नाला उत्तर दिली. तो ज्ञानी आहे, त्याला आता कुणी प्रश्न विचारू नका, असे आमविश्वासाने विद्वत्सभेत बोलणारी मार्गी, प्राचीन भारतातील तेजस्वी स्त्रियांची ही अशी अभिमानास्पद परंपरा आहे. काळाचे चक्र चालू आहे. धर्मचक्र त्याहून गतिमान झाले आहे. आता हा 'सत' सूर्याजी वगून दोर कापायला निघाला आहे. त्याचे म्हणणे च आहे 'बापाने घर मुलीने नसते च.' पुढे हि निने जोडले नाही म्हणजे मागचे सुटलेले व पुढचे न जोडलेले म्हणजे ती किती मुक्तपणे पराक्रम करू शकते !

सोसायट्याचा वारा सुटला. जणु तो साथ देत होता. मी गुणगुणू लागले,

बिजली नाचेल गगनात, वादळ होईल जोषात ।

जमल जळेल वणव्यात, मगल होईल देशात ॥

बौद्ध साहित्यातली एक कहाणी आहे. एकदा फार मोठा दुष्काळ पडला होता. तथागताने साऱ्यांना बोलाविले आणि विचारले, “कोण उचलेल दुष्काळनिवारणाचे काम?” राजा विनम्र होऊन बोलला, “भगवन्, माझी शक्ति सीमित आहे, मला क्षमा करा” सेनापति मस्तक नमवीत म्हणू लागला, “भगवन्, मी दुर्बल आहे.” घनिक श्रेष्ठीने चरणस्पर्श केला. “भगवन्, माझी संपत्ति अत्यल्प आहे” दूर कोपऱ्यात बसलेली दरिद्री सुप्रिया हें सारें ऐकत होती ती हळूच म्हणाली, “भगवन् ! मी हें काम उचलू शकते, कारण प्रत्येक घरात जे काही आहे, ते सारें माझे आहे.”

: ३० :

शांतीचा मार्ग

सप्तचिला, रसालपुर, सुजनपुर

१९-२१ फेब्रुवारी '५५

फिती दाट धुके होतं आज. जवळचा माणूस देखील दिसेनासा झाला. मनात विचार आला, “सूर्यनारायणांनी आज मुट्टी तर नाही घेतली ?” पण हळूहळू ते जागे होऊ लागले. धुकें विरू लागलें. प्रकाशाची किरणे हलकें च प्रकट लागली. मी अमळ दृष्टि आजूबाजूला फिरवली, तों प्रत्येकाच्या केसावर झवलाले मोतीं विखुरलेले दिसले. जणू दवत्रिदूचा अभिषेक च झाला होता.

साऱ्यांच्या विनतीवरून बाबांनी थोडा वेळ पालखीत बसण्याचें कबूल केलें. पण या तीन दिवसात मिळून ते जेमतेम चार सहा मैल पालखीत बसले असतील. मैल दीड मैल झाला की ते खाली उतरून चालू लागायचे. डॉक्टरांच्या सल्ल्याने ते आता दर तासाला म्हणजे दिवसातून अठरा वेळा दर्ही, दूध घेतात. आज ते विनोदात म्हणत होते, “दिवसातून अठरा वेळ राणारा महापुरुष कुणी पाहिला आहे ? पोटावर अभिषेक मुरू होता च सतत

महादेव शांत होऊ लागले. अठरा वेळ खाणें म्हणजे मी गीतेचे अठरा अध्याय च रतातों !” जयदेवभाई त्याच्याकरिता दही आणतात तेव्हा मात्र विचारतात, “आता कोणता अध्याय देतोस ?” जयदेवभाईनें अध्यायाचा आकडा सांगितला कीं मग ते त्या अध्यायाचे श्लोक मनात म्हणत दही खाऊ लागतात.

कर्नाटकमध्ये विद्यालयात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या ‘जयसिंगा’ला त्या शिक्षणात ‘राम’ वाटेना. तें सोडून तो मूलोद्योग शिक्षणातला रस चापण्याकरता बापूच्या सेवाग्रामला पोहोंचला. तिथले ट्रेनिंग पुरें करून पजाबात त्या शिक्षणाचा विचार पसरविण्याचें काम तो करू लागला. पावसाळ्याचे दोन महिने गगेच्या काठी घालून विनोबांनीं यात्रेला पुन. आरंभ केला. जयसिंगाचें मन पूर्वीपासून च विनोबाबरोबर भ्रमण करीत होतें. आठ पधरा दिवस तरी विनोबा यात्रेत राहण्याची परवानगी देतील कीं नाहीं अशी दाका बाळगून च एक दिवस तो यात्रीदलात सामील झाला. पण त्याचें भाग्य च थोर ! आठ पधरा दिवसासाठीं यात्रेत पोहोंचलेला ‘जयसिंग’ चार वर्षे झालीं आपल्या स्थानावर निमूटपणे, शांतपणें मूकसेवा करीत आहे. बाबांनीं आपल्या लाडक्या शिष्याचें नाव ‘जयदेव’ करून टाकलें. जयदेवाचें अस्तित्व आज हि भासत नाहीं.

आज विद्यार्थ्यांनीं विनोबांना मोठे धान प्रश्न विचारले त्यापैकी एक प्रश्न होता, “नैतिक व भौतिक उन्नति बरोबर च होऊ शकतात का ?” बाबांनीं मार्मिक शब्दात उत्तर दिलें, “दोन्हीमध्ये काहीं परक नाहीं. दोन्ही मिळून एक च वस्तु बनते. दुसऱ्यांना मदत करणें हें मोठें धर्मकार्य आहे. त्यानें चित्तशुद्धि होते. ही च गोष्ट देशसेवेला हि लागू आहे. हिंदुस्थान दुसऱ्या देशावर स्वारी करून त्याला छुटून आपल्या देशाला संपन्न करण्याचें ठरवील तर भौतिक उन्नतीबरोबर आध्यात्मिक पतन हि होईल आध्यात्मिक पतन झालें म्हणजे भौतिक उन्नति जास्त काळ टिकू शकत नाहीं. मग दोन देशामध्ये लढाई सुरू होईल आणि त्या च नरोत्तर भौतिक अवनति हि होईल. पण भूदान यज्ञद्वारें लोकामध्ये सद्भावना निर्माण होईल, म्हणजे आध्यात्मिक उन्नति होईल. गरिबांना जमिनी वाटल्या जातील तर ते अधिक उत्पादन करतील नी भौतिक उन्नति होईल. मनुष्य आपली सासारिक कर्मे

परमेश्वराला अर्पण करित जातो तेव्हा भौतिक उन्नतीबरोबरच आध्यात्मिक उन्नति होते. हेंच भक्तिमार्गाचे वैशिष्ट्य आहे.”

स्वीडनची इरिना सकाळीच आली होती. आजचें भाषण ऐकून तर ती वेद्द खूप झाली. तिच्या देशात हि हाच प्रश्न होता, अन् त्याचें उत्तर तिला आज मिळालें होतें. आनंदाच्या भरात तिनें माझा व निर्मलाचा हात पकडून आम्हाला ती शेजारच्या तलावावर घेऊन गेली. तलावाच्या पाण्यात अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचें प्रतिबिम्ब पडलें होतें. जणू तें म्हणत होतें, ‘जगाच्या एका कोपऱ्यात तुमची आणखी एक बहीण आहे. तिचा रंग पाहून जग तिला आपल्याजवळ फिरवू देतील देत नाही. तिचा हात हातीं घ्याल कीं नाही?’

भयाच्या काळोप्तात बुडून गेलेल्या जगानून कुणी हि मुसपिर इथें आला कीं त्याला परादा तरी दीप गवसतोच. शेजारच्या सिंधापूर गावचे लोक बाचाना येऊन म्हणू लागले, “आमचें गाव ग्रामदानात देण्याची आमची फार इच्छा आहे. आम्ही सलोख्याने राहू, बहुभावानें एकत्र नाहू, सारे मिळून विहिरी नाहू, उत्पादन वाढवू, शाळा सुरू करू.”

इंग्लंडहून आलेल्या समाजवादी तरुणानें तें पाहिलें आणि ‘हीं छोटी छोटी गावें जगाचें नेतृत्व करतील’ हे वाचाचे शब्द ऐकले तरी हि त्यानें इतर परदेशी पाहुण्याप्रमाणें प्रश्न विचारलाच, “युद्धें कधीं नाहींशीं होतील?” वाचा मागून म्हणाले, “जमिनीचे वाटप करायला निघालेल्या माणसाला हीं नाहेरचीं माणसें हाच प्रश्न का विचारतात? ह्याचें कारण असें आहे कीं, आमचा मार्ग प्रेम आणि शांतीचा आहे. ह्या मार्गाला जर यश मिळालें तर त्याचा परिणाम सान्या जगावर होईल आणि विश्वशांतीचा मार्ग सुस्पष्ट होईल.

“मूलभूत जीवन परिवर्तनाचें कार्य केवळ वाच्य विचारानें होणार नाही त्याकरता तत्त्वज्ञानानें अधिष्ठान हवें. देहातील निरनिराळे अवयव एकमेकांवर प्रेम करतात, परस्परांच्या सुखदुःखात सहभागी होतात, कारण त्यात एक चेतनाची अनुभूति आहे. त्याच प्रमाणें मानवगमाजात देखील एकात्मतेचा, एकचेतनेचा अनुभव राबग पाहिजे. मग आम्हाला संपत्ति यांनानी भीति वाटणार नाही व त्यांना हि आमची भीति वाटणार नाही. गरिबांच्या पोटाची भूक आम्हाला लागेल आणि दुःगिताच्या दुःखानें

आम्ही द्रवित होऊं. आमच्या बालकांना, तरुणांना, असें आमच्या व्यापकतेचें दर्शन व्हावें अशी माझी तीव्र इच्छा आहे.”

सुजनपूरला दाट आंब्यांच्या झाडींत दहा दहा मैलांवरून आलेले खेडूत शांतपणें ऐकत होते. आजवर त्यांच्याकडे असें कुणी आलें नव्हतें; जे आले होते ते सारे ‘घेणारे’ होते. कुणी त्यांना मत्तें मागितलीं होती, कुणी फंड. आज हा ‘देणारा’ आला होता. ब्रह्मविद्येचा धवधवा त्याच्या मुखावाटे पडत होता. ते तहानेले होते, घटाघटा पीत होते, तृप्त होत होते, पावन होत होते, धुन्य होत होते !

झोंपण्याची वेळ होऊन गेली. ‘कुसुमजप्पा, चला, झोंपा ना आतां !’ एका ओडिया अप्पा (ताई) ची प्रेमळ आज्ञा ऐकू आली. मी कांगद आवरले. जवळ झोंपलेल्या हरिनांच्या अंगावर पांघरून घादून कदील विझवला. त्या अंधारांत बाबांचें वाक्य कानांत घोळत होतें : “मैं चाहता हू कि हमारे बच्चों को, नौजवानों को आत्मा की व्यापकता का दर्शन हो जाय ।”

: ३१ :

आधुनिक तीर्थक्षेत्र

रामचंद्रपूर

२२ फेब्रुवारी १९५५

बाबूंचें दाट वन, आंब्यांचीं हिरवीं गुच्छगुचीत झाडें, वड-पिंपळांचे ऋषितुल्य वृक्ष, सस्यश्यामला सृष्टि या सर्वांचा आस्वाद घेत बरी-रामचंद्रपूरला पोहोचलों. हें गाव गोपनाबू व रमादेवींचें तपस्यास्थान आहे. इथें आश्रम, कस्तुरबा केंद्र, प्रसूतिगृह आणि नई तालीमचें केंद्र आहे. हें अहिंसक क्रांतीचें ‘पॉवर हाऊस’च आहे. इथून च सान्या उत्कलला बीज मिळते. प्रथम बरीच्या कस्तुरबा केंद्राच्या दवाखान्यात बाबांचें स्वागत झालें. आज माता कस्तुरबांची पुण्यतिथि होती. शिवरात्रीच्या दिवशीं तुरुंगांत देहत्याग केलेल्या या वीरमातेच्या स्मरणार्थें सुपुत्राचे डोळे पाणावले. त्यानें आसवांनीं

भिजलेल्या शब्दफुलाची ओंजळ मातेच्या चरणावर ठेवली. “ ज्यांनी आयुष्याचे सारे क्षण धर्मकार्याकरिता वेचले त्याचा मृत्युदिन म्हणजेच ईश्वर मीलनाचा दिन, अतिशय पवित्र दिन, मानला जातो.”

ब्राह्मणी नदीच्या काठावर बसलेल्या रामचंद्रपूरच्या आश्रमात प्रवेश करताच शुभ्र खादी परिधान केलेले स्त्री-पुरुष, मुलें बाळे दिसू लागली.

आरती, शखनाद, सूत्राजली, स्वागतात कुठली हि कमतरता नव्हती. आवे, पेहू, काजू, चिस्मू, नारळ, खजूर इ० मोसमी फळांनी लदवलेल्या झाडाशी हितगुज करीत आश्रमाच्या सुंदर, स्वच्छ सारवलेल्या झोंपड्या उभ्या होत्या. ठिकठिकाणी सुंदर रांगोळी होती. या सान्यावर तर मन मुग्ध होतेंच, पण त्या हि पेक्षा आश्रमाच्या या मनमिळाऊ भगिनींवर मन अधिक मुग्ध झालें. त्याच्या सहज प्रेमाच्या प्रवाहात जणू आम्ही दिवसभर डुबत होतो! त्याच्यापैकी इंदिरा आमच्याबरोबर यात्रेत राहिली होती. तिच्या खेळकर स्वभाव, हेमप्रभाचा कामसूषणा, सरोजचा मायाळूपणा ह्याने आमच्यामध्यें कौटुंबिक वातावरण निर्माण झाले होतें. बोकू (रमादेवी) वर या सान्या मुलींचा भारी जीव दिसतो, व चुनीअप्पा (अन्नपूर्णादेवी) म्हणून त्यांना फार अभिमान वाटतो. इंदिरा, सरोज सान्या स्वागतसमारम्भाकरिता पूर्वीच इथें पोहोचल्या होत्या. हिरण्या रगाच्या बारीक काठाच्या पादण्या साड्या नेसलेल्या आमच्या आश्रमाच्या भगिनी चपलतेने कामें आटोपीत होत्या. आम्हाला तर त्यांनी सुट्टीच घ्यायला भाग पाडलें. ‘एक दिवस आमच्याबरोबर घाल्वा. कुणास ठाऊक, पुन वेव्हा भेट!’ इला म्हणत होती. मग झाडावर चढून कैत्या खाव्या, दगड मारून रानबोरें वेंचावी, तहान लागली की शहाळ्याचें पाणी प्यावें आणि आश्रमन्याशी गप्पा वराव्या, हा कार्यक्रम दिवसभर चालला होता. त्यांनी मायेने केलेले व प्रेमानें वाढलेले पदार्थ खाताना वाटलें, देवांनी आपल्याला उट बनवले असते तर निती बरें झाले असतें!

सायकाळच्या प्रवचनात बायलीं सांगितलें, “इथे सेवाकार्य चालू आहे, म्हणून हें एक तीर्थस्थानच झालें आहे.” नई तालीमच्या शिक्षकांना ते

म्हणाले, “तुम्हाला समाजात नवीन मूल्याची स्थापना करायची आहे, समाजातील दुधाचें दही करायचें आहे.” येथील शिक्षक आणि विद्यार्थी भूदानकार्याला बराच वेळ देतात. त्यापैकी काही तर पूर्ण वेळ देत आहेत

सूर्यास्त होऊन गेला होता. ब्राह्मणांच्या जलप्रवाहावर रजनीची काळी छाया दिसू लागली. आश्रमकन्या ‘गीता प्रवचना’वर नात्राच्या सहा घेत होत्या. बाबा त्यांना म्हणाले, “आता मूर्तिपूजेचा काळ राहिला नाही या धाळात निरहकार सेवा, भक्तिमय जीवन आणि ज्ञानपिपासा असेल तर त्याने च तुमचें उत्थान होईल. सर्वत्र देवाचें च दर्शन करायला शिका समोर क्रोधी असो वा कुणी निष्ठुर असो, त्याच्यामध्ये हि देव पाहायला शिका ”

२०६६६

: ३२ :

पांवा नाही तर सुदर्शनचक्र

सैयदपूर, प्रीतिपूर, राधारमणपूर

२३ २५ वेब्रुवारी '५५

‘भूमिविप्लव (भूमिकाति) सफल हो !’ प्राथमिक शाळातील कोंवळी मुलें कोमल आवाजात जयघोष करीत होती सारी आपआपल्या शाळा समोर शिस्तीने उभी होती त्यातील काही मुलें सुसलमान आहेत हे त्यांच्या हातातील उर्दू फलकावरून कळत होते साऱ्याचा उद्घोष एक च होता आजवर भूमिदानयज्ञाचा जयघोष होत होता. पण आज सय्यदपूर मध्ये भूमिकातीच्या जयघोषाला सुरवात झाली एकेक पाऊल पुढें पडत आहे आज सय्यदपूर, उद्या सारा उत्कल नी परचा समस्त भारत हा च उद्घोष करील “भूमिकाति सफल हो !” लक्षावधि मुखातून एका च वेळी निघालेला एकाल्मभावाचा निनाद सर्वत्र दुमडुमू लागेल, जग जागे होईल, डोळे चोळत चोळत दृष्टिधेप टाकील, साऱ्या भारतात कुणी ‘भूपति’ उरलेला त्यांना दिसणार नाही, झरे च ‘भूमिपुत्र’ आडळतीत अन् मग सारें विद्य भारताला साय देत म्हणू लागेल, ‘भूमिकाति सफल हो !’

प्रीतिपूरला पोहोचून शाळेत मिळालेल्या एका रोलॅत सामान लावत होतें तों च मोठ्या लाल लाल फुलाचा झगा घातलेल्या एका पाश्चिमात्य वृद्ध स्त्रीला घेऊन महादेवीबाई आमच्या रोलॅत येताना दिसल्या. त्या बाई मिसेस चेस्टर बोल्स होत्या. “मिस्टर चेस्टर बोल्स यांना एकाकी ब्रह्मदेशाच्या पतप्रधानांनी बोलाविल्यामुळे मला एकटीला च याव लागल. त्याची इथं येण्याची व एक दिवस विनोदरोगर घालविण्याची फार इच्छा होती. विनोदाच्या अभिनव प्रयोगांमुळे आम्ही बरेच दिवसांपासून ऐकत होतो. पण आज प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग जुळून आला.” असं त्या सांगत होत्या. भारतातील अमेरिकेच्या भूतपूर्व परराष्ट्रीय वकिलाची ही पत्नी अगदी आमच्यामध्ये मिसळून गेली. माझ्याजवळ जमिनीवर च आपला मिठांना पसरवीत त्या म्हणू लागल्या, “आज माझी अनेक दिवसांची इच्छा पूर्ण होत आहे.”

त्यांनी जेवणात मिळालेला वरण भात आवडीने खाळा. जेवणानंतर त्या वामकुशी करतील असं वाटलं. म्हणून मी म्हटलं, “तुम्ही जरा पडा.” तर चटकन रमालाने कपाळावरचा घाम पुसत त्या म्हणाल्या, “छे ! छे ! मला तर हे गाव पाहायचं.” मग भर दुपारी धुळीने मापलेल्या रस्त्यावर त्या मोठ्या मौजेने चार्ज लागल्या. इरिना बरोबर होती च. त्या दोघींचे उत्साहाने फोटो घेणे सुरू होतं. प्रत्येक घरानून स्त्रीपुरुष बाहेर येत, कुतूहलाने घघत आणि अगत्याने घरात बोलावीत. “अरे बा ! त्या आपल्याला घरात बोलावतात वाटत !” (Oh ! do they invite us ?) बोल्सबाईंना भलतं च आश्चर्य वाटत होतं. इरिना त्यांना आपले अनुभव सांगू लागली. “अहो, ते घरात बोलावतात एवढं च नव्हे तर प्रेमाने, आम्रहाने खाऊ-पिऊ देतील घालतात.”

. रोह्यातली नागरी उघडी पोरं इक्झन तिरडे वागवत होती, मातीच्या क्षोपट्या, गुरादोराचे गोटे, तादूळ भरलेल्या कणक्या, भितीवर थापलेल्या गोवण्या, सोन्याचादीचे दागिन्यांनी मडून लाजत दाराभाट उभ्या राहणाऱ्या मुना, दारासमोर तुटत्या रस्त्यावर नातवंड्या गेल्ल्याच्या आजीबाई— एकेक गोष्ट त्या न्याहाळत होत्या व जिजाबेने विचारीत होत्या. हें सारं जीवन त्यांना कितीतरी अनोळखी, अपरिचित वाटत होतं. त्याचें जग किती वेगळें

होतें. डौलानें सजलेले मजल्यावर भजले, भरधाव धावणाऱ्या मोटारी, धावपळीचें जीवन, कधीं कधीं त्याचा अगदीं कटाळा येतो व अशा शात जागीं जाऊन रहावेसें वाटतें असें त्या म्हणत होत्या.

अलीकडे बागाची तब्येत चांगली नाही तरी हि ते रोज पहाटे अडीच वाजता उठतात, दहा बारा मैल चालतात, नेहमींप्रमाणें दिवसभर सारीं कामें करतात. हें ऐकून बोल्सबार्डना आश्चर्याचा धक्का च बसला ! बागांनीं निष्ठान्यावर पडल्या पडल्या च त्याचेशीं चर्चा केली. “विश्वशांतीचीं लक्षणे तुम्हाला दिसतात का ?” ह्या त्याच्या प्रभावर बागा म्हणाले, “दिसतात तर ! आजकाल लोक ‘One World’ ची भाषा बोलतात आणि तिकडे विज्ञानाची देखील इतकी प्रगति झाली आहे कीं भविष्यकाळात त्याच्या प्रयोगानें मानवसमाजाचा एक तर संहार होईल नाही तर मानवाला अकल येईल, त्याची बुद्धि प्रकट होईल व मग ज्या हातांनीं ही संहारशक्ती निर्माण केली त्या च हातांनीं त्या शस्त्राचा नायनाट होईल आज मानवासमोर दोन च मार्ग आहेत.” मग नेहमींच्या मिस्तिक स्वभायानुसार हसत हसत ते म्हणाले, “अन् मग जें दायजलला साध्य झालें नाही तें विज्ञान करून दाखवील. दर रविवारीं चर्चमध्यें ज्या तत्वाचें प्रतिपादन करायचे त्या च तत्त्वाना उरलेल्या सहा दिवसात विसरण्याचा कार्यक्रम चालू आहे ना सध्या ?” बोल्सबार्डना हसता हसता पुरेवाट झाली. सध्याकाळच्या शात जमावासमोर बागांनीं आज हा च विषय हाताळला. ते म्हणाले, “जगात एक तर भगवान् श्रीकृष्णाचा पावा चालेल नाही तर त्याचें मुदर्शन चक चालेल.”

दुपारच्या कार्यस्तूर्त्याच्या बैठकीत एकेक उत्साही व्यक्ति उठून उभी राहत होती व नातिकार्याला सपूर्ण वेळ देण्याचा सरूप्य करीत होती. भेटीला आलेल्या प्रत्येक इसमानें बागाना दानपत्र अर्पण केलें. बोल्सबार्ड त्या दृष्ट्याने चांगल्या च प्रभावित झाल्या.

रात्री शौपण्यापूर्वीं तासभर बागाचें ओडियाचें अध्ययन चालू असतें. त्या वेळीं बोल्सबार्ड किती तरी वेळ बागाच्या खोलीत बसून त्यांना न्याहाळीत होत्या अन् मग मला येऊन म्हणाल्या, “Indeed he is a lord of energy” (तर च, हे उत्साहाचे सम्राट् आहेत.)

राधारमणपूरच्या सभेत जमिनीचें वाटप झालें. जणु दरिद्रनारायणाचा पूजेचा सोहळा चालू होता. सतत दरिद्रनारायणाला शात करण्याकरता भूमीचा अभिषेक होत होता. अहिंसेची प्रतिष्ठापना कृतिद्वारे करण्याचा समारंभ होता तो. प्रत्येक कुटुंबातील एकेक व्यक्ति सामोरी येई अन् तिला मंगल टिळा लावून, सुताचा हार घातून जमिनीचे प्रमाणपत्र दिलें जाई. कालपर्यंत ज्याच्याजवळ हवा, पाणी, आकाश व सूर्यप्रकाशाखेरीज काहीं हि नव्हतें त्याला आज त्याचा भूमीचा अधिकार प्राप्त होत होता. सस्मित मुद्रेनें तो जेव्हा धोळक्यातून उठून सामोरा येई तेव्हा जणू तो मूकपणें म्हणे, 'पहा ! अजून माणूस मुर्दाड झाला नाही, काळीज गमावून बसला नाही. तो हि द्रवू शकतो, पाश्च शकतो. ही भरतभूमि आहे. अनेक ऋषिमुनींच्या, सतसत्पुरुषांच्या तपस्येनें पावन झालेल्या या भूमीतील कणाकणात पुण्यसचय झाला आहे. इथे सारे 'भूमिपुत्र'च राहतील, 'भूपति' कसे टिकतील !' आणि हे पावन हृदय पाहणारे ते असख्य रेडूत ! ते आता आपआपल्या घरीं परत जातील. कुणी आपल्या वृद्ध पित्याला, कुणी आपल्या अपंग मातुश्रीला, कुणी आपल्या रुग्णशय्येवरील पत्नीला, मोठ्या अभिमानानें ह्या घटनेचा वृत्तान्त सांगेल नी म्हणेल, "आता जमाना बदलला आहे तर फा ! गांधीबाबानें जें वचन दिलें होतें ना, तें पूर्ण करायला त्याचा चेला आलाय बघा तो म्हणतो, शेजाऱ्यावर प्रेम करा, आधीं दुसऱ्याला द्या नी मग तुम्ही खा, म्हणजे तुमचें भोजन व भजन दोन्ही साधतील. अग मोडून मेहनत करा, परिश्रम करा. श्रमाविना जीवन चोरीचें होईल."

: ३३ :

क्रांतीचें साक्षात् दर्शन

मानपूर

२६ फेब्रुवारी '५५

ज्याचे नाव ऐकता च मनानें लोकांच्या हृदयाचा थरकाप होई व चेहरा काळवडून जाई तो च 'चड अशोक' जनतेचा हृदय सम्राट् झाला. ज्याच्या पराक्रमानें अशोकाच्या हनुक्षेनात काति झाली, त्या च कलिंग धीराचे वशज आज पूर्वजांची उज्ज्वल परंपरा कायम राखीत आहेत आता एका सम्राटाच्या च नव्हे तर प्रत्येक मानवहृदयातील स्वामित्वभावनेला तिलाजलि देण्याचें काम चालू होतें उत्तर प्रदेशात मगरोठ या गावानें स्वामित्व विसर्जन करून भारतात भूमिकातीचा श्रीगणेशा केला, तर मानपूरनें उत्कलमध्ये. आजवर ग्रामदानात मिळालेल्या खेड्यात बाबा कधीं गेले नव्हते तो मान मानपूरनें च पटकावला. तेथील सर्व भूमिपुत्राचें दर्शन करण्या करता बाबा आज तिथे जात होते.

चारी बाजूची सृष्टि धुक्याच्या पाषडणात लपली होती. समुद्र जवळ असल्यामुळे बैतरणीचा प्रवाह देखील सागरासारखा विशाल बनला होता. जहाज कुठल्या दिशेनें जात आहे ते कळत च नव्हते. भूमिकातीच्या जय जयकारानें आसमत निनावू लागलें. तो आवाज ऐकता च कळलें कीं मानपूर जवळ आलें आहे. मानपुरवाले टाळ मृदंग घेऊन श्योतकट्येने नाचू लागले. त्याचा आनंद हृदयात मावत नव्हता, तो त्याच्या चेहऱ्यावर ओसडत होता. त्याचे डोळे नव्या चैतन्यानें, नव्या जाणिवेनें, चकाकू लागले. उत्साह मूर्तिमत होऊन त्या खेड्यात अवतरला होता. खेडें आरशासारखें स्वच्छ होतें नी गावकऱ्यांच्या हृदयासारखे निर्मळ.

“तुम्हीं एक महान् धर्मकार्य केलें आहे. तुमचें कल्याण होईल.” बाबांनी त्या वीराना आशीर्वाद दिला. विजेचा सचार झाल्यागत सारे दिवसभर दकडून तिकडे धावत होते, पळत होते, पाहण्याची व्यवस्था करीत होते. उत्कलचे मुख्य मंत्री हि मानपुरवाल्याचें कौतुक करायला आज च इथें

आले होते. आजचें सार्धें जेवण केवढें रुचकर वाटत होतें. जणू गावकऱ्याच्या मधुर कार्याची मधुरता त्यात उतरली होती.

विनोबाचा सदेश घेऊन काहीं सेवक मानपुरला गेले नी त्याचा सदेश सांगितला, “भूमि आपली माता आहे, आपण सारीं तिचीं लेकरें आहोंत; भूमिमालक म्हणवून घेणें हा अधर्म आहे भूमिपति ईश्वर आहे. सारी जमीन गावाची करून गावाचें कुटुंब करा, सारे भाऊ भाऊ व्हा.” गावकरी विचार करू लागले. म्हणणें पटत होतें, पण तें सारें अमलात आणण्याकरता काहीं अडचणी समोर होत्या. मनोभूमीमध्ये विचारबीज पेरलें गेलें. भूदानाचे कार्यकर्ते आपल्या सेवेचें पाणी घालीत होते; मग रोपढें उगवल्यावाचून कसें राहील ?

गावकऱ्यांनीं ग्रामदान देण्याचे कबूल केलें. साऱ्या उत्कलमध्ये विद्यु-द्वेगानें ही बातमी पसरली. मानपूरचे नाव वर्तमानपत्रात झळकलें, वकिलाच्या वार हममध्ये, वृत्रमध्ये, ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ‘मानपूर’चें नाव झालें. गेल्या वैशाखीला तेथील जमिनीचे पुनर्वितरण झालें. आता मानपुरात जमिनीचा मालक कोणी उरला नाहीं. जमीन सारी देवाची झाली होती. सोयीकरता, व्यवस्थेकरता, प्रत्येक कुटुंबातील सव्येप्रमाणें जमीन दिली गेली. गावात एका ‘सर्वोदय-मंडळ’ हि स्थापन झालें. हें मंडळ गावचा कारभार करतें. गावात चरखा पोहोंचला होता, त्या च बरोबर क्रांतीचीं हतार अवजारे हि पोहोंचलीं होती.

दुपारीं सारे गाववाले वाघाना भेटायला आले. ज्याचें नाव ऐकून त्यांनीं महान् कार्य केलें होतें त्याला सारे डोळे भरून पाहत होते, कृतवृत्त्य होत होते. पण तो तर नाम, रूप मिथ्या मानून केवळ परमेश्वराला च सत्य माना, असें सांगत होता. प्रेमाचें हितगुज चालू झालें. गावकऱ्यांनीं आपल्या कामाची माहिती देत सांगितलें, “दर पौर्णिमेला व अमावास्येला सर्वोदय-मंडळाची बैठक होते.” वाग्यांनीं विनोद केला, “पौर्णिमा तर ठीक आहे, पण अमावास्येच्या दिवशीं बुद्धीमध्ये अंधार तर नाहीं राहत ना ?” गावच्या निष्ठावान् सेवकांनीं - शिवचरणभाईंनीं - लागली च उत्तर दिलें, “जगाच्या दृष्टीनें अमावास्येला अंधार व पौर्णिमेला प्रकाश असतो पण आम्ही तर देवाचें नाव घेऊन कामाला लागलों आहोंत, म्हणून आम्हाला

दोन्ही दिवशीं भरपूर प्रकाश मिळतो.” हें उत्तर ऐकून बाबा खूप झाले व म्हणाले, “तसें पाहिलें तर परमेश्वराचे सारे च दिवस चागले असतात. पण हे दोन दिवस विशेष चागले आहेत. मऊ जेव्हा परमेश्वरापासून अलग होऊन जगात काम करतो तेव्हा चंद्राप्रमाणें त्याचा प्रकाश मिळतो व तो जेव्हा परमेश्वरामध्यें विलीन होऊन जातो तेव्हा अमावास्येच्या रात्रीप्रमाणें आकाशात अगणित तारे दिसू लागतात ”

बाबांनीं दुसरा प्रश्न केला, “गावात काहीं दुःख तर नाहीं ना ?” शिवचरणभाई बोळू लागले, “जें काहीं दुःख होतें तें आता राहिलें नाहीं. भूदान समितीनें पुष्कळ च मदत केली. मानपुरचें नांव सान्या हिंदुस्थानात प्रसिद्ध झालें आहे ह्याची आम्हाला जाणीव आहे. आमच्यावरील जबाबदारीची आम्हाला जाणीव आहे. आता आम्हीं ह्या कामाचा झेडा उचलला आहे. जिथें जाऊ तिथें ह्या कामाचा प्रचार करू. मात्र कधीं कधीं मनात अशी अमर्श शका येते कीं कुणी येऊन आम्हाला कुबुद्धि देईल, आमची मति फिरवील, तर सारें आजवर केलेले काम विघडून जाईल. पण अशा वेळीं आम्ही तुमचें स्मरण करतो. तें स्मरण आम्हाला बळ देतें ”

शिवचरणभाईचा गळा दाटून आला. अगावरच्या उपरण्यानें डोळे पुसत पुसत ते पुढे रोवू लागले, “आम्ही आमची उत्तरोत्तर प्रगति करीत जाऊ ”

विशाल आकाशाखालीं भावळ्या सूर्याच्या साक्षीनें सान्यानीं भक्ति भावानें प्रार्थना केली. विनोबा म्हणत होते, “रेड्याच्या विकासाचें माझें जें स्वप्न आहे तें मानपूरमध्ये साकारेल अशी मला आशा वाटते.”

सूर्य अस्ताला गेला व घराघरात इवळाले दीप स्निग्धपणें प्रकाशू लागले. आम्ही प्रत्येक घरात जाऊन गृहिणींशीं चार प्रेमाचे शब्द बोलत होतो. निळ्या आकाशात असंख्य तारका चमकत होत्या - जणू दिवाळी साजरी होत होती इकडे घरातलावर प्रत्येक हृदयात विचारदीप तेवत होता. प्रत्येक गृहलक्ष्मीच्या चेहऱ्यावर सुख, शांति नी समाधान विलसत होतें. देणारे आणि देणारे सारे एकरस झाले होते. त्यांच्यामध्ये सहकार निर्माण झाला होता. व्यक्ति आणि समाज हा भेद उरला नव्हता. स्वार्थ आणि परार्थ यामध्ये विरोध राहिला नव्हता आज मानपूरमध्ये एक ज्योत पेटविली

गेली. अशीं असह्य खेडीं या जाणिवेनें एकत्र येतील. चिमुकल्या ज्योतीचा प्रचंड वणवा वनेल नी त्यात सर्व मानवताविरोधी जुनीं मूल्ये, जुन्या रुढी, जुन्या जाणिवे भस्म होऊन जातील. नव्या जाणिवेनें, नव्या उमेदीनें, नव्या स्वाभिमानाने उत्स्फूर्त होऊन गोरगरीब, शेतकरी, भूमिहीन उठून उभे राहतील. त्या प्रचंड एकतेसमोर आजवर झालेला अन्याय विनम्र होईल. मानवा मानवात नवें माणुसकीचें नातें उदयास येईल. सर्वांचा उदय होईल.

कुठल्याशा कामाकरता निर्मला कटक भुवनेश्वरला जाऊन आज परत आली होती. तिथें तिनें पाहिलेल्या धौळीगिरीचें ती वर्णन करित होती. “ धौळीगिरी म्हणजे ती च जागा वर का, जिथें अशोकाचें हृदयपरिवर्तन झालें. आज तिथें हत्तीची भव्य मूर्ति, शिलालेखाच्या त्पानें व थोडे भग्नावशेष च शिल्पक आहेत. तो शिलालेख आहे ना, त्या च जागीं अशोक उभा होता. समोरच्या विस्तीर्ण मैदानात प्रेतांचा ढीग पडला होता.” तिच्या शब्दांनीं इतिहासाचीं पानें भरूं उठून गेलीं. मला समोर तें विशाल मैदान दिसू लागले. त्यात शेंकडों कलिंगवीरांचीं प्राणहीन शरीरें दिसू लागलीं. विजयी सम्राट् दिमाकाने सारें पाहत होता. कलिंगदेशावर त्यानें विजय मिळवला होता. पण कशाकरता ! सम्राट् पुढें सरकला. त्याचा पाय रक्ताच्या थारोळ्यात बुडला. ‘ हाय ! पाणी ’ कुणीतरी वण्हत होतें. सम्राट् दचकला ! तें प्रेत नव्हतें. हात पाय तुटलेलें धड होतें तें ! मात्र त्या डोळ्यातून भयंकर भावज्वाला निघत होत्या. सम्राटाचें अग शहारलें. त्याच्या अगावर काटा उभा राहिला. त्याला हें दृश्य नवें नव्हतें. तरी हि तो वेचून झाला, तळमळू लागला, अस्वस्थ झाला. ‘ अशोक ! कशाकरता एवढा सहार वेलास तू ! ’ आतून कुणीतरी विचारू लागले. ‘ विजय मिळविण्याकरता. ’ ‘ विजय ! कुणावर विजय ! प्रेतांवर ! ’ आत कुणीतरी भयानक उपहासानें हसू लागले. अशोकाचे दोन्ही हात कानावर मेले.

माझें मन तिथल्या तिथें वेगाने फिरूं लागले. निर्मलची बडबड चाटू च होती. “ त्या च जागीं अशोक उभा होता. ” होय ! ती च ती जागा ! तिथें च चक्रवर्ति सम्राट् ‘ योगिनाम् चक्रवर्ती ’च्या चरणाचा दास झाला. दानरासारखा भासणारा ‘ चड अशोक ’ ‘ देवानाम् प्रिय ’ बनला !

: ३४ :

कमळ आणि भुंगा

राजकनिका, औल

२७, २८ फेब्रुवारी '५५

महामुहूर्तावर मानपुरवासीयांचा निरोप घेतला. पुनः वैतरिणी पार करून राजकनिकाला जाण्याकरतां जहाजांत चढलों. तिमिराला दूर साहून सूर्यनारायण आकाशाच्या अंगणांत प्रवेश करित होता, विविध रंगांचा खेळ खेळत होता. चांदी वितळावी तसें वैतरणीचें पाणी चमचमत होते. गार धान्याला साथ देत मालतीदेवी गाऊ लागल्या :

आमी तोमार यात्री दले रत्रो पीछे ।

स्थान दियो हे आमाय तुमी सवार नीचे ॥

...तोमार चरन धुळाय धुळाय धूसर हवे ॥

[तुझ्या यात्रीदलात मी सर्वांत मागे राहीन. तूं मला मर्थात खालचें स्थान दिलें आहेस. मी तुझ्या चरणधूळीनें माखला जाऊन माझ्यावर तो च रंग चढेल.]

मधें च चांदीबाला घाट आला. तिथें लोकांची गर्दी उसळली होती. ती पाहून बाबा तिथें खालीं उतरले व त्यांनीं छोट्याशा भाषणात जीवनाचा एक महान् सिद्धान्त सांगितला : “ जगत् ही एक महान् नदी आहे आणि काल अनंत आहे. आपल्याला या जगांत चार दिवस च राहायचें आहे. म्हणून मोह सोडा, प्रेमानें नादा.”

राजकनिकाला दुपारीं कार्यक्रमासमोर ‘सौम्य सत्याग्रहा’चें विवेचन करतांना बाबा म्हणाले, “ सध्याकाळ होतां च कमळाच्या पाकळ्या हळू हळू मिटूं लागतात. मग मिटलेल्या पाकळ्यांत भ्रमर बंदिस्त होतो. एवढ्या नाजुक कमळाच्या पाकळ्या ! पण त्या देखील भ्रमराला कैद करतात. ”

राजकनिका व औल पूर्वीं संस्थानें होती. औलच्या राणीसाहेब विधान-सभेच्या सभासद आहेत. उत्कलमध्ये संस्थानें बरीं च होती त्यांतील कित्येक

राजांनी व जमीनदारांनी मिळून 'गणतंत्र परिपद' नावाचा एक राजकीय पक्ष स्थापन केला व त्याच्या तर्फे निवडणुका लढविल्या. तेथील जनता मागासलेली होती. म्हणून राजाराणी स्वतः घरोघर हिंडून मते मागू लागली. तेव्हा लोकांनी त्याच्या वाजूने साहजिक च मते दिली. आज उत्कल विधान सभेत 'गणतंत्र-परिपदे'च्या सभासदांची सख्या भरपूर आहे. तो च येथील प्रमुख सरकारविरोधी पक्ष आहे.

: ३५ :

देवाचा पोस्टमन

पट्टामुडई, बोधगौव

१, २ मार्च '५५

कटक जिल्ह्यात नद्या पार. त्यामुळे प्रत्येक वेळी नावेने नदीचे पात्र पार करायचे व मग पुनः १०-१२ मैल चालायचे असे चालले आहे. या भागात दरवर्षी पावसाळ्यात कुठे ना कुठे पुराचा प्रकोप होतो च. आज आम्ही जहाजाने ब्राह्मणी नदी पार केली. धुन्याभाड सारी सृष्टि लपली होती. अलीकडे वाट चालताना मधे च एतादे एकान्त स्थान पाहून अभ्ययनाला वसण्याचा कार्यक्रम वाघांनी मुरू केला आहे. हल्ली ओढिया भजनाचे अभ्ययन चालू आहे. आजचे अभ्ययन-स्थान पार च रमणीय होतं. चारी वाजूला घनदाट जंगल व समोर च ब्राह्मणीचा विशाल प्रवाह. आजचे गाव देखील रम्य होतं. दाट वावूचे वन, पळसाची लालभट्ट फुले झाडावर झोलाने झुलत होती. गावानून च ब्राह्मणीच्या पाण्याचे पाट काढले आहेत. ब्राह्मणीच्या रसाने गुंथगुंथ व प्रदुलित झालेली चाफा सदाफुली, अशोक, केळी, आंबे, ताड, नारळ, कर्दळी इ० वन्हेतन्हेची झाडे होती. ह्यामुळे सान्या गावाला अपूर्व शोभा आली होती. महाराष्ट्राचे एक लेखक व फिल्म टायरेक्टर मार्गे एवदा बिहारच्या यात्रेत काही दिवस राहिले होते. रोजचे निसर्गाचे नयनमनोहर रूप पाहून त्याचे कवित्त्व मुग्ध होऊन ते

म्हणायचे, 'बस् ! इथें तर सदा सर्वदा कविता लिहाव्या नाही तर फिल्मचें शूटिंग करावें असें च वाटतें ।' आज गणतंत्र पक्षाचे काहीं प्रतिनिधी बाबांना भेटले. त्यापैकी एक गृहस्थ जरा आवेशात येऊन बोलत होते, "शेवटी, तुम्ही हि मनुष्य च आहात. देव नाही. अशा तऱ्हेचे पन्नास विनोदा असले तर च हिंदुस्थानात काम होईल. गांधीजींनी साऱ्या आयुष्यभर जातिभेदावर प्रहार केला. पण शेवटी जातिवादानें च त्याचा अंत झाला. आता तुम्ही आणखी जास्त काय कराल ?" असें म्हणून ते काँग्रेसला व सरकारला लाखोली वाहू लागले.

बाबा खुदून मौजेनें बोलू लागले, "अहो, तुम्हाला माहित आहे ना ! प्रभु रामचंद्राचें काम कुणी केलें ? वानरसेनेनें च केलें. आणि असें पहा, दुसरे कुणी मदत करोत वा न करोत तुम्ही मान मला मदत कराल ना ?" बाबांच्या शांतीचा त्यांच्या मनावर काय परिणाम झाला कुणास ठाऊक ! सारे च चटकन् नम्र आवाजात म्हणू लागले, "हो, हो अवश्य मदत करू."

उत्तर प्रदेशचे एक नेवक कार्यकर्ते काहीं दिवस यात्रेत राहून आज परत जाणार होते. ते गीताप्रवचनाच्या एक कोटी प्रति विकण्याचा सकल्प करण्याचा विचार करीत होते

"प्रत्येक घरात 'गीता-प्रवचना'ची एक प्रत जायला हवी" असें बाबा नेहमी म्हणत असतात.

एका विद्यार्थ्याच्या प्रश्नाला उत्तर देताना विनोदा सांगत होते, "अरे ! मी तर विज्ञानाचा उपासक आहे. मोटारीमध्ये एक यंत्र दिशा दाखविणारें असतें व दुसरे गति वाढविणारे असतें. ज्ञान व विज्ञानाचा असा संबंध आहे. विज्ञानात विनाशाची हि शक्ति आहे व विकासाची हि. म्हणून त्याला आत्मज्ञानाची जोड असायला हवी विज्ञान गति कमी जास्त करणाऱ्या यंत्राप्रमाणें आहे. त्या यंत्रात बुद्धि नाही, ती मूढ शक्ति आहे. आत्मज्ञान हें दिशादर्शक यंत्र आहे विज्ञानाविना आजच्या जगात काहीं काम होऊ शकणार नाही व आत्मज्ञानाविना विज्ञानाला योग्य ती दिशा मिळणार नाही."

आज रात्री उत्कल सरकारने तयार केलेली 'भूदान यात्रे'ची फिल्म दाखवली गेली. आम्ही सान्यानी जवळ जवळ हट च धरला म्हणून बागा मोठ्या मुदिकलीने थोड्या वेळाकरिता बाहेर येऊन उसले. पधरा मिनिटाची रील होती. बागानी अखेरची पाच सात मिनिटे पाहिली. शेवटी जेव्हा 'समाप्तम्' ची फिल्म आली तेव्हा उठता उठता बागा हसून म्हणाले, "आपल्याला तर ती 'समाप्तम्' ची फिल्म पारच आवडली घुवा!"

मला बिहारमध्ये बोधगया सर्वोदय समेलनाच्या वेळच्या एका घटनेची आठवण झाली. रात्री नऊ वाजता सांस्कृतिक कार्यक्रम ठेवला होता. काही लोक बागाना आमरण घाबला गेले. त्यांनी हे दि सांगितले, कार्यक्रम पक्का एकच तासाचा ठेवला आहे. तर बागा हसत हसत म्हणाल, "तुम्हाला एक तासाच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात काय आनंद मिळतो घुवा? मात्ता तर रोज सदा तास सांस्कृतिक कार्यक्रम चालतो ठीक रात्री साडेआठ वाजता सुरू होतो तो पहाटे अष्टीच वाजेपर्यंत. सर्वात श्रेष्ठ सांस्कृतिक कार्यक्रम म्हणजे शौच!"

पोटाच्या दुखाण्याने आज रात्री बागाना स्वस्थ शौच लागली नाही. अलीकडे कुन तापू लागले आहे. वाटेतल्या एक तासाच्या अभ्ययनामुळे मुषामावर पोहोचायला उशीर होतो, उन्हाचा घास होतो तेव्हा तो अभ्ययनाचा तास टाळायला अगो आम्ही सारे म्हणत होतो. बागाने उत्तर तयार होतं : "सूर्याची किरणे आरोग्यदायी असतात." मग त्यांनी एक तेल्गू म्हण सांगितली, 'ज्यांनी हाटे मजगूत अगतात तो सूर्याचा ताप सहन करू शकतो. ज्यांना हाटे नसतात, उदा० माणव्या, त्यांना उन्हाचा ताप सहन होत नाही. याचा अर्थ असा की, जे स्नेहाने परिपूर्ण भरले आहेत त्यांना 'धर्मा'चा घास होत नाही, पण जे स्नेहान्वय असतात त्यांना धर्म सतायतो."

बोधगायच्या लोकस बोटेने नेअरमन संधिदानदगारू यानी आता राजीनामा देऊन भूदानाचा घाबून घेतले आहे. हा भागाणी जमनेच्या हृदयान त्यांनी एक मोठे रपान मिळवले आहे. बागाच्या ओंढीचा भाराच्या अपमानात त्यांना तीन 'गुद' मदत करीत. बागा (गोवराजू), पुढेभार व संधिदगारू.

दुपारी येथील मठाचे अधिकारी आले होते. चात्रा त्यांना म्हणाले, “मदिर मठाची जी जमीन आहे ती माझीच आहे.” मला एकदम चात्राच्या विचारपथीतील एका विचारमौक्तिकाचे स्मरण झाले: “वैदिक ऋषि जेव्हा ‘मला तादूळ पाहिजे, मला गहू पाहिजे, मला मसूर पाहिजे, मला तिळ पाहिजे’ असे म्हणतो तेव्हा त्याच्या त्या ‘मी’मध्ये त्रिभुवनाचा समावेश झालेला आहे.”

आज वैदिक ऋषींचे स्मरण करीत प्रार्थना केली. चात्रा बोलत होते: “कालपुरुष आणि धर्मपुरुष दोघाची मागणी एक होते तेव्हा त्या मागणीला कोणी नाकमूल करू शकत नाही, त्या मागणीकडे कुणी दुर्लक्ष करू शकत नाही. म्हणून हे लक्षात ठेवा र्फी, भूमिदान होऊन चुकले आहे. तुम्हाला परमेश्वर दानाचा अधिकारी बनवू पाहतो आहे. म्हणून त्याने तुमच्याजवळ जमीन व संपत्ति ठेवली आहे. मला तर त्याने निमित्त केले आहे व तोच मला पिरयतो आहे. मी त्याचा सदेश तुमच्याकडे पोहोचविणारा त्याचा निवळ पोस्टमन आहे. त्याचा सदेशवाहक बनून तुमच्याजवळ आलो आहे.”

सभा संपली. एकाग्र चित्ताने श्रवण करणारे ग्रामीण परतू लागले, संध्याराणी चोरट्या पावळाने प्रवेश करीत होती. पश्याचे थवे घरट्याकडे परतू लागले. थोड्या वेळाने सारे शात शात झाले. त्या निस्तब्ध घातावरणात दूरच्या मशिदीतून गभीर वाणी ऐकू येत होती :

“ला इलाह ईल्लल्लाह महमदूर् रसूलुल्लाह ”

(अह्ला एकच आहे. महमद त्याचा सदेश आणणारा, पैगाम आणणारा त्याचा सेवक मात्र आहे.)

: ३६ :

भूदानयज्ञामागचीं दोन तर्चे

मधुसागर, ठाकूरपटना

३, ४ मार्च '५५

दुपारीं साडेतीन वाजता च सूर्याला काळ्या दगानीं झाकून टाकलें. सभेची वेळ होऊ लागली. सोसाट्याचा वारा सुटला उल्हसित करणारी हवा खेळू लागली. झाडें डोळू लागलीं. बागेंतील फुले नाचू लागलीं आणि परसातल्या तळ्यात तरंग उठू लागले. पावसामुळें सभा होणार नाहीं असे वाटून लोकानीं विनोबाच्या खोलीच्या दार खिडक्यावर एक च गर्दी केली. सभा न झाली तर निदान दर्शन घ्यावें असा विचार त्यांनीं केला असावा. त्यांना कुठें माहित होते की, ह्या गमेचा प्रवाह कधीं थांबत नाहीं. कार्य-कर्त्यांना वाटू लागलें, लोक तर जमले, अन् तिफडे पावसाचीं लक्षणे हि दिसतात. शेवटीं सन्निवाडूनीं हळूच विचारलें तर बाबा एकदम म्हणाले, “सभा तर निश्चित स्थानानर य निश्चित वेळेवर च होईल.” आणि थोड्या च वेळात डोक्याला पडकें तेवढें गुडाकून बाबा सेनापतीच्या ताव्यात नाहेर पडले. जणू ते वरुणाला म्हणत होते, “ये आता, सामना करू पाहू कोण हरतें तें.”

पाऊस कोसळत होता. बाबांनीं भवणानुराना म्हटलें, “छन्या नद करा. परमेश्वर आपल्यास सहस्र हातानीं प्रेमाने आलिंगन देत आहे.” सारे ताठ उभे होते. जमिनीवर शातपणें प्रार्थना झाली, भाषण हि झाल. आकाशातून प्रेमवृष्टि होत होती, पृथ्वीतलावर विचारवृष्टि. सारे त्यात न्हाऊन निघत होते. पावसाला न जुमानता सभा घेण्याचा हा उत्कलचा पदिला घटा होता.

आमच्या रोजच्या ओढिया वर्गात पार च मौज येते. ‘गुरुजी’ (बुलभाई) चा स्वभाव जरा गंभीर च आहे, पण आम्ही विद्यार्थी त्यांना रूप हसवतो. ‘चिटियाँ पेढपर पुदर रही थी’ या वाक्याचें भाषांतर-उत्तर प्रदेशाच्या मोहनगार्डन ‘चिटिया माने पेढ ऊपरे पुदक छन्ति’ असें

केलें. त्यानीं तें सांगितले मात्र ! अन् हसून हसून मुरकुंडी वळली आमची. मलबाराच्या गोविंदन्भाईंना अनेक भाषा येतात आणि दुसरी भाषा लवकर आत्मसात् करण्याची कुशलता त्यांना साधली आहे. पण ओडिया क्लासमध्ये त्यांच्या हि भाषांतरात हसवणाऱ्या गोष्टी काही कमी नसतात. भाषांतराकरता वाक्ये देरील गमतीचीं निवडलीं जातात. कधीं मेननभाईंच्या मलबाराचा मन्निमडळाचा पराजय झाला तर तें वाक्य आम्ही घेत असू. आज सकाळीं काहीं कारणामुळे मी जीपमधून पुढच्या पडावावर जात होतें. थोड्या च वेळात जीप जवळच्या कालव्यात पसली, तिरपी झाली आणि आम्ही द्वादश, वाचलो. बाबांच्या कानावर ते गेले तेव्हा ते म्हणाले, “कुसुम जिथ जाईल तिथ असा काहीं ना काहीं उत्पात घडून च येईल. काहीं तरी गडबड होईल च.” आज आमच्या ओडिया घर्गात गोविंदन्भाईंनं पहिलें च वाक्य म्हटलें, ‘कुसुमअप्पा आजि स्वर्गकु जाऊ थान्ता’ (कुसुमताई आज स्वर्गाला जाणार होत्या.)

ठाकुरपटण्याच्या मुकामावर आम्ही पोहोचलों तेव्हा बाबांची खाण्याची वेळ झाली होती. म्हणून जयभाईं दही घेऊन आले. बाबांनीं हसत हसत एक श्लोक सांगितला—

शत विहाय भोक्तव्य सहस्रं स्नानमाचरेत् ।

लक्ष विहाय दातव्य कोटिं त्यक्त्वा हरिं भजेत् ॥

—शभर गोष्टी सोडून प्रथम भोजन केलें पाहिजे, हजार गोष्टी सोडून स्नान केलें पाहिजे, लाख गोष्टी सोडून दान दिलें पाहिजे, करोडों गोष्टी सोडून हरिभजन केलें पाहिजे. ह्याचा अर्थ समजावून देऊन ते म्हणाले, “कुसुमचा पोस्ट ग्रॅज्युएट कोर्स चालला आहे !” मी संसृत शिकलें नाहीं म्हणून इथें जें संसृतचें ज्ञान मिळतें त्याचें मी एखाद्या आधाद्यासारखें पान करीत असतें. माझ्या कावूंना संसृतचें पार प्रेम. त्या अनेकदा थट्टेत म्हणतात, ‘ज्यांना संसृत येत नाहीं ते असंसृत असतात.’

जयभाईं सामान नीट लायीत होते. त्यानीं बाबांची पुस्तकें पेटीतून काढून तीं एकावर एक अशीं रचून ठेवलीं. त्या गट्टरावटे पाहत बाबांनीं न्यायमूर्ति रानडे याची एक गोष्ट सांगितली. ‘रानडेपानीं एकदा अशीं च पुष्कळें

ठेवलीं होतीं. सर्वांत वर बायबल होतें कुणीं तरी विचारले, “तुम्ही कळस म्हणून बायबल ठेवलेलें दिसतय्.” रानडे गभीरपणें म्हणाले, “हो. आणि सर्वांत खालीं ‘गीता’ ठेवली आहे—आधाराकरिता” मग विनोदानें बाबा म्हणाले, “ख्रिश्चन लोक असें म्हणतात कीं स्वर्गाचा दरवाजा केवळ त्याच्यावरता च मोकळा आहे. पापी ख्रिश्चनला देखील स्वर्गांत प्रवेश मिळेल पण जे ख्रिश्चन नाहींत त्यांना काहीं तिथें प्रवेश नाहीं. हो ! आज काल दार ठोठावल्याशिवाय कुठें प्रवेश मिळतो ?”

आजच्या वर्तमानपत्रात इंग्लंडचे पंतप्रधान चर्चिलसाहेब याची एक बातमी होती. त्यानीं पार्लमेंटच्या सदस्यासमोर एक पेटी ठेवून ते म्हणाले, “ह्या पेटीभर प्लुटोनियम ज्या देशाच्या हातात येईल तो देश साऱ्या जगावर राज्य करील.”

प्रसिद्ध मुत्सद्दयाचें हें वक्तव्य ऐकून विनोबा म्हणाले, “आपल्याला दोन अर्ते घ्यायला पाहिजेत. एक तर आपल्या व्यक्तिगत स्वार्थांत समाजात तीन करावें लागेल दुसरी गोष्ट ही करावी लागेल कीं कोणी आमच्या शरीराला त्रास दिला तरी त्याला बस व्हायचें, भ्यायचें, हें सारें सोडलें पाहिजे भूदानयज्ञामार्ग हीं च दोन तत्त्वे आहेत कीं आत्मा व्यापक आहे आणि आत्मा निर्भय आहे. आपण जर एवढें वेलें तर मग कुठल्या हि देशाच्या हातीं पेटीभर प्लुटोनियम येतो वा दहा पेऱ्या प्लुटोनियम येतो, आपल्याला भिण्याचें कारण उरणार नाहीं.”

शेंवटीं माताना आव्हान वरून ते म्हणाले, “ह्या दोन्ही गोष्टी आमच्या ब्रह्मविद्येत आहेत. मातानीं आपल्या मुलाना दुधारोपर च ब्रह्मविद्या पाजवी अशी माझी इच्छा आहे.”

: ३७ :

बुद्धदेवाची प्रेरणा

एंदरा, अमुरेश्वर, नियाकुडा, वनवपूर
५-८ मार्च '५५

एंदराला रूप मोठा कालवा होता. आम्ही कालव्यावर स्नानाला गेलो, व दूर एकान्तात जागा शोधून काढली. पण कुठून कोण जाणे, थोड्या च वेळात गावच्या खिऱ्यानी थांबहाला घेरलें. त्या जणू आम्हाला अजब-बगल्यातील वस्तु च समजत होत्या. आमची प्रत्येक क्रिया चारकाईने न्याहाळत व मग एकमेकींच्या कानात फुजवुज करीत त्या तिथें अखेरपर्यंत उभ्या होत्या. मग मी त्याचेशी मोडक्यातोडक्या ओडिया भाषेत थोडें बोललें. बाबाच्या दर्शनाला त्या पार उत्तुक होत्या. एक जण म्हणाली, 'मी आत्ता च खिडकीतून त्याचें दर्शन घेऊन आले.' दुसरी म्हणाली, 'मी त्यांना एक केळें अर्पण केलें होतें, पण तें त्यांनीं माझ्या मुलाच्या हातीं देऊन टाकलें.' त्याचेशी ओडिया बोलून दोस्ती करू शकल्याच्या आनंदात मी घरीं परतलें.

अमुरेश्वरला उत्कलचे शिक्षणमंत्री विनोबांना भेटले 'शिक्षणा'च्या विषयावर चर्चा करताना या जन्मसिद्ध व जीवनसिद्ध आचार्याला वेळेचे भान कुठून राहणार ? चर्चा चांगली तीन तास चालली. 'ओडिया टाइप राईटर' लवकर च तयार होणार आहे त्याबद्दल हि मग्यानी नागाचा सल्ला विचारला. बाबाचा पहिला हल्ला होता ओडिया लिपीवर.

शिक्षणमंत्री — ओडिया लिपीमध्ये सुधारणा करू तर पुष्कळ च विरोध होईल.

विनोबा — (हसून) परमेश्वराच्या वृषेने आपल्या देशात अद्याप अशिक्षित लोक पुष्कळ आहेत तेव्हा त्यांना कुठली हि लिपी शिकविली तरी त्यांचा विरोध राहणार नाही.

मंत्री — कलेच्या द्वारे, उद्योगाद्वारे, शिक्षण देणें व्यावहारिक होईल का ?

विनोबा — कलेला सोडणें हें च अव्यवहार्य (impracticable) होईल. कवीराणें विणता विणता भजनं केलीं 'झीनी झीनी बीनी चदरिया '

उद्योगाच्या द्वारे शिक्षण देणे सोपे आहे. उद्योग सगुण आहे. पुस्तकापेक्षा गुरु सगुण आहे. गुरूकडून विद्या संपादन करणे सोपे आहे. निराधार शिक्षण निर्गुण होईल. मी तर अनेक वेळा सागतो की, नवी राजवट आली की जुना झेंडा आपण क्षणभर देखील सहन करीत नाही तसेच नव्या राजवटीबरोबर जुनी शिक्षणपद्धति चालूच शकत नाही. नव्या राज्याबरोबरच नवे शिक्षण (नई तालीम) यायला हवी.

प्रत्येक क्षेत्रात विकेंद्रित शासन असावे यावर चर्चा करताना बाबा म्हणाले, “सरकार गावावर नियंत्रण ठेवू शकत नाही, आदेश देऊ शकते. त्याचे पालन करण्याकरता गाव गांधलेले राहणार नाही. एवढा मोठा राजा वसुदेव ! त्याने श्रीकृष्णाला सादीपनी गुरूजवळ ठेवले. पण वसुदेवाची सादीपनीच्या शिकविण्यात ढवळाढवळ करण्याची हिंमत झाली नाही. आज कुठला हि डी.पी.आय्. एक टेन्सट बुक मन्त्र करतो. ते प्रातातील सान्या शाळात शिकविले जाते. विश्वामित्राने जेव्हा यशरक्षणाकरता रामलक्ष्मणाची मागणी केली तेव्हा दशरथ राजाने प्रथम नकार दिला होता. त्या वेळी सारी पृथ्वी थरथर कापू लागली असे वर्णन आहे. मग वसिष्ठ ऋषींनी दशरथाची समजूत घातली की, तुझ्या मुलाना विश्वामित्राबरोबर पाठविण्यातच त्याचे वल्याण आहे. मग दशरथाने विश्वामित्राची मागणी मान्य केली. विश्वामित्राने रामलक्ष्मणाकडून यशरक्षण हि करविलेय त्यांना विद्या हि दिली, अशी कथा रामायणात आहे. प्राचीन काळी प्रादान क्षत्रियाची सत्ता कमळ करीत नव्हते. राजा कपरीला हुकूम देऊ शकत नव्हता. पण आज सारीच स्थिति बिघडली आहे.” शेवटचे वाक्य बोलताना बाबा गंभीर झाले होते.

आज सध्याकाळचे प्रवचन ‘शिक्षण’विषयी झाले. “गावात विश्व (Universe) आहे, म्हणून तिथे विश्वविद्यापीठ (University) होऊ शकते. गाव किती हि ल्हान असेना, ते सान्या दुनियेचे प्रतिनिधी आहे. म्हणून प्रत्येक गावात मुलाना पूर्ण शिक्षण मिळेल, उच्च-शिक्षणाकरता गाराबाहेर जाण्याची सभर राहणार नाही. अशी योजना केवी पाहिजे. म्हणूनच आपल्या पूर्वेजानी परियात्रक सन्याशाची व्यवस्था येन्नी होती सन्यासी म्हणजे. चालते बोलते विद्यापीठ

(walking university) असं होतं प्रत्येक माणसाचें घर आणि शेती ही प्रयोगशाळा आहे प्रत्येक वानप्रस्थ शिक्षक आहे, प्रत्येक परिभाजक सन्यासी आहे आणि प्रत्येक विद्यार्थी जिज्ञासू आहे. ”

भाषणाच्या शेवटी बाबांनी बुलुभाईंची जाहीर प्रशंसा केली व उत्तम अनुवादाने त्यांचे आभार हि मानले. मागून ते म्हणत होते, “ तसा तो रोज च अनुवाद उत्तम करतो. पण आजचा विषय अगदी च वेगळा होता. म्हणून जरा कठीण च काम होतें आजच त्याची कसोटी झाली ” बुलुभाईंनी अनुवाद हि साधना च मानलेली दिखते. बाबांनी गीताप्रवचनात भटलें आहे, “ प्रत्येक काम ईश्वरार्पण करण्याची वृत्ति असेल तर कुठलें हि काम करून मोक्ष मिळू शकतो ”

जमशेध्वरच्या वाटेवर नित्याप्रमाणें शेतातल्या एका शात एकान्त खळ्यात बसून अध्ययनाचा कार्यक्रम झाला. आजपासून जगन्नाथदासाच्या भागवत ग्रंथाचे अध्ययन सुरू झाले. तो ओडिया भाषेचा सयोंसम ग्रंथ मानला जातो. आज हि उत्कलमध्ये घोरोपरीं त्याचें पठन होते. रोज अध्ययन सपलें की आम्ही सारे पाच मिनिटें ध्यान करतो. सारे पद्यासन घालून बसतात ‘ ॐ पूर्णमद पुणमिदम् ’ या शांतिमंत्राचा उच्चार होऊन ध्यानाला आरंभ होतो. पाच मिनिटें आटोपलीं की मुण्डकोपनिषदातील खालील श्लोक म्हणून ध्यान आटोपतें व आम्ही पुढें चालू लागतो.

“ सत्तेन लभ्यस् तपसा ह्येव आत्मा, सम्यक् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अत शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्र , य पश्यन्ति यतय क्षीणदोषा ॥

सत्यमेव जयते नानृतम्, सत्येन पया विततो देवयान ।

येनाऽनमन्ति नम्यो ह्यासकामा , यत्र तत् सत्यस्य परम निधानम् ॥”

[हा आत्मा सदासर्वदा सत्य, तप, सम्यक् ज्ञान आणि ब्रह्मचर्याच्या द्वारे प्राप्त होतो. ज्याला दोषहीन योगीजन पाहू शकतात, तो ज्योतिर्मय शुभ्र आत्मा शरीराच्या आत राहतो. सत्याला च नेहमी जय मिळतो, असत्याला, मिथ्याला जय मिळत नाही. सत्याने देवयान मार्गाचा विस्तार होतो, त्याच्या द्वारे आसकाम अपिलोकाना ते पद प्राप्त होतें, जिथे सत्याचें परम निधान वर्तमान आहे]

दुपारी कार्यकर्त्यांशीं रसभरित चर्चा झाली. एका कार्यकर्त्याच्या मनात शका होती, 'कार्यकर्त्यांची सख्या वाढली नाही तर काम कसे होईल ?' बाबा म्हणाले, "आपल्या चळवळीची भिस्त सख्येवर नाही, चित्तशुद्धीवर आहे. आमच्या कार्यकर्त्यांची चित्तशुद्धि वाढत जाईल तर त्याच्या सहासात येणारे इतर लोक हि आपोआप आपल्या तत्त्वज्ञानाकडे आकर्षिते जातील. एका दिव्याने दुसरा दिवा लागतो ना !"

अलीकडे उत्कल विधान सभेमध्ये एका जमीनविषयक विलावर चर्चा चालू आहे. त्यामुळे जमीनवाले जरेच नाराज झाले आहेत. ते ठिकठिकाणी आपला असतोष प्रकट करीत असतात. ज्ञाना त्यांना समजावतात, "तुम्ही भूदानात सहाया हिस्ता जमीन द्या. उत्कलमध्ये अशी पंचवीस हजार एकर जमीन मिळेल, तर मग त्या प्रकारचे त्रिल आणण्याची जरूरच राहणार नाही. मी तर मस्त मजेंत फिरतो आहे. मी उदासीन आहे. कुराणामध्ये म्हटलं आहे, 'मैं जगाने आया हूँ, मैं डराने आया हूँ'."

वनस्पूरला तुणी प्रश्न करू होता, "सरकार तुमच्या यात्रेकरता व्यवस्था करतं, त्यामुळे तुमच्या कार्याच्या प्रतिष्ठेला धक्का नाही पोहोचत का?" बाबा म्हणाले, "तुमच्या प्रदेशात गाराग महाप्रभु आले होते त्या वेळी येथील राजाने त्याची सेवा केली होती. पण तेवढ्याने त्याची विंमत शून्य झाली का? एवढे समजायला पाहिजे की भूदान नैतिक उत्थानाचे कार्य आहे. नैतिक उत्थान होईल तेव्हाच हा देश टिपू शकेल अशा कामात मदत देणे स्वराज्यातील सरकारचे कर्तव्य आहे. माझे काम केवळ गरिबांना मदत देण्याचं नाही, तर सगल्या समाजात आनूलाप परिवर्तन करण्याचं आहे. त्याने तुमच्या आजच्या राजकारणाची व अर्थशास्त्राची विंमतच शून्य होईल."

प्रश्न :- 'तुमच्या कामाचा तात्काळ परिणाम (immediate effect) काय होईल ? तो निश्चित ठिकेच का ?'

बाबा विनोदाने म्हणाले, "तात्काळ परिणाम तर हाच होत आहे की भूदानाच्या ऑपिंगमध्ये दानश्रान्त दीग माचत आहे, आणि सगळा शास्त्रामुळे माझे शरीर मजबूत पनई आहे !" मग गर्भीरपणे म्हणाले,

“भगवान् बुद्धाने एवढें महान् काम केलें पण त्याचा ‘तात्कालिक परिणाम’ तुम्हाला काय दिसतोय ? त्याचा परिणाम सूक्ष्म असतो. तो लोकजीवनात दिसून येतो. त्याचा सखोल परिणाम आमच्या सस्कृतीवर हि झाला आहे. इथें लाखों लोकानीं भासाहाराचा त्याग केला आहे. गावीला लोक आपल्या कुटुंबातली च एक असें मानू लागले आहेत. असें दुसऱ्या देशात घडलेलें तुम्हाला दिसतें का ? पण आपण हे सारे शुभ परिणाम लक्षात घेतों कुठें ? कारण सत्कृत्याचें रेकॉर्ड कुठें ठेवलें जातें ? गावात कुठें पून झाला तर लागली च बातमी प्रेसला जाते. गावात आई मुलावर प्रेम करते, जन्मभर त्याची काळजी वाहेते, त्याची बातमी कुणी छापत नाहीं. कारण तो मानवाचा स्वभाव च आहे. बुद्धानी प्रेरणा नसवी तर हजारों भिक्षु-भिक्षुणी धर्म-प्रचाराकरता बाहेर पडल्या नसत्या. गळा दि यात्रा करण्याची, लोकाना दान मागण्याची, प्रेरणा बुद्धानें च दिली आहे.”

साधारणपणे प्रत्येक एम्. एल्. ए. आपापल्या निर्वाचन क्षेत्रामध्यें बाबाना भेटतात. कधी यात्रेत हि राहतात. बाबा विनोदानें म्हणतात, “मी तर हें मानलें च आहे कीं हिंदुस्थानातल्या प्रत्येक एम्. एल्. ए.चें मला दर्शन होईल. धूमकेतूचें दर्शन विशिष्ट वेळीं च होतें ना ? माझी यात्रा त्याच्या क्षेत्रात चालते तेव्हा जर ते माझ्यापरीवर राहणार नाहींत तर मग मागून लोक विचारतील ना त्यांना “Were you there, were you there ?”

: ३८ :

थंड आग

डीहसाही, तरतग, विरीयाटी

९-१२ मार्च '५५

डीहसाहीला एका शाळेत राहायचें होतें. वटक जिल्हा सर्वात अधिक पुढारलेला आहे म्हणतात. या प्रदेशात प्रत्येक पाच मैलावर एक हायस्कूल आहे. तें ऐकून बारा बुलुभाईला गमतीनं म्हणाले, “ इथें महानदीप्रमाणें व जाननदी वाढू लागली तर आपलें काम कसे होईल रे ? ” डीहसाहीच्या शाळेची अभ्यासक्रमाची बारांनीं बारकाईने विचारपूस केली. तेव्हा लक्षांत आलें कीं आठवड्यातून एकूण चाळीस तासातून दहा तास इंग्रजीला व फक्त दोन तास संस्कृत व हिंदीकरिता दिले जातात. बाराना त्याचें फार दुःख झालें व त्याच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडले, “ ही स्वतंत्र देशातील शाळा वाटत नाही. जगामधें असं एक दि राष्ट्र नसेल कीं जिथें राष्ट्रभाषेकरितां फक्त दोन व तास दिले असतील.”

नंतर ते आपले तुरुंगातील अनुभव सांगू लागले, “ तेथें कुणी दि राजकीय पुस्तक मागितलें तर जेलचे अधिकारी लागली व म्हणायचे तें पुस्तक भयंकर (dangerous) आहे. म्हणून आम्ही तें देऊं शकत नाही. मी मात्र गीता, उपनिषद्, सताचीं चरित्रें इ० पुस्तकें मागत असं. तेव्हां मला तीं पुस्तकें सहज व मिळून जात. पण इंग्रजाना एवढी अक्ल नव्हती कीं त्यांच्या राज्याला या व ग्रथापासून सर्वात जास्त धोका आहे. गीतेचा आधार नसता तर गांधी बनले नसते, टिळक टिळके नसते आणि अरविंद घोषाचें काम झालें नसतें. ज्या ग्रथात जीवनाचें अधिष्ठान आहे, असे ग्रंथ व जुलमी सत्तेला मुद्दग लावतात.

म्हणून मला वाटतें कीं आपल्या तरुण मंडळींमध्ये या सद्ग्रंथांचा प्रचार झाला तर ते आजच्या समाजाला आग लावण्यापासून राक्षार नाहीत, आणि ती आग इतकी गट अमेळ कीं ती पित्तपायला पाण्याची गरज राक्षार नाही.”

तरतगच्या वाटेवर पवनार आश्रमातून आलेल्या एका गृहस्थाश्रमी इमजी भाषेवर चर्चा चालू होती. त्याचें म्हणणें होतें, अजून हि इमजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे. ज्याला इमजी येत नाही त्याच्याकडे समाज तुच्छतेच्या भावनेने पाहतो. बाबा म्हणाले, “ज्यांना इंग्लंड अमेरिकेला जाऊन काम करायचें आहे त्यांनी शिकावी ती भाषा. रारें पाहिलें असता आपल्याला परदेशाशी संपर्क ठेवायचा असेल तर केवळ इमजी च नव्हे तर फ्रेंच, जर्मन, रशियन, चिनी, जपानी, अरबी इ० अनेक भाषा शिकव्या लागतील. पण हिंदु-स्थानात राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी च चालेल, दुसरी चालणार नाही. दादाभाई नौरोजी, गोखले वगैरे त्या काळातील पुढाऱ्यांना इमजीचें उत्तम ज्ञान होते. त्यांच्या काळात तें योग्य हि होतें कारण त्यांना इमजाशी च सामना द्यायचा होता. १८५० मध्ये इमजी शिकणारे विद्वान् मानले गेले, पण १९५० मध्ये त्या च प्रमाणें इमजी शिकणारे मूर्ख च ठरतील.” सारे हसत सुटले. मग पुढें बाबा म्हणाले, “या वेळीं आपल्या देशात जवळ जवळ २ टक्के इमजी जाणणारे असतील. त्या सर्वांनीं हें मत त्याचें कीं मरण्यापूर्वीं कर्मांत कमी एका उत्तम इमजी प्रथाचा राष्ट्रभाषेंत किंवा मातृभाषेंत अनुवाद कर. असें झाले तर आपल्या भाषामध्ये दहा वर्षांत कर्मांत कमी एका लाख इमजी प्रथाचा अनुवाद होऊन जाईल. मग इमजीनी गरज च काय ? त्या भाषेंत मग उरतें च काय ?”

तरतगला महाराष्ट्राच्या एका विचारवंत साहित्यिकाचें नांवाना एक पत्र आलें. त्यात ते लिहितात. “तुमचें ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ हें पुस्तक मीं नुकतें च वाचलें. आजवर वाचलेल्या पुठल्या हि आध्यात्मिक प्रथात एवढी मस्ती मला आढळली नाही. आणि हें पुस्तक तुम्हीं वयाच्या तेजिमाच्या वर्षी लिहिलें हें वाचून तर चाटलें कीं, सोमरस पिऊन च तुम्हीं मातेच्या उदरात प्रवेश केल्या असावा.”

दुपारीं त्रास कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “आता मला बटपणा, दिलेपणा भिलकुल चालणार नाही. जाता मला तें चाटलीचें व्याख्यान हवें आहे. चाटल्या गेपयत जा, रिकाम्या करीत जा व काम करीत जा.” भागवतामध्ये मत्तीच्या मंदिराचें वर्णन आहे. वानाना ती मस्ती हवी असते. सभा संपल्यावर निवासस्थानाकडे आम्ही परत येत होतों, तो च एक जीप

आमच्या दिशेने भरधाव येताना दिसली. जीपमधून गाठोडें काढून तें पाठीवर टाकित एक व्यक्ति जमळ येऊ लागली. तो नारायण देसाई होता. ज्या सेवकाच्या आधारावर वाना गुजरायच्या कामाबद्दल निश्चित होऊ गमतात, त्यात नारायण हि आहे. गुढशिष्याचें हितगुज किती तरी वेळ चालू होतें. दोघे हि पेले रिकामे करित होते.

मिरीवादीला सरकारी अधिकारी, फिल्मवाले, कॉलेजचे विद्यार्थी, निव्वांथिनी दिसू लागली. उद्या कटकटाय जायचें आहे त्याची ही सूचना होती. जेव्हायच्या वेळीं बोकू घाईघाईनें नारायणाच्या पानाशीं आल्या व कटकटून आणलेली मिटाई त्याला घादू लागल्या. सुमित्राभाभीनें बटाट्याचे काप आणले. ओडिया भगिनी त्याला काय हवें नको तें विचारत होत्या. मी म्हटलें, 'वा नारायण ! चांगली च सेरा घेतोस कीं तू जावई म्हणून !' उत्तराचा पति व नवधानूचा जावई म्हणून त्याची नेहमीं थट्टा होते आणि मग 'जावई' म्हणून आम्ही त्याची थट्टा करतो. आज तर चुनीअप्पा, मगलामानसी, उत्तरा सारे च जनले होते. गप्पा विनोदाला उत आला होता. चुनीअप्पा मला गणेशजी म्हणतात. का तर म्हणे मी सारा दिवस लिहीत असतें ! जनता तिमडे 'सत विनोदा की जय' चा उद्घोष करित होती. तें ऐकून चुनीअप्पा गभीर चेहरा करून म्हणाल्या, "हे लोक विनाकारण वानाचा जयजयकार कराल्य करतात ! तो ऐकून त्याच्या मनावर तर यत्किंचित् हि परिणाम होत नाहीं. त्याचा जयजयकार करणें या पद्धतिच्या वानाचा जयजयकार करण्यासारगें च आहे !"

येथील एव महान् संत वानाना भेटले त्याचें नाव विश्वनाथवाना. हे नवराधूचे गुरु आहेत, त्याच्या पयात मूर्तिपूजा मानीत नाहींत, विवाहात जातिभेदाला स्थान नाहीं. राष्ट्रीचें जेवण दि ते घेत नाहींत. 'प्रभु एक आहे, जा प्रभु आहे' असें ते म्हणतात. परंतु ते 'अहं ब्रह्मास्मि' म्हणत नाहींत.

वाना त्यांना म्हणाले, "तुम्ही सर्वोदय विचाराच्या प्रचाराचें काम करा, म्हणजे तुम्ही व तुमचे शिष्य साक्षान् जनगेरा करू शकाल." त्यांनीं तें घटवन् व आनंदानें कपूल घेतें.

आज एक भूदानगीतें रचणारे व उत्तम गाणारे कार्यकर्ते आले. कार्यकर्त्यांच्या सभेत त्यांनीं एक गीत म्हटलें तें ऐकून बाबा कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “नारदमुनिसारखे भक्तिरस पिऊन मस्त होऊन, भजन करीत गातात जा. असे सतत भ्रमण करणारे परिव्राजक या कामाला हवे आहेत”

शेजारच्या कालव्यान्ता वेगवान् प्रवाह एका पुलाखालून पलीकडे जाताना धो धो आवाज करीत होता. नारायणची लहानगी सधमित्रा माझ्या पाठीस लागली म्हणून तिला कालव्यावर घेऊन गेलें. पुलाखालीं जणू दुधाचे तुपार उडत होते, आनदाच्या उकळ्या पुटत होत्या. वाटलें, तो कालवा मस्तीनें पुढें झेप घेत आहे, गात आहे—

“पेले झोडुनि कातिरसाचे व्हा पुढे त्या धुर्दीत ।”

: ३९ :

‘जागे व्हा’

कटक

१३ मार्च '५५

शहराच्या भव्य इमारती. चित्रविचित्र रंगाचे पोशाख केलेले कॉलेज विद्यार्थ्यांचे घोळके आणि लोकांची अपार गर्दी ! ‘भूमिविप्लव सफल हो’ चा जयनाद, पुलाचा व हाराचा वर्षाव. धराच्या छपरावर, रिडक्यातून दर्शन करणारे असख्य डोळे, अद्यावत् पॅशनच्या मोटारीचे भोंगे, पोलिसांच्या शिड्या, शुभ्र पोशाखातील मनगण—कटक शहराचें हें दृश्य ! गर्दी पाहून बाबांच्या पावलाचा वेग वाढला. मला राहून राहून परवाचें बाबांचे वाक्य आठवत होतें. “मैं जगाने आया हूँ, डराने आया हूँ ।” आणि उत्कलच्या निमाईचरणनें रचलेल्या भूदानगीताच्या त्या पत्ती—

“तुम विछानारे काळ नाग साप,

पणा टेकि आछी उठि देर जाक ।”

—अरे, तुझ्या विछान्यावर काळा साप बसला आहे, उठ लवकर.

गादी सोडून खाली जमिनीवर ये—शहरी जनता भूमिकातीचा उद्घोष करीत होती. शोषणावर आधारलेल्या समाजरचनेला आग लावून ती भस्म करून टाकण्याचा नी नवी समाजरचना स्थापन करण्याचा सकल जणू ती करीत होती. नव्या जगाच्या निर्मितीचे स्वप्न उराशी बाळगून वणवण हिंडणाऱ्या कलावताचीं मुकुमार पात्रले पुढे पुढे पडत होती. दृष्टि आत होती. त्याच्या दोन हातांना जुळण्याची च सवय जडलेली. त्याचे हात जुळले की जनता अत्यानंदाने जयघोष करी. असख्य कटावून निगलेले ते स्वर ऐकून कलावताच्या चेहऱ्यावर किंचित् स्मिताची रेपा चमके. जणू त्याच्या नव्या जगाचा चाहूल तो ऐकत होता. नरीं मूल्ये, नवा माणूस, नवे जग ! नित्य नूतनता हा त्याचा प्राण होता.

हातीं पचारती नी हृदयात भक्तिदीप घेऊन शहराच्या भगिनींनी रंगात केले. कटणेच्या सिग्ध प्रकाशाने तेराणाऱ्या नेत्रदीपानी वातावरण उजळले. “ तुम्ही एका महान् नगरीचे नागरिक आहात. देशस्थिति व विश्वस्थितीचा परिचय करून घेणे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे. सान्या जगात युद्धाची भाषा ऐकू येत आहे. आपला मार्ग तो नव्हे. आपली परंपरा ती नव्हे. आपल्याला आपल्या देशातील ज्वलत प्रश्न शांतीच्या व अहिंसेच्या मार्गाने सोडवायचे आहेत. विवेकयुक्त समता, साम्ययोग स्थापायचा आहे. सर्वोदयाचा हा रस्ता आहे. सर्वोदय, साम्ययोग, विवेक-युक्त समता ह्या शब्दांचे अर्थ समजण्याकरता सर्वोदय साहित्याचे अध्ययन करा. शहरचे नागरिक विचार जाणणारे, विचार करणारे असतात. तुम्ही हा विचार समजून घ्या.” जाता जाता त्याची निनोदुद्धि जाणत झाली— “ आमच्यापेठेवर असलेल्या साहित्याच्या दुकानाचे दिवाळे बाजवा—सारी पुस्तके संपून टाका ! ”

भेटीला येणाऱ्याची रीघ गुरू झाली. सर्वात आधीं उत्तलचे राज्यपाद श्री. कुमारस्वामी राजा सदुडुन सहपरिवार आले. त्यांनीं शपजीत घोड्ये गुरू केले. बागानीं तामिळमध्यें उत्तर दिलें. भारताच्या भिन्न भिन्न प्रांताच्या लोकांमध्यें भाषेच्या भिन्नतेमुळे जो एक पद्धत निर्माण होतो तो बागाकरता उरत नाहीं. भारतातील पुढल्या हि भाषेची व्यक्ति बागाकरळ आपल्या मातृभाषेत हृदयाचे भाव सहज व्यक्त करू शकते !

राज्यपालांनी बाबाचा निरोप घेतना व ते खोलीबाहेर पडले मान, उत्तरा, चुनीअप्पा, मुमित्रामाभी इत्यादींनी त्यांना घेऊन टाकले व त्या म्हणू लागल्या, “ आपल्याला तर सपत्तिदान द्यायला च पाहिजे मग आज जाहीर सभेत. ” ते दृश्य पाहून आमच्या महादेवीताईंना कोण आनंद झाला ! त्या म्हणू लागल्या, “ इथं तर श्रियाचं च राज्य दिसतय.”

राज्यपाल गेले. नंतर शिक्षणमंत्री, उत्कल विद्यापीठाचे उपकुलगुरु आणि इतर विद्वान् मंडळी आली. ओडिया लिपि सुधारावर चर्चा झाली. बाबांनी लोकनागरी लिपीची वैज्ञानिकता समजावून सांगितली व ओडिया टाइप-राइटरमध्ये काही सुधार सुचविले.

विद्वान् मंडळी गेली व भक्तमंडळी आली. त्यांच्यापैकी काहींनी बाबांना ‘न्यू टेस्टामेंट’चा ओडिया अनुवाद भेट दिला. मोठ्या प्रेमानें त्याचा स्वीकार करीत बाबा म्हणाले, “ शेजाऱ्यावर प्रेम करा ही येशूची शिक्षण आहे, ही शिक्षण म्हणजे या क्रान्तीचा पाया आहे. येशूचे अनुयायी गेले. नंतर अज्ञाचे सेवक आले. त्यांना शका होती, सर्वोदय समाजात धर्म टिनेल की नाही ? बाबांनी त्यांना सांगितलें, “ धर्म न टिकण्याची लक्षणे तर आजच्या च समाजात दिसतात. पण सर्वोदय समाजात सर्व धर्म राहतील. मी तर मानतो की वेगवेगळे धर्म म्हणजे उपासनेचे भिन्न प्रकार आहेत. ” इस्लाम धर्मात आपल्या सपत्तीचा एक हिस्सा धर्मावरता देण्याचा आदेश आहे असे सांगून ते सपत्तिदान देण्याचें कबूल करून गेले.

दुपारी श्रियाची सभा झाली. श्रियाना आर्थिक स्वातंत्र्य नसतें म्हणून त्याची पार कुचवणा होते असे एका भगिनीचें म्हणणें होतें. विनोदा म्हणाले, “ तुम्ही केवळ आर्थिक स्वात याचा च विचार का करता ? मी तर म्हणतो, सर्व त हेच स्वातंत्र्य खीळ मिळालें पाहिजे. पुरुषप्रधान समाजात श्रियाची दशा ही च होणार. तुम्हाला पुरुषाचें व साऱ्या समाजाचें च नेतृत्व केलें पाहिजे. पण त्यावरता निरंतर अध्ययन करा, ज्ञान मिळवत जा. ”

शहरातल्या श्रियाची सभा म्हणजे रंगीरेरंगी कपडे, नाना तऱ्हेची वेशभूषा, वेष्टभूषा दिसेल असे वाटलें होतें. पण त्या साऱ्या अतिशय साध्या होत्या. साधेपणा हा या प्राताचा च गुण दिसतो. बाबा त्यांच्याकडे पाहत म्हणाले, “ ये बहनें गहनेवाली नहीं दीखतीं । जो बहनें गहने पहनतीं हैं वे

भीरू होती हैं । ” शेवटी बाबांनी त्यांना कार्यक्रम दिला— “ प्रत्येक घरात चरसा चाळविण्याचें काम उचला. ”

मग वकील आणि डॉक्टर आले. वकिलाना बुद्धिदानाची मागणी करीत बाबा म्हणाले, “ आई आपल्या मुलाच्या अपराधाबद्दल ज्या दृष्टीने पाहते, पुरावा च मिळाला तर नाइलाजातून कगूल करते, पण तिच्या मनात पूर्ण निश्वास असतो की आपला मुलगा अपराध करणार नाही— तें मातृत्व, ती क्षमाशीलता, तुमच्यामध्यें यऊ द्या. ”

व्यापारी आले. त्यांना युग्मधर्मांची आठवण करून देत बाबा म्हणाले, “ काळाची पायलें ओळखून चांगल तर सर्वांचें च कल्याण आहे. तद्दानेन व्यापुळ झालेल्याला जो पाणी देतो त्याचा आनंद तद्दानेलेल्याला पाणी मिळाल्याच्या आनंदापेक्षा अधिक असतो. स्वतः उपाशी राहून भुजलेल्याला राज घालण्यात एक विशेष च आनंद आहे. सत्तेला आणि सपत्तीला वृणयत समजून ती घेऊन देणाऱ्याची आपल्या देशाची परंपरा आहे. वेळ निघून जाईल, प्रवाहाला विरोध करणारे कसे टिकतील ? ”

आजच्या सभेंत कॉलेज तरुणांची संख्या अधिक दिसत होती. त्यांच्या प्रसिद्धीप्रमाणें ते काहीतरी खोडरपणा करतील असें वाटले होतें. पण नेहमीचा च अनुभव आला. विद्यार्थी सभेंत नेहमी च शक्त असतात. आज हि अस्तरपर्यंत शांति होती. बाबा म्हणतात, “ विद्यार्थ्यांशी माझी दोस्ती च आहे. ” उत्कलमध्ये प्रवेश केल्यापासून आज प्रथम च बाबांचें भाषण अनुवाद न होता झालें. भाषण सुरू करण्यापूर्वी बाबांनी जनतेला विचारलें होतें. अनुवादक निती हि कुशल असला तरी तो रसहानि करतो च आणि जनतेच्या हृदयाला आपले शब्द सरळ स्पर्श करीत नाहींत. बाबा नेहमी म्हणतात की, “ भूदानाबरोबर च मी राष्ट्रभाषेचा हि प्रचार करतो. ” पण विद्यान्या प्रेसवाल्याची मात्र आज चांगली च त्रेधा उडाली. भाषण सपता च त्यांनी मला गराडा घातला व म्हणू लागले, “ माफ करा बहिनजी, आम्हाला हिदी तितकेंसे येत नाहीं. ह्याची आम्हाला लाज हि वाटते. थोडी मदत कराल का ? ”

उत्कलमध्ये प्रवेश केल्यापासून बाबा उत्कलवासीयाना वारंवार आठवण करून देतात की, “ तुमच्या पूर्वजांनी महान् पराक्रम केला होता. त्याच्या

तपस्येचें बळ तुम्हाला आयतें च मिळालें आहे. ही वीरभूमि आहे. म्हणून च भूजातीचा जप करीत मी इथें आलों आहे. तुम्हाला हि नरा पराक्रम करण्याची, पुरुषार्थाची, मुसधि अनायासें चादून आली आहे.” आजच्या विराट् सभेला ते हें च सांगत होते “बुद्धासारखा महापुरुष जगात दुसरा कोणी झाला नाही. सम्राट् अशोकासारखा महान् राजा हि झाला नाही. आता तुम्ही हें सिद्ध करू शकता कीं, उत्कलसारखा महान् प्रदेश जगात दुसरा होऊ न शकत नाही ”

***

: ४० :

‘ देवां ’ना धोक्याची सूचना

पुलनसरा, मुबनेश्वर

१४, १५ मार्च ’५५

विश्व शांति आंदोलना (World Peace Council) चे येथील काही प्रतिनिधी काल रात्राना भेटायला आले होते आज हि ते चर्चा करण्या करता आमच्यादोघांचे चालत होते ते विश्वाशीकरिता एका पत्रकावर सद्वा गोळा करण्याचें काम करीत आहेत बाबची पहिली सही घेण्याचा त्यांचा विचार होता. बाब त्यांना म्हणाले, “इकडे तुम्ही सद्वा गोळा कराल तर तिकडे अँटम, हैड्रोजन बॉम होणें थांबेल का ? ”

त्यांना एका गृहस्थानें विचारलें, ‘ अँटम व हैड्रोजन बॉम्बहल तुम्हाला काय वाटतें ? ’ ह्यावर चटकन् उच आवाजात बाबा म्हणू लागले, “ मी तर म्हणतों हवे तितके बॉम्बस वाढवा मला त्याची फिकीर नाही. मला चिंता आहे ती लहान लहान शस्त्राची । आईवडील मुलाना टोफतात, गुरू शिष्याला पिटतात, लहानसहान कारणावरून हातात काठ्या घेऊन लोक एकमेकांचीं डोकीं पोडतात, ही अल्प हिंसा च भयानक आहे. तुम्ही सारीं शस्त्रां काढून ध्या आणि मग पहा त्याचा काय परिणाम होतो तें. पण रशिया म्हणतो अमेरिका शस्त्रत्याग करीत नाही तर आम्हीच तो का

करावा ? अमेरिका हि हें च म्हणते. इकडे हिंदुस्थान, पाकिस्तान हि एकमेकाना असे च भीत आहेत. मी म्हणतो प्रयत्न तर करून पहा शस्त्रास्त्रें सोडण्याचा. मग पाकिस्तान मोठमोठी शस्त्रे कशाला ठाळगील ? त्याच्या सर्वांची हि बचत होईल. समजा, पाकिस्तानला हिंमत झाली च तर तो पार झालें तर लाठी घेऊन येईल हल्ला करायला. उगा च मोठमोठी शस्त्रें कशाला आणील तो ? मग आमच्या इयल्या स्त्रिया, मुलेवाळ, मोठ्या कुटुंबालां नाहेर पाह्यला येतील. त्यांना वाटेत हें ह्यानीं काय आणलय ? कशाला आलेत हे लोक ? ‘पाक’वाले सांगतात, ‘आम्ही लाठ्यानीं तुमच्या डोक्यावर प्रहार करणार आहोत.’ अन् मग आमचे सारे लोक मस्त मजेंत ऐदीत सूत कातत बसतील, ते आपला लाठीमार सुरू करतील अन् चाळीस पन्नास मुडकी उडविल्यावर त्यांना वाटेत, ‘अरेच्या ! हे काहीं विलक्षण च लोक दिसतात, काहीं प्रतिभार च करीत नाहीत.’ आणि मार थांबवतील. सारें जग हा तमाचा पाहील. तुम्हाला काय घाटतें ? ह्यानून पार मोठी नैतिक शक्ति प्रकट नाही होणार ?

“पण आज असा प्रयोग करण्याची हिंमत आहे कोणामधें ? तुम्हाला जर विचारलें, शस्त्रत्याग करण्याचा आरंभ कुणी करावा, तर काय उत्तर घाल हो तुम्ही ?”

ते गृहस्थ चूप होते. काहीं बोलेनात. तें पाहून बाना च पुनः म्हणाले, “तुमच्याजवळ उत्तर कुठें आहे ? तुम्हाला वाटतें अमेरिकेनें आधीं शस्त्र खाली ठेवावें. रशियाजवळ जर जास्त अँटम च हैड्रोजन बॉम असते तर तुमची ही Peace Movement [शांततेची चळवळ] चालली नसती. मी तर म्हणतो, शस्त्रत्यागाचा आरंभ हिंदुस्थानापासून च व्हायना पाहिजे. प्रत्येक जण दुसऱ्याची वाट पाहू लागला तर मुद्रात च बसू होणार ?”

दुसरे गृहस्थ पुढें येऊन विचारूं लागले, “तुम्ही दानपत्रावर सध्या घेता की नाही ? आमच्या हि सध्याचा असा मानसिक परिणाम होणार नाही कशावरून ?”

बाना.—तुमच्या हि सध्याचा परिणाम होईल की ! पण असें आहे, आज याल सर्प च म्हणतात शांति पाहिजे ‘सर्वेऽपि मुनिन. सन्तु’ सारे च

म्हणतात. पण त्या च बरोबर असे हि वाटनें कीं, 'हमारे पाससे कचडी न गळणु.' जाम्ही केवळ सद्वा च घेत नाहीं. त्याच्याबरोबर जमीन व सरतीचे दान हि घेतों. तुम्ही हि असा च प्रयोग कराल तर त्याचा काही उपयोग होईल. तुमच्या सद्याचा जो कार्यक्रम आहे, त्याच्या मी विरुद्ध नाहीं. पण मला एवढें च म्हणायचें आहे कीं, तो कार्यक्रम निष्फळ आहे.

प्रश्न — शस्त्राचा उपयोग न करता विध्वंशति होईल असा तुमचा विश्वास आहे का ?

नात्रा — ह ! आता घसा ठीक प्रश्न निचारला तुम्हीं ! या प्रश्नाचा अर्थ च हा कीं, तुमचा विश्वास च मुळीं शस्त्रावर आहे. मग कशाला हो शांतीच्या गप्पा ! जोंवर तुमच्याजवळ तितकी शक्ति, अधिक शस्त्रांनं येत नाहान तोंवर तुम्ही शांतीच्या गोष्टी कराल. एवढा शस्त्रांनं वाढली कीं तुमची ही 'शांतीची चळवळ' च बंद पडेल.

रस्त्याच्या कडेनें ठिकठिकाणीं उभईं व मुग्यानीं वेलेलीं लाल मातीचीं गुदर झगलीं धरें पाहून बाबा म्हणत होते, "भुवनेश्वर घाहून गुदर आहे का ?"

पुष्पलज्ज्याच्या सभेन बाबाचें भाषण आद्योपस्थानान्तर दानपत्रांना रयांन होऊ लागला. गर्दीनून एक व्यक्ति पुढें येईं व धुडुभाईंजनवून दानपत्र घेऊन तिहू लागे. त्यानीं सही करता च धुडुभाईं उंच आवाजात जयघोष करी, 'आनंद एक बार.' जनता साद घाहून प्रत्युत्तर देईं, 'हरि बोले.' आसमंतात् रजर येईं लागला, 'आनंद एन बार-हरि बोले.' हात टेंच बळन बाबा साध देऊं लागले, 'हरि बो ले !'

तिरंगी सेंटे पदकयन भरघाव घावणाचा मोठारी आगत होत्या - उगा उत्फल्ग्या नवीन यगतिरेत्या राजधानीन प्रवेश हाजार आहे.

पण ! पण ! पण ! दुष्मन च घटनाद ऐकू देऊं लागला. मंदिराच्या माथुरागे दर्शन होऊं लागले. जाम्ही भुवनेश्वरच्या निधिविज्यात मंदिराजवळ गेलो. नगाच्याचा आवाज ऐकू आला. भूष, उदबजी, वापूर आणि गुलाबाच्या पुलाच्या मंदिरापुर परिमळनें देवाच्या दारी पोहोचल्यानें गाणिउं भाव्या च केळांत मज्ज मंदिर दिगू लागले. दगडात नों जग

निर्माण करणाऱ्या त्या अज्ञात कलावतानी एकेक मूर्ति घडविताना आपली सारी शिल्पकला, सारसर्वस्व त्यात ओतलेले आहे. मूर्ति निर्माण होईपर्यंत रात्रदिवस त्या शिल्पकारासमोर तोच एक दगड असेल. हातीं हातोडा नी हृदयात एक गोड स्वप्न ! स्वप्न दगडात साकारलेले पाहताच कलावत जागा होई, मग त्याला वाटे, ही दिव्य वस्तु त्यानें नाही घडवली, कुणी तरी त्याच्या हातून ती घडवली आहे !

काळ्या कुळकुळीत दगडाची ती दुनिया किती सजीव होती ! रात्र्याळ-पणें हसत बाळ गणेश एका कोपऱ्यात उभा होता. गगेच्या मिनारीं बसून तिच्याचीं अनेकदा गुलगुल गोष्टी करणारी हिमाचलसुता - देवी पार्वती - सुंदर वस्त्र नी अमूल्य अलंकार लेवून सौम्य हास्यानें वातावरणात सौम्यता बिखुरीत होती. हातीं नाना तऱ्हेचीं नाचं घेऊन गायिका व नर्तिकांनी तिच्यामांबतीं केर धरला होता. कुठे चीर समरागणात लडत होते, तर कुठे हत्तींची राग मोठ्या ऐटीनें डलत डलत पुढे जात होती. कुठे गुरू शिष्याला पाठ शिकवीत होते, तर कुठे माता लेकराना कुरथाळत होत्या, थोपटत होत्या. एका कोपऱ्यात एकान्तात कुणी रमणी प्रियकराला प्रेमपत्र लिहिण्यात मग्न दिसत होती. विशाल नदी मोठ्या ऐटीत देवाच्या दारीं बसला होता.... आग्नी आत शिरली. गाभान्यात जाऊन उभी राहिली. प्रशान्त स्थान, पुलाच्या ढिगान्यात झाकले गेलेलें भव्य शिवलिंग, समयाचा स्निग्ध प्रकाश, पिंडीवरच्या घागरीतून येथं येथं होणारा अभिप्रेत- सारें पाहून हृदय गाऊ लागतें—

‘भुनेश्वर हे ! मोचन कर वघन सव मोचन कर हे !’ आणि वागाची प्रिय पट्टपदी— ‘आत्मलिंग शिव तू’ आत्मा एक आहे, माया शून्य. एक आणि शून्यातून सारी सृष्टि निर्माण झाली आहे. त्याचेंच प्रतीक म्हणजे शिवलिंग ! ... देवळातून बाहेर पडलो. बीनादीचें गोड गीत कानात धोळत होतें—

‘प्रभु तव प्रसन्न मुख, सब दुःख करोक मुख ।’

‘भुवनेश्वर’ उत्कलची नवी राजधानी आहे. कटम्पासून चौदा मैल दूर वसवलेली आहे. आज सध्याकाळी उत्कल विधानसभेचे सभासद आणि मन्त्रिगण बागना भेटणार होते. पण ती सभा दिवसाउजेडी ठेवा असा आपद् करित बाग म्हाणाले, “दिवसा सर्वांच्या चेहऱ्याचें दर्शन होईल. आपल्या देशात हा एक वेडेपणाच (पागल्पन) आहे. येथील लोकाना दर्शनाची जितकी अभिलाषा असते तितकी श्रवणाची नसते. ही एक सूक्ष्म वस्तु आहे. हा गूढवाद नाही, गूढ अनुभूति आहे.”

सभा दुपारीं टेंवली. आपल्या दर्शनाभिलाषेचें विवेचन करताना बागानी जनतेच्या प्रतिनिधींना ‘देवता’ ही सजा दिली. ते म्हणाले, “तुम्ही सारे जनतेनें नियडलेले, नियडक लोक आहात. तिचे विश्वस्त, तिचे लाडके सेवक आहात. जनतेनें तुम्हाला पाच वर्षांभरिता देशाचा कारभार पाहण्याचा अधिकार दिला आहे. अशा अधिकृत सेवकाना ‘सुर’ किंवा ‘देवता’ म्हणतात मुनि म्हणजे चिंतनशील, स्वतंत्र, रागद्वेषरहित विचारक आपल्या समाजशास्त्रात म्हटलें आहे कीं, देवतामध्यें अनेक तऱ्हेच्या शक्ति असतात. पण ते बहुधा भोगपरायण बनण्याची भीति असते, तेव्हा त्यांनीं सावधान राहिला पाहिजे त्यामुळें त्यांना ‘दमना’ची विशेष आवश्यकता आहे ऐश्वर्यानरोबर स्वाभाविकच भोग हि येतो त्यामुळें देवापुढें जनकमहाराजांचा आदर्श असावा. जनकमहाराज वैभवात राहून हि वैराग्यशील आणि अत्यंत अलित होते. “मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे दहति किंचन” “मिथिला नगरीला आग लागली तर मी जनतेच्या मदतीला धावून जाईन. पण त्यानें माझे काहीं विघडायचें नाही.” अशी त्याची वृत्ति होती.

वापू गोल्मेज परिपदेकरिता इग्लंडात गेले होते त्या वेळची गोष्ट. लंडन मधील सर्वांत सालच्या वर्गाच्या, गरीबातील गरीबाची जिथें वसाहत आहे तिथें ते जाळून राहिले होते. परिपदेच्या जागीं जायला सव्वा घटा लागत असे. एवढा वेळ ते वाचवू शकले नसते का? ही घटना सांगून बाग म्हणाले, “तुम्ही गरीब जनतेचे प्रतिनिधी आहात. जनता थर्मामीटर आहे. ती जड असली तरी तिला पारख आहे. आपल्या प्रतिनिधींच्या जीवनावरूनच

ती त्याची पारग्य करते. तेव्हा ज्यानीं तुम्हाला निघून दिलें आहे त्याच्या हृदयाशीं तुमच्या हृदयाची तार लागू या. ”

वरील प्रभु रामचंद्राच्या जीवनातल्या एका प्रसंगाचें वर्णन केले आहे. भरताने राज्यसारभाराची जबाबदारी सोपवून प्रभू निश्चित मनानें वनवासात निघून गेले. भरतानें अत्यंत नम्रपणे ती आज्ञा शिरोधार्य मानली. वर्गमागून वरें लोटली. भरत एकामतेनें आशचें पालन करीत होता. मात्र त्यानें प्रभूच्या पादुका सिंहासनावर ठेवल्या होत्या व ह्या अयोध्येहून चार मैल दूर राहत होता. चौदा वर्षे सपली. प्रभु अयोध्यानगरीत परत आले. सर्वप्रथम भरताला भेटण्याची इच्छा त्यानीं प्रकट केली. पुढल्या भागानें जगला तसत्या केरी अन् कोण राजधानीत राहिला तें ओळखता न येईना. रामानें जंगलात मंगल केलें. भरतानें राजधानीत यन आणून ठेवले, तो वैमवासातून अल्लिख राहिला.

: ४१ :

सहजीवन, सहभोजन, सहभजन

सांगलई, टाडमुकुंदपुर, साक्षीगोपाल
१६-१९ मार्च '५५

फ्रान्सच्या 'शातिदासभाई'च्या आश्रमातून फ्रान्स नावाची आमची एक भगिनी नुक्ती च यात्रेत आली आहे. शातिदासभाई मूळचे इटलीचे. परंतु फ्रान्स देशाला त्यांनी कर्मभूमि केले आहे. बापूचे ते परमभक्त. पधरा वर्षांपूर्वी ते बापूंना भेटायला हिंदुस्थानात आले होते. त्या च वेळी बापूंनी त्यांचे Lanza Del Vasta हे नाव बदलून शातिदास हे नाव ठेवले. आमच्या मिहार यात्रेत ते तीन महिने यरोनर राहिले होते. त्याचा शात, गभीर चेहरा, गौरवर्ण आणि पाढरी शुभ्र छात्र दाढी, गळ्यातील फ्रॉस पाहून वाटे युरोपचा कोणी कपि च आला आहे. ते उत्तम संगीतज्ञ व चित्रकार दि आहेत. पहाटे प्रार्थनेत ते गिटारवर लॅटीन भजन गात असत, तेव्हा स्वतःनरोबर इतरांना हि ते देवाच्या चरणाजवळ घेऊन जात. बापा त्याच्या भजनावर मुग्ध होते.

शातिदासभाईंचा एक कार्यक्रम चित्र फाटण्याचा नित्य चाले. समेत भाषण करताना, झपझप वाट चालताना, ध्यानस्थ बसून प्रार्थना करताना बाबांच्या सर्व च मुद्रा ते अत्यंत काळजीपूर्वक न्याहाळीत. त्याची पेन्सिल कागदावर अलगद हलके हलके च फिरू लागे. त्यांनी रेखाटलेली चित्रे पाहून भी त्यांना म्हणत असे, 'बा ! तुम्ही तर आमच्या बाबांना येशू च धनवून टाकलय !' का कुणास ठाऊक, पण त्याच्या चित्रात मला येशूचा भास होई. माझे बोलणे ऐकून ते किंचित हसायचे व म्हणायचे, "मग ? ते दोघे भिन्न आहेत का ?" शातिदासभाईंनी फ्रेंच भाषेत वारंवार एक पुस्तक लिहिलेय. फ्रेंच भाषा जाणणारे त्या पुस्तकाची तोंड मरून प्रशंसा करतात व म्हणतात की, त्यात कलावताची लेखणी व भक्तांचे हृदय दोन्ही उतरली आहेत. मला फ्रेंच येत नवल्यामुळे मी त्याच्या ह्या कलाकृतीचा आस्वाद घेऊ शकत नाही याचे मला मग कित्येकदा पार दुःख व्हायचे. पण मग माझ्या हृदयात कुठे तरी गिटारच्या तारांचे वपन आणि पेन्सिलीच्या

हलक्या रेषा याचे मीलन झाल्यागत भासू लागायचें नी कधीं त्या ताराच्या कर्णोत्पट वपनात येशूचें अस्पष्ट चित्र दिसू लागे तर कधीं त्या नाजूक रेखातून भजनाच्या स्वराचें गुंजन ऐकू येई आणि मग हृदयाला अतीव समाधान वाटे. मन दळू च म्हणायचे, 'मला कळते त्या पुस्तकाची भाषा !'

सागलई गावच्या एका सदृष्टस्थानीं मोठा मजेदार प्रश्न विचारला, "भूदानात जमीन दिली पाहिजे ही गोष्ट हृदय कवळू करते, पण जमीन देण्याची काहीं हिमत होत नाही, मग काय करावें ?"

बाबा म्हणाले, "हाच प्रश्न दुर्योधनानें विचारला होता. 'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः । जानामि अधर्मं न च मे निवृत्तिः ।' धर्म काय आहे हें मी जाणतों पण त्याच्याकडे वळण्याची माझी प्रवृत्ति च होत नाही. आणि अधर्म म्हणजे काय आहे हें हि मी जाणतों परंतु त्या-पामून माझी निवृत्ति होत नाही. हा प्रश्न फक्त दुर्योधनाच्या च नाही पण सजनांच्या हि मनात उभा राहतो. पण मनाला एक विचार पटला कीं मग त्या समोर युक्तिवादाची काहीं जहर उरत नाही. एखादी गोष्ट युक्तिवादानें समजवावी लागते, पण एकदा ती समजली म्हणजे त्याच्यावर अमल करण्या-करिता युक्तिवादाची नव्हे तर भक्तीची जहर असते. म्हणून माझे तुम्हाला असे सांगणें आहे कीं, आता उगी च जास्त बुद्धि लढवू नका, रामाचें नाव घ्या आणि दान देऊन टाका, म्हणजे सारें ठीक होईल. या ससाररूपी महानदीला अडविण्याकरिता 'भूदानयज्ञ' हा 'हिराकुड बाध' आहे. शास्त्रकारांनीं धर्माची व्याख्या करताना म्हटलें आहे कीं ज्याला हृदयाची समति मिळते तो धर्म होय. जमिनीवर कुणाची मालकी होऊ शकत नाही, जमीन देवाची आहे, हा गोष्टीला आज सर्वांच्या च हृदयाची मान्यता मिळाली आहे."

चार वर्षांपूर्वी तेलगण पेटलें होते. त्या ज्वाला शमविण्याकरिता अभिषेक ह्या होता. शांतीचा मंत्र जपणाऱ्या ऋषींच्या मागणीला एकाने उत्तर दिलें. त्या एका लहानशा दानात क्रांतीचें बीज आहे हें क्रांतदर्शींनीं ताडलें आणि 'ईशायास्यमिद सर्वम्' या मंत्राची आशा पाळायला तो शिकू लागला. चरणचक्र वेगानें फिरूं लागलें. सारें जीवन परमेश्वराचें आहे, या जगात 'माझे' आणि 'तुझे' हे शब्द अर्थशून्य आहेत, असें तो सांगू लागला.

‘आत्माथे पृथिवीं त्यजेत्’ असा अभिमान उराशी बाळगणाऱ्यांना जमिनीचा त्याग करणे कठीण नव्हतं. ‘त्यक्तेन भुजीथाः’ची हवा सगळीकडे रेंवळ लागली व मोहाची धूळ उडवू लागली. म्हणूनच ‘भूदानाचें तत्त्व पटतें पण जमीन देण्याची हिंमत होत नाही’ ही आशाजनक भाषा ऐकू येऊ लागली. ‘आज हिंमत होत नाही, ती उद्या होईल. काल तत्त्व पटत नव्हतं, आज तें पटू लागलें ना ?’ अमर आवाज बोळू लागली.

साक्षीगोपालाचे प्राचीन देऊळ पार प्रसिद्ध आहे. पार जुनी कहाणी आहे. दूरदूरचे लोक गोबुळ वृंदावनाच्या दर्शनास येत. दक्षिणेकडील काचीपुरमूचा एक वृद्ध ब्राह्मण असाच दर्शनाला तिथे गेला होता. तिथे तो बराच आजारी पडला. दर्शनाला आलेल्या एका तरुणाने त्याची सेवा केली. त्या वृद्धाला आराम वाटू लागला. तरुणाच्या सेवेवर वृद्ध खुप झाला आणि त्याने त्या भरात गोपालकृष्णाला साक्षी ठेवून त्या तरुणाला वचन हि देऊन टाकलें की ‘माझ्या वन्येचा विवाह मी तुझ्याशी करीन.’ काची-पुरमूला घरी परत आल्यानंतर त्या ब्राह्मणाला काय वाटले कुणास ठाऊक, त्याच्या मनानें माघार घेतली. तरुणानें त्याला विनंति केली, समजावलें. पण व्यर्थ ! शेवटी त्यानें ग्रामपंचायतीसमोर तक्रार मांडली पंचायत त्याला विचारू लागली, साक्षी कोण हातें ? तरुणानें सांगितले, वृंदावनाचा गोपाल साक्षी होता. पंचायतीनें त्याला साक्षीला बोलवायला मागेलें. तरुण पुनः निघाला, वृंदावनाच्या गोपालासमोर उभा राहिला व प्रार्थना करू लागला, “त्या ब्राह्मणानें मला वचन दिलें होतें, तुझ्यासमोर तुझ्या साक्षीनें. आता तो ब्राह्मण वचन पाळायला तयार नाही. पंचायत मला साक्ष मागते आहे. तूच एक साक्षी होतास. तेव्हा आता चल.” देवाच्या दाराशी तो रात्र-दिवस धरणें धरून बसला. शेवटी तिसरे दिवशी रात्री देवळाच्या गामान्या-तून त्यानें गभीर वाणी ऐकली, “मी तुझा साक्षी म्हणून येतों. उद्या सकाळीं तू इथून आपल्या घराकडे जाण्यास नीघ. मी तुझ्या पाठोपाठ येतों.” तरुणानें हिंमत करून विचारलें, “पण समजा, तुम्ही आला नाहीत. मी कसें मानू तुम्ही येत आहा तें ?” पुनः आवाज ऐकू आला, “मी तुझ्या मागे पायात वाळे घालून चालत राहीन, त्याचा अप्पाज तुला ऐकू येत राहील. तू कधीं हि मागे वळून पाहू नकोस. मागे वळून पाहशील तर

मी जिथला तिथें च थाबेन.” तरणाला आनंद झाला. प्रातः काळी उठून ठरल्याप्रमाणें तो चालू लागला आणि त्याच्या कानीं वाळ्याचा ध्वनि येऊ लागला. तो अत्यानंदानें पुढें चालत राहिला. पुढे एका मोठें वाळवट लागलें. थोड्या च वेळात वाळ्याचा ध्वनि ऐकू येईनासा झाला. त्याला वाटले, ‘देवाने आपल्याला पसविले तर नाही ना ? तो निघून तर गेला नसेल ना ?’ म्हणून त्याने मागें वळून पाहिले. गोपाल चालत येत होते, पण वाळू असल्यामुळे वाळ्याचा आवाज ऐकू येत नव्हता. पण तरणानें मागें पाहिल्यामुळें गोपालाची तिथें दगडाची मूर्ति झाली. तो धावत मागें गेला, ओक्साओक्सीं रडू लागला. त्यानें देवाला प्रार्थना करून पाहिल पण व्यर्थ. शेवटीं तो तसा च काचीपुरमूला गेला व तेथाल पचाना त्याने ही कहाणी सांगितली. ती ऐकून कुदहलाने ते सारे ती मूर्ति पाहायला आले. मूर्ति पाहून त्याचा तरणावर विश्वास बसला. वृद्ध ब्राह्मणानें हि मग त्याला आपली मुलगी देण्याचें कबूल केलें. त्या मूर्तीभोंवतीं मंदिर उभारले गेलें. ते च हें ‘साक्षीगोपाळा चें देऊळ. पुरीच्या जगन्नाथाचें दर्शन घेणारे साक्षी गोपाळाचें दर्शन घेतल्यावाचून परत जात नाहीत

बायानीं प्रवचनात जरा नवीन तऱ्हेनें ग्रामपरिवाराचा विषय मांडला. “गावात सर्वांमध्ये आत्मीयता, प्रेमभाव, सहयोग निर्माण होईल तेव्हा गावाचें एक कुटुंब होईल, सहजीवन होईल. सहभोजन, सहभजन हा च तर भूदान यज्ञाचा कार्यक्रम आहे.”

जगन्नाथपुरीला पोहोचायला अवघे तीन दिवस उरले आहेत २५ मार्च ते २७ मार्चला तिथें सर्वोदय संमेलन व्हायचें आहे यात्रेत संमेलनाकरिता येणाऱ्या पाहुण्याची वर्दळ सुरू झाली होती. आजकाल बाबा लोकाना सांगतात, “गांधीविचारप्रेमी, सर्वोदयाचें तत्त्व जीवनात उतरवू पाहणाऱ्या भक्त लोकांचा मेळावा पुरीला भरणार आहे. गरीबांचे उत्थान कसे होईल ह्यावर ते सारे विचार करणार आहेत. हिंदुस्थानाच्या कानाकोपऱ्यातून माणसें येतील. त्यानीं ओरिसाची कीर्ति ऐकली आहे. आता तुम्हाला त्या लायक काम करून दाखवेलें पाहिजे. ऐकलेल्या प्रशसेंत सत्य होतें हें त्यांना कळू द्या.”

: ४२ :

‘दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरितां मतदान’

जगन्नाथपुरी

२०-३० मार्च '५५

अधार लपत होता, चादण्या लोपत होत्या आणि विविध रंग उधळीत मानु उदयाचलाची चदण चढत होता. त्याने उजळवलेली समोरची वाट आम्हाला पुरोच्या पावनक्षेत्राकडे नेत होती. क्षेत्र जवळ येऊ लागले आणि त्याबरोबरच जनतेची गर्दी उसळली. प्रचंड पुर आला म्हणजे पाना देरील आपला नेहमीचा मार्ग विसरून जातात. असल्याच्या त्या गर्दीत व्यवस्था राहू शकली नाही. इकडे गर्दी टाळण्याकरता बागा रस्त्याच्या अगदी वडेवडेने चालू लागले, तिकडे दर्शनोत्सुक जनता त्यांना शोधू लागली. मधूनच बायापळू लागायचे तर मधूनच गमतीने कुणाच्या पाठीवर हात ठेवून खुणावून ‘मी च तो भिनाचा बर का !’ असे सांगून नमस्कार ठोकू लागायचे, ही आगळी रीत पाहून लोक चमकून जायचे. गर्दी आवरता आवरता आमच्या नाकी नव आले व चांगलाच व्यायाम झाला. तेवढ्यात शीतल बायूंना सुरतकर स्पर्श होऊ लागला. सागर जवळ आल्याची ती सूचना होती. त्याच्या दर्शनाकरिता अत्यंत आतुर होऊन आम्ही वेग घादणाला. थोड्याच वेळात विशाल निळा निळा जलधि दिसू लागला. अनेक दिवसाची मनीषा पूर्ण झाल्यागत समाधान वाटू लागले.

सागराच्या किनाऱ्यावरच ‘सर्किट हाऊस’मध्ये चार पाच दिवस राक्षचे होते. नंतर इथून दोन मैगवर असलेल्या सरोदय समेलनाच्या स्थानावर जायचे होते. ह्याच सर्किट हाऊसमध्ये, ज्या खोलीत रवींद्रनाथ टागोर राहिले होते त्याच खोलीत, बागाचा निवास होता. दिवसभर सागराचे भव्य दर्शन घ्यायचे. त्याची उंचाऱ्याची गर्जना घागांशी खेळायची. सागराच्या काठी मग्न त्याच्या लाटांचे नयनमनोहर नृत्य पाहताना वाटे जणू वेदान्ताचे प्रायोगिक पाठ तो शिस्तत आहे. एक एक लाट उसळायची आणि निनाद घडून पुनः सागरात लीन व्हायची. चेतन्यसागरात दि

अशी च मानवरूपी लाट उसळते आणि मोठमोठी कामे करून पुनः त्यात च विलीन होऊन जाते. सागर सत्य आहे, लाटा मिथ्या आहेत. परंतु त्या सागराहून भिन्न नाहीत. कुठली हि लाट उठो वा नाहीशी होवो, त्या ‘आपूर्यमाण अचलप्रतिष्ठम्’ मध्ये काही च बदल होत नाही.

आत्मज्ञानाचे विद्यापीठ असलेल्या या क्षेत्रात सागराकाठी रोजची प्रार्थनासमा व्हायची. सागराच्या कहोळ्यात चागाचा आवाज जणू पलीकडच्या तीरावरून येत आहे असा भास होत होता. एक काळ होता, पूर्वेकडे ज्ञानाचा उदय झाला होता व त्याच निरण साऱ्या जगतात पोहोचले होते. रवि ठाकुरांनी म्हटलें आहे ‘प्रथम सामरस तव तपोवने.’ तुझ्या तपोवनामध्ये प्रथम साम घनीचे गुंजन झालें होते. ब्राह्मणमध्ये हि वर्णन आलें आहे की येजूच्या जन्मदिवशी पूर्व देशाचे ज्ञानी मुनि आले होते. Wise Men of the East या प्राच्य देशातून साऱ्या जगात बौद्ध भिक्षु गेले होते. पण दडशक्ति िचा राजशक्ति घेऊन नव्हे तर ज्ञानशक्ति व बौद्धिक शक्ति घेऊन गेले होते. ख्रिस्ती लोक इथे आले, त्याच्या मार्गे पुढें अन्न, द्रव्य, सैन्य, व्यापार आला. जगन्नाथपुरीसारख्या अखिल भारताच्या स्थानाच्या लोकांना ‘हिंदी’ समजत नाही तर ते एक दूषण होतें ‘मातृभाषा’ व ‘राष्ट्रभाषा’ हे दोन डोळे आहेत. ज्याला एका च भाषेचें ज्ञान आहे तो ‘एकाक्ष’ आहे. ‘संस्कृत’ तिसरा नेत्र आहे. जनसेवेकरिता मातृभाषेचें ज्ञान, देशाभिमानाकरिता हिंदी भाषेचें ज्ञान, धर्म-तत्त्वज्ञानाकरिता संस्कृत भाषेचें ज्ञान आवश्यक आहे.

पुरीचें माहात्म्य वर्णन करताना त्रास सांगत होते— शंकराचार्य, भगवान् बुद्ध, महात्मा कबीर, रामानुज, महावीर, चैतन्य महाप्रभु या सर्वांनी सागराच्या तीरावर येऊन धर्माची पताका फडकावणें आपलें जीवितकार्य मानलें होतें गुरु नानक हि इथें आले होते परंतु त्यांना जगन्नाथाच्या मदिरात प्रवेश मिळाला नाही. मुक्त आकाशाखाली उभे राहून परमेश्वराची आरती गाण्यास त्यांनी आरंभ केला ‘गगन मे थाळ रविचंद्र दीपक मेने’ ‘मी त्या परमेश्वराचा दास आहे, जो जगाचा नाथ आहे. चंद्र, सूर्य हे दीपक आहेत. आकाश हें ताट आहे. पृथ्वी परमेश्वराचे आसन आहे.’ बापू इथें येऊन गेले

होते. इथून च त्यांनी हरिजन पद बांधेला आरंभ केला होता. नैतिक शक्ति वाढवून देशाच्या प्राचीन गौरवाचे पुनरुत्थान करण्याचा संदेश देऊन भाषण संपले.

दुसरे दिवशी मुप्रभाती जगन्नाथाच्या दर्शनाकरिता बाना बाहेर पडले. आमच्या टोळीत 'प्रान्स' होती. मनाच्या परावर बसून मी हळूच भूत काळात गेलें. बिहारच्या प्रसिद्ध वैद्यनाथधामाच्या मदिरात आम्ही अशीच दर्शनाला जात होतो. हरिजनाना प्रवेश नाही त्या देवळात बाना जात नाहीत. 'ज्या देवळात हरिजनाना मज्जार आहे त्या देवळातील मूर्ति प्राणहीन होते.' परंतु त्या दिवशी तेथील पड्याच्या प्रमुत्पाने निमंत्रण दिले. त्यात लिहिले होतें, 'आमच्या मदिरात हरिजनाना प्रवेश आहे. आपण अवश्य यावे.' त्याप्रमाणें हरिजनाना घेऊन सायकळच्या गमीर प्रदरी वेदातील महादेव सूक्ताचे मनोमन उच्चारण करीत बाबा महादेवाच्या दर्शनास निघाले. मदिराच्या बाहेर व आत आगारात असलेल्या लोक स्वचारातच उभे होते. मदिराच्या मुख्य द्वाराजवळ नावा पोहोचले. 'धर्म की जय हो', 'अधर्मका नाश हो'च्या घोषणा सुरू झाल्या. बानांनी मदिराच्या प्रागणात प्रवेश केला. दोनचार पावले पुढे होतात न होतात तों च 'अधर्म का नाश हो'च्या बरोबरच 'अदर मत जादये, स्वामीजी! अदर मत जादये' च्या आरोल्या ऐऊं आल्या. 'धर्म की जय हो' चा अर्थ तत्क्षणीं उलगडला. तेव्हात गडबड झाली, कदिलाच्या मिणमिणत्या उजेडात स्पष्ट काहीं दिसले नाही. बाबा एका उच्चवट्यावर चढले आणि लोकांना शांत करण्याचा प्रयत्न करू लागले. मी आत जात नाही असें हि ते सांगू लागले पण त्या वडोळात कुणाला त्याचे शब्द ऐऊं येईनात. सेवकांनी बाबांना घेरले. बुनम्याचा व लाठ्याचा हि मार सुरू झाला. तो मार शांतपणे स्वतः झेलत यात्रीदलातील मंडळींनी बानाना मदिराच्या बाहेर आणले. मग सारे शांत झाले. अगदी आफसिमक घडली सारी घटना. पण रामदेवगडू म्हणत होते, "आज तर भीमाला बकासुर मारीत आहे असें वाटत होतें." इतर सारे खेळक म्हणत होते, 'आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आम्हाला त्या पड्याचा यत्-निश्चित हि राग आला नाही.' बानाच्या उजव्या बानावर थोडा मार बसला होता. बानांनी म्हटलें, 'मला हि थोडा प्रसाद मिळाला.' गुजराथच्या

राजेंद्रला जबरदस्त मुका मार उसला होता पण तो हसत इतराच्या सेवेंत मग होऊन गेला होता मिहारच्या नदकिशोरभाईना बराच मिळाला होता. चंद्रसेनभाई तर तीन दिवस बेशुद्ध होते.

स्वागत करण्याकरिता प्रवेशद्वाराजवळ आलेल्या पुजाऱ्यांना वाग म्हणत होते, “आमच्यानरोबर एक परदशी महिला देखील आहे. माझी अशी पूर्ण श्रद्धा व विश्वास आहे की ती आमच्यासारखीच शुद्ध व निर्मळ हृदयाची आहे. तिला जर आत प्रवेश नसेल तर मला हि दर्शन केल्यावाचून परत जायें लागेल” पड्यानी हात जोडले. म्हणाले, “परधर्मी स्त्रीला मदिरात प्रवेश मिळू शकत नाही” वात्रांनी भक्तिभावानें पड्यांना नमस्कार केला व त परतले. सारा दिवस त्याच चिंतन मुरू हातें

सव्याकाळीं धर्माच्या मूलतत्त्वांचे विवेचन करताना वाग म्हणाले, “मी लहानपणापासून हिंदु धर्माचें सतत अध्ययन केले आहे. माझे नम्र निवेदन आहे की, हिंदु धर्माला मी ज्या अर्थानें समजतों आहे, त्यानुसार आचरण करण्याचा मी नित्य प्रयत्न केला आहे. त्या फ्रेच भगिनीला गाहेर ठेवून मी मदिरात गेलों असतों तर तो एक मोठा अधर्मच झाला असता ज्यानी आम्हाला प्रवेश दिला नाही त्याच्याबद्दल माझ्या मनात कुठल्या हि प्रकारचा न्यूनभाव नाही त्यांना दु ख झालें असेल याची मला कल्पना आहे. पण ते सत्कारवश होते त्यामुळें त्यांचा नाइलाज होता. मला एवढेंच म्हणायचें आहे की आपल्या धर्माच्या दृष्टीनें ही एक अतिशय दु खदायक घटना आहे.

“भागवतधर्मात तर असें सांगितलें आहे की, ज्याच्या हृदयात ईश्वराची भक्ति आहे तो ईश्वराचा लाडका आहे. मग तो कुठल्या हि जातीचा, धर्माचा का असेना ! हें हि लक्षात घेतलें पाहिजे की ह्या काळात प्रत्येक धर्माची कसोटी होणार आहे आपल्या धर्माला जेलसारखें करण्यानें धर्माची पार हानि होईल. नित्य उदळणाऱ्या काळामुळे धर्माचें नाश स्वरूप हि बदललें पाहिजे उदारता म्हणजे हिंदुधर्माचा प्राण आहे. सनातन्यानीं सनातन धर्माचें जितकें नुस्खान केलें आहे तितकें धर्माचें कुणी केलें असेल मी तर असें म्हणतों की, हिंदुधर्माची प्रतिष्ठा आणि बचाव गांधीजींनीं जितका केला तितका गेल्या एक हजार वर्षांत दुसऱ्या कोणी

केला नसेल. पण सनातनी हिंदु त्यांना धर्मविरोधी व स्वतःला धर्मरक्षक समजत.

“ज्या हिंदु धर्मात परस्परविरोधी सहा सहा दर्शने आहेत, ज्यात द्वैत-अद्वैताला आपल्या पोटात सामावून घेतले आहे, ज्यात भिन्न भिन्न प्रकारच्या देवतांच्या पूजला स्थान दिले गेले आहे आणि कुठल्या हि आचाराचा आग्रह नाही, त्यापेक्षा उदार दुसरा कुठला धर्म अन् शकेल ? अशा हिंदु धर्माला आपण सज्जित केले तर त्यात देशाचे नुस्सान आहे. ह्यावर तुम्ही सारे बारकाईने चिंतन करा. मला आज फार मोठा लाभ, सौभाग्य, मिळाले होते मी मंदिरात प्रवेश करण्याचे नाकारून मी मला मिळालेल्या एका फार मोठ्या भाग्याला मुक्त होऊन आहोम हा मोठा च त्याग आहे. एका श्रद्धालू माणसाला मंदिरात प्रवेश करू दिला नाही ही घटना मी देवाच्या दरबारात निवेदन करू इच्छितो.”

या विषयावर अधिक विवेचन करताना पुढील दोन दिवसांच्या प्रवचनात ते म्हणाले, “सारी धर्मदृष्टि कोणची आहे ह्याचा आम्हाला विचार केला पाहिजे आरंभीच्या काळात धर्माच्या संगोपनाकरिता काही विशिष्ट मर्यादा ठेवल्या गेल्या असतील तर ती गोष्ट स्वाभाविक च आहे. परंतु हिंदुस्थानाचा भक्तिमार्ग बरा च विकसित होऊन गेल्यानंतर आज आपल्या उपासना स्थानावर कुणाला अडवणे हा धर्मावर एक प्रहार च होय. उपासनेचे भिन्न भिन्न प्रकार असतात. म्हणून आपली दृष्टि समन्वयाची असली पाहिजे”

रोज समुद्रात स्नान करणे, समुद्रातून वर येणाऱ्या सूर्याच्या विषट् पिवळ्या किरणांचा समुद्राच्या लाटाशी चालणारा रेंवळ पाहणे, हा आमचा नित्यक्रम च होऊन बसला होता. एक दिवस बागा सागराच्या दर्शनानंतर काटावर उभे होते उसळणाऱ्या लाटा त्यांच्याजवळ पोहोचण्याचा प्रयत्न करीत पण बागा दूर असल्यामुळे त्याचे मोरय अपूर्ण च राहत. ह्या च सागराने भगवान् बुद्धाचा अहिंसेचा संदेश ऐकला होता. जलमार्गाने रवेली जाणाऱ्या सधमित्रेच्या नाकेला आपल्या लाटावर झेलले होते. शहराचार्यांच्या अद्वैताचे गूढगुजन ऐकले होते बरीराच्या दोह्यांना साथ दिली होती. नानकाच्या भजनाला ताल दिला होता. आणि अगदी अलीकडे भार्वाजींच्या चरणचिह्नावर आपली श्रद्धाजलि अर्पण केली होती. मग निमोडाना च

तेवढा तो दूर का ठेवील ? शेवटीं एक भली मोठी लाट धावत धावत आली आणि त्याच्याजवळ पोहोचली. विनोबा बरेच मार्गे हटले. पुनः दुसरी लाट आली आणि दूर सरणाऱ्या विनोबाचे पाय भिजवून ती हसत हसत परत गेली.

समेलनाकरिता देशाच्या कानाकोपऱ्यातून सेवक येऊ लागले होते. सर्व-सेनासराचे सभासद, इतर पुढारी व भूदानकार्यकर्ते हजार झाले. सर्जिट हाउसपासून दोन मैल दूर चाळूच्या मैदानात गरताच्या लहान लहान झोंपड्याची छोटीशी बसाहत बसविली होती. मध्यभागी एक मोठा मंडप होता. समेलनाची कारवाई, प्रार्थना, कर्ताई इथे होत असत. नाराच्या झोंपडीत उत्कलच्या सौम्य कलेचे दर्शन होत होते. मातीचीं लहान लहान नोळखीं टांगलीं होती. त्यावर चित्रविचित्र रंगाचे हात फिरले होते. भिंतीवर हस्तश्लेषा नमुना दाखविणाऱ्या लहान लहान बस्तु होत्या. समेलनात परिचित, नव परिचिताना नमस्कार ठोसावे, नाराच्या शब्दाच्या गती-बरोबर ‘वेन’ला पळवावे, तासन् तास टाडपरायटरच्या डोक्याशी बसावे असा कार्यक्रम सुरू होता. तमीळनाडूचे जगन्नाथजी व कृष्णम्मा म्हणत होती, “आता तर वळले नारा दक्षिणेकडे ! तुम्हाला हि आता तमीळनाडूमध्ये यावेच लागेल.” उत्तर निहारमध्ये वाघांनी हिमालयाला शेवटचा नमस्कार केला व उत्तर दिशेकडे पाठ फिरविली याचा उत्कट आनंद तमीळनाडूच्या या उत्साही जोटप्याला झाला होता. मल्लारामधली नाराची लाटकी व कर्तृगार शिष्या राजम्मा आणि परदेशाहून उच्च शिक्षण घेऊन आलेले पण त्यात रमू न शकणारे चेरिअनभाई पुढची योजना आरंभीत म्हणाले, ‘भगवन्त्याकुमारीचे दर्शन घेऊन.’ नारायण, प्रमोद, राजेंद्र, चापूच्या गुजराथमध्ये कातीचीं मुळे कशी खोलवर रुजत आहेत ते सांगत होते, तर मध्यप्रदेशचे पराक्रमी चंदुभाई व गोविंदराम ‘घरातल्या काती’ची वातमी देत होते. एरनाचा धनधन्याचा प्रवाह पाठीवर बांधा तस्सा धफा वाजूजी (करणभाई) कडून मिळाला तर चाचाजी (धनंजयानू) कडून ‘रसगुळा’. चाखवाचू विचारत होते, ‘बगला गीत आठवतय ना ?’ महाराष्ट्राचे एक बंधु विचारत होते, “हिंदुस्थानातल्या निरनिराऱ्या प्रांतात हिंज्तेस, मराठी तर विसरली नाहींस ना ?” गुरुजनाचे आशीर्वाद मिळवून,

सज्जनसगतीचा लाभ घेत, प्रिय साथींशीं हास्यविनोद करीत समेलनाचे दहा दिवस दहा क्षणासारखे कसे उडून गेले कळले देखील नाही.

२५ तारखेला सकाळीं समेलनाचा आरंभ झाला भूत, वर्तमान आणि भविष्य यामध्ये विहार करीत, कधी अहिंसेच्या तत्त्वाच्या सखोल चिंतनाभेदे दृष्टि चळवीत, कधी आपल्या अंतरगात्राचे निरीक्षण करीत तर कधी देशाच्या वर्तमान स्थितीचे विवेचन करीत वागनाची प्रगट चिंतन केले. 'अंतिम आदर्शांच्या दृष्टीने समाजात दहाचे स्थान काय राहील ?' या विषयी समाजात भिन्न भिन्न विचार आहेत. आजच्या परिस्थितीत अहिंसक समाजरचनेत हि दृढशक्ति राहील, पण त्यात सर्वांत मोठी सत्ता सेवासत्ता राहील. सत्तेचे स्थान गौण राहील. या दृष्टीने पाहू जाता मनात एक असा विचार येतो की, अहिंसक समाजरचनेकरता या देशात सर्वांत अधिक बाधक आजची काँग्रेस तर होणार नाही ना ? देशात आज ती च सर्वांत मोठी सत्ता आहे व ती च आज निवडणूकप्रधान सत्ता झाली आहे. निवडणुकी लढवायच्या, त्याद्वारे सत्ता मिळवायची, सत्तेच्या द्वारे सेवा करायची, हा तिचा कार्यक्रम आहे. कापूच्या कल्पनेनुसार स्वराज्यानंतर काँग्रेसचे 'लोनसेवन्स'त रूपांतर झाले असत तर समाजात सर्वा सर्वभौम झाली असती आणि सत्ता सेविका झाली असती.

अतिशय मद गतीने, समाजरचनेत एकदम फारसा परक न करता, काम करायचे अशी अहिंसेची व्याख्या करणे हे अहिंसेच्या दृष्टीने धोक्याचे ठरेल आणि ती च व्याख्या हिंसेच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरेल बुद्ध भगवानांनी अतिशय स्पष्ट शब्दात हा विचार मांडला आहे. ते म्हणतात,

‘तद्विद कुर्वत पुण्य पापे हि रगते मन. ।’

‘आळशी होऊन मद गतीने पुण्य आचरण केले तर पाप शीघ्र गतीने वाढते.’ अहिंसेत तीव्र वेग असायला पाहिजे.

लोनशार्हीत सत्याग्रहाला स्थान नाही असे म्हणणे हे देखील अहिंसेच्या दृष्टीने धोक्याचे आहे. सत्याग्रहाची दोन रूपे आहेत. अभावात्मक व विधायक. आज आपली सर्व शक्ति पणाला लावून भूदानाचे व अजमावून पाहायची वेळ आली आहे. आपल्या स्वामीबरोबर, म्हणजे च जनतेबरोबर, जाऊन हे तत्त्वज्ञान समजावून सांगायचे आहे.

समेलनाचें अध्यक्षस्थान गुजरायचे महान् तपस्वी रविशंकर महाराज यांनीं ग्रहण केले होतें. भूदानयज्ञाच्या होमकुडात जीवनाची आहुति अर्पण केल्यापासून महाराजांच्या पायांना विसावा माहीत नाहीं वहात्तर वर्षांच्या ह्या वृद्धाला क्रांतीने चिरतरुण केले आहे. ते म्हणतात, “भूदानाचें काम हातीं घेतल्यापासून मी तरुण झालो.” महाराजांना गुजराथीखेरीज दुसरी कुठली च भाषा चांगली येत नाहीं. ते आपल्या भाषणात म्हणाले, “मला हें स्थान ग्रहण करण्याची आज्ञा झाली तेव्हा मला वाटले कीं ह्या स्थानावर वसण्याची माझी लायकी आहे का ? मी तर आपला अडाणी खेडवळ माणूस. पण थोडा विचार करता च माझ्या ध्यानात आलें कीं, नाहीं ! मी लायक आहे. कारण हें ‘सर्वोदयसमेलन’ आहे. जे निरश्वर, दरिद्री, मागासलेले आहेत अशांना सर्वोदयसमाजात पुढें आणलें जातें.”

समेलनाची फारवाई तीन दिवस चालू होती. राष्ट्रपति राजेंद्रनाथूनी सर्वोदयाच्या सदेशवाहकाना आशीर्वाद दिला. जयप्रकाशजी व शंकरराज देव इ० नेत्यांनीं तरुणाना उत्स्फूर्त केलें. श्री देवरभाईंनीं थोडें सहचिंतन केलें. शिवाय इतर अनेक लहानथोर सेवकांनीं आपआपल्या अनुभवाचीं शब्दचित्रें उभीं केलीं. उगवत्या सूर्याच्या देशातून जपानमधून आलेल्या बौद्ध भिक्षुची आध्यात्मिक भूक या क्रांतीच्या दर्शनार्थें समली होती. शेवटच्या दिवशीं केलेल्या छोट्याशा भाषणात ते म्हणाले, “तुम्हीं अहिंसेनें स्वराज्य मिळविलें ही घटना सान्या जगाला मार्गदर्शन करणारी आहे. आता भारताला विनोबासारख्या साधूचें नेतृत्व मिळालें आहे. त्यांनीं भूमिदानाची राष्ट्रव्यापी चळवळ सुरू केली आहे. बुद्धत्व प्राप्त करण्याकरिता बुद्ध भगवानानें दानाचा च मार्ग स्वीकारला होता. विनोबाच्या या भूमिदानात दान देणारा व दान घेणारा दोघाना हि एक प्रकारचें आध्यात्मिक समाधान मिळतें. कायद्यानें जमिनीचे वाटप केलें तर ह्या आध्यात्मिक आनदाला आपण पारखे होऊ.”

समेलनाच्या अंतिम प्रसवनात चारांच्या मुखातून भविष्यचक्र उद्गार निघाले. नवचैतन्य अर्गी खेळणारे ते शब्द कुठल्या मंत्रांनीं अभिभूत झाले होते कोण जाणे ! ‘रस्ताचा शेवटचा बिंदु सादरपणें लवू, सर्वत्र पणाला लावून शत्रूला दहवू.’ या शब्दात हिंसक सेनेचा सेनापति आपल्या सैन्याला

आदेश देतो असे ऐकले होते. त्याने शिपायाचे नाव घुसण पात्र लागतात हे हि माहीत होते. पण हे अहिंसक युद्ध होते. अन्याय, विषमतेविषय रण शिंग पुंजले गेले होते. या लढाईत रक्ताचे पाट वाहणार नव्हते. काळोसात क्षणभर चमकून जाणाऱ्या त्रिभुजतेचे हे काम नव्हते. अपड तेज राहणाऱ्या पणतीचे हे काम होते त्यानरता पराक्रम द्या होता, पुष्पायाची गरज होती, धाडस द्या हाते, अरड जळायचे होते. त्याग च करावयाचा होता - तो हि हसत हसत च

नावा म्हणत होते, "मानव स्वैर हिसेतून व्यग्रस्थित हिंसा अर्थात् दडशान्ती पर्यंत येऊन पोहाचला होता. आता तो अतिहिंसेपर्यंत पोहोचला आहे. सामूहिक-मानव-मानसयंत्र असे नाही की कोणी व्यक्ति त्याला थोपवू शकेल अथवा मागे दखू शकेल. म्हणून आता त्याला पुढे च गेले पाहिजे अर्थात् च त्याला आता आपले रूप एक तर अहिंसित विसर्जित करावे लागेल किंवा त्याहिंसेला अधिक विकराळ स्वरूप धारण करून मनुष्यसमाजाची समाप्ति करून कृतकार्य व्हावे लागेल. तेव्हा आता अशी वेळ आली आहे की, आपल्याला शासनमुक्त समाज निर्माण करण्याकरिता अतिशय उत्साहाने कबर कसली पाहिजे. आपण साम्यानी हिंमत बाधली तर १९५७ पर्यंत साम्या जगात शासनमुक्त समाजाची स्थापना का होऊ शकणार नाही ?

"जगात आज एक पार मोठी प्रेरणा काम करीत आहे. त्यानरिता आपण निमित्त बनलो आहोत. अँटम बॉबने हे सिद्ध केले आहे की, अणूमध्ये भयकर सहारक शक्ति आहे. एका क्षुल्लक भौतिक परमाणूमध्ये जर एवढी शक्ति आहे तर चैतन्य परमाणूमध्ये, ज्ञानपरमाणूमध्ये, केवढी शक्ति असेल ! भूदानयंत्राकडे तुम्ही सकुचित दृष्टीने पाहू नका, व्यापक दृष्टीने पहा मग तुमच्या ध्यानात येईल की, जगात एक पार मोठा खेळ सुरू आहे त्या खेळाचा मध्यबिंदु पुन एकवार भारत होऊ पाहत आहे

"सत्याग्रहात साम्यातून तीव्र ह्या परिभाषेत विचार करावयाचा नाही. ती तर हिंसेची प्रक्रिया आहे आपल्याला असा विचार करू पाहिजे की सौम्य सत्याग्रहाने काम झाले नाही तर सौम्यतर उपाय शोधला पाहिजे त्याने सत्याग्रहाची शक्ति वाढेल. त्याने हि काम झाले नाही तर सौम्य-

तमाचा शोध केला पाहिजे. भावनेनें भावित होत, सूक्ष्माहून सूक्ष्म होत, तो अधिकाधिक परिणामकारी होत जातो.”

“तुम्ही गावागावात जा लोकांना समजावून सांगा की, तुमचें दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरिता मत (vote) आहे. हें जें काम आम्ही करीत आहोंत, तें केवळ येथील भूमिसमस्या सोडविण्याकरिता नसून जगातील सारीं ‘राज्ये’ नाहींशीं करण्याकरिता करीत आहों कारण हिंसेला मर्यादा घालण्याच्या कामात राज्यसंस्था यशस्वी होऊ शकली नाहीं. थोडक्यात, हें कार्य जगात अहिंसेची प्रतिष्ठापना करणारें, विश्वशांति स्थापन करणारें, असें आहे. विश्वशांतीकरिता तुम्ही जमीन व संपत्तीचा सहावा भाग देऊ शकणार नाहीं का ? म्हणून ह्या वेळीं तुम्हीं आपलीं सर्प लहानमोठीं कामें सोडून या कामात आपली पूर्ण शक्ति लावा.”

समेलनाच्या दिवसात सतत सभा आणि चर्चा चालू होत्या. निरनिराळ्या प्रांताच्या कार्यकर्त्यांच्या बैठकी, सर्वसेवासघ, तालिमी सघ, खादी बोर्ड, दारूबंदी कमिटी इत्यादींच्या सभा बैठकी यांच्या उपस्थितीत झाल्या. खादी बोर्डाच्या सभेत बाबांनी ‘अवर चरख्या’ला प्रोत्साहन देण्यास सांगितलें. दाहबंदी समितीला ते म्हणाले, “भारतात दोन किंवा पाच वर्षांत पूर्ण दाहबंदी व्हायला पाहिजे.”

एका सभेत बंगालच्या कामाचा उल्लेख करून ते म्हणाले, “बंगालचें स्वागत, संगीत, लोकांचा अपार उत्साह इत्यादि पाहून आमच्या या मुली मुग्ध झाल्या होत्या पण आता कुठे त्यांच्या ध्यानीं आलय की तिथें सारें काम शब्दाचें च होतें.

‘बोलाची च कडी, बोलाचा चि भात, जेवूनिया तृप्त कोण झाला ?’

येथील जनता हें तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्यास अतिशय उत्सुक आहे. वातावरण अनुकूल आहे. तरी हि जास्त काम होऊ शकले नाहीं, कारण कार्यकर्ते कुणी च हिंडले नाहींत. एकटे चाह्याचू तेवढे सतत यात्रा करीत आहेत.

“या यात्रेत माझे पोट पार दुखत असे. यात्रा काही दिवस बंद करण्याचा प्रश्न निघाला. मी वेनोदात म्हटलं, ‘पोट दुखत असलं तरी पाय तर चालू शकतात ना ?’ आतून मला वाटत होते की पाय तुटून पडत नाहीत तोंवर यात्रा राडित होणार नाही मनात विचार आला, प्रथम मरायें आणि मग खाली पडावें.” ...वायाच्या ह्या तीमतेचा स्पर्श अनेक हृदयांना झाला.

रविशंकर महाराजन व उत्तर प्रदेशाचे यात्रा राधवदासजी यांनी दोन वर्षे अखंड पदयात्रा करण्याचा सत्य केला.

समेलनात ज्याच्या त्याच्या तोंडीं एक च भाषा ऐकू येई : ‘यदा समेलनाची व्यवस्था पार च चागली आहे तुम्हा !’ मुमारे सहा हजाराची व्यवस्था उत्तम राहावी म्हणून आगच्या चुनीअप्पा, बोक, नुमा सान्याना च रात्रदिवस अग मोडून मेहनत करावी लागली होती. पहाटे तीनपासून पदर बाधून त्या तयार असत तर द्वादश क्षणाची हि उसत त्यांना मिळत नसे. कुणी स्वयंपाकात, कुणी सफाईत, कुणी नास्तापाणी देण्यात, मग असत. जेवणाचा मडप रोज स्वच्छ राखलेला राही. कस्तुरबा वैद्याच्या सेविका व इतर स्वयंसेविका बोकच्या मार्गदर्शनाखाली दिवसभर खपत होत्या. मोठ्या प्रेमानें व आग्रहानें त्या सार्धे च पण रचवर जेवण वाढीत. नुमा, बोक प्रत्येक पगतीत हिटून अगत्याने कुणाला हवे नको विचारीत. तें दृश्य पाहून प्रत्येकाला वाटे की आपण घरी च जेवीत आहोत. आई आग्रह करते आहे, भावजय हळू च पानात एखादा पदार्थ वाढून जाते आहे तर मावशी म्हणते की, ‘खूप काम करायचं तुम्हाला. कमी खाऊन कस चालेल ?’ एवढें सारें आटोपून चुनीअप्पा कपाळाचा घाम पुसत रात्री आठ साडे आठला आमच्या झोपडीत येत नी गणत, ‘अग ! जरा बानाच्या अमुफ भाषणाची रेकॉर्ड ऐकतेय ? मला तें ‘ग्रामसेवक’ला पाठवायचं.’ अन् मग तितक्या च तन्मयतेनं त्या लेखणी चालवीत. त्याच्या चेहऱ्यावरचें हास्य मायळले नव्हते, विनोद पळाला नव्हता. नुमा स्वयंपाकघरात भाजी कशी करायची तें सांगून रात्री सांस्कृतिक कार्यक्रम कोणता ठरवायचा ती योजना हि आरात. बोक तर तहानभूत नितरल्या च होत्या मगलमायशी, मुमित्राभाभी ह्या सान्याचें दुरून दर्शन तेथें होई इतक्या त्या कामात दग

होत्या. तिकडे बाप्पा, भाई, बापी आलेल्या प्रत्येक लहान थोर पाहुण्याचे स्वागत करीत, झाडू टोपली घेउन सपाईंच्या टोळींत सामील होत. बुडुभाई सारं आंगिस हि सभाळीत. ते सारे अखड, अविरत कामाला जुपले होते. पण थन्वा वा कटाळा कुणाच्या चेहऱ्यावर दिसत नव्हता. कुठले हि काम करताना ते हलक्या दर्जाचे, कमी किमतीचे त्यांना वाटत नव्हते. नवनाथू इथून तीस मैल असलेल्या भुवनेश्वरला जाऊन असेंब्लीचे काम आटोपून परत येत नी इथे येता च हातीं झाडू घेत. समानतेचीं तत्वे इतरत्र ऐकावीत नी उत्कलमध्ये प्रत्यक्ष पहावीत !

वात्रा तर म्हणाले, “ओरिसाचे लोक च बहादूर ! नाहीं तर आपली यात्रा ज्या प्रांतात मुद्द आहे त्या च प्रांतात एवढें मोठे संमेलन घ्यायचें व तें हि इतकें सुव्यवस्थित ! पार मोठी शक्ति लागते त्याला.”

संमेलनातली एक पार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे साहित्यिकांची सभा. बिहारमध्ये एका संभेत वाना साहित्यिकाना म्हणाले होते, “मी कुणाला कधीं बोलावीत नाहीं जिथें ‘मधु’ असेल तिथें भ्रमर सहज च आकृष्ट होतात.” बिहारचे प्रसिद्ध साहित्यिक श्री. रामरुक्ष बेनीपुरीजी हे त्या भ्रमरापैकीं एक आहेत त्यांनीं ‘मधुरस’ चारला आहे. २६ तारखेची गोष्ट. पहाटे तीन पासून अखड सभा, चर्चामंडळें, भेटीगाठी चालल्या होत्या. रात्रीचे नऊ वाजून गेले पण साहित्यिकांच्या मेळाव्यात वात्राचा सारा थरवा दूर झाला. श्रमपरिहार झाल्यागत ते दीड तास बोलत होते वात्राचें हें भाषण ऐकून साहित्यिक म्हणाले, ‘हा च एक असा माणूस आहे कीं, जो आम्हाला समजू शकतो. आमची किंमत करतो.’

भाषणाच्या आरंभी च त्यांनीं तुकोबाचें स्मरण केलें. ‘तुकाराम म्हणतात, देवा ! तुझ्या नामाचा महिमा तुला ठाऊक नाहीं, आम्ही तो जाणतो.’ त्या च प्रमाणें साहित्यिकांचा महिमा ते स्वतः जाणत नाहीत. साहित्याची व्याख्या करताना ते म्हणाले, ‘साहित्य म्हणजे अहिंसा. उत्तम साहित्याचे लक्षण हें च आहे कीं त्यापासून विविध बोध मिळतो. साहित्यात अशी विलक्षण शक्ति आहे कीं त्याने ‘श्रमा’चा ‘शम’ होऊन जातो. मी तुम्हाला सहयोग मागतों याचा अर्थ हा नाहीं कीं भूदानयज्ञावर तुम्ही काहीं

लिहावें. तर तुम्हीं माझ्याचरोबर सहचिंतन करावें असें मला वाटतें. जो स्वतःच्या रसात इतरांना भागीदार करतो तोच रसिक. म्हणून मी जेव्हा साहित्यिकांना आमन्त्रण देतो तेव्हा हेंच म्हणतो की, मी एकटाच रस चाखतो आहे हें बरें नव्हे. तुम्ही सारे रसिक आहात, तेव्हा तुम्ही देखील त्यात भाग घ्या. एवढा तुम्हीं ह्यात भाग घेतल्यानंतर मग तुम्ही काव्य लिहा अथवा नका लिहू, तुमच्या भाग घेण्यानेच मला पार मदत होईल. सहज भावानें हृदयाशी हृदय जोडलें जावें, हेच मला हवें आहे.”

: ४३ :

वानरसेनेचा पराक्रम

बेलदळ, चडीब्रह्मपूर, मलाग्राम

१-३ एप्रिल '५५

आज रामनवमी ! चार वर्षांपूर्वी ह्याच दिवशी बाबांनी आपल्या लाडक्या भूमीची, तेलगणाची, यात्रा सुरू केली होती. पुरीच्या सर्वोदय-समेलनात त्यांनी सागराच्या उंचाऱ्याच्या गर्जेनेहून किती तरी पदींनी उच्च स्वरात विश्वशांतीचा उद्घोष केला होता. आज पहाटेच्या काळोखात यात्रा सुरू करण्यापूर्वी त्यांनी दिलेल्या लहानशा भाषणाद्वारे जागतिक शांतीच्या चाहत्यांना, स्वतः लोकशक्तीच्या उपासकांना व शासनमुक्तीच्या शोधार्थ प्रयत्न करणाऱ्यांना एक आदेश मिळाला “आता दोन वर्षे तेवढी उरली आहेत. क्रांतिकार्यांत एकाप्रतें शक्ति लावण्याकरिता तुम्ही हातातील सारी लहानसहान कामे सोडून या. साऱ्या जगाला मी हें आवाहन करीत आहे. तुम्ही गावोगाव जा. जनतेला समजावून सांगा की, “मित्रांनो, तुमचे दानपत्र म्हणजे जागतिक शांतीकरता मतदान होय.”

‘कवीरा खडा यात्रारमै लिये लुकाही हाथ,
जो घर फुंके अपना चले हमारे साथ’।

‘पेटलेलें लाडूड घेऊन मी जगाच्या बाजारात एकटा उभा आहे. स्वतःचें घर पुकून टाकण्याची ज्यांची तयारी असेल त्याने माझ्या मागोमाग यावे’ असेंच जणू बाबांना मुचवायचें होतें. तें ज्वलत आव्हान करून त्यानीं पुरीच्या पावन क्षेत्राला अखेरचे प्रणाम केले अन् त्याची यात्रा पुनः सूर्यनारायणाच्या अविरततेनुसार सुरू झाली.

दरवर्षीं समेलन सपले म्हणजे यात्रेत पाहुण्याची गर्दी होतेच. आज तर त्याची सख्या जवळ जवळ पचाहत्तर होती. बाबांना कोणार्कचें सूर्यमंदिर पाहण्याची इच्छा होती म्हणून त्या दिशेनें जाणाऱ्या जवळच्या मार्गांनीं आम्ही जात होतो. हा सारा प्रदेश रेंताड असल्यामुळे सर्वच तऱ्हेची व्यवस्था करणें कठिण झाले होतें. बेलदळला पाहुण्याकरता तबू ठोकून बाप्पा आणि बुलुभाईनी स्वतःच्या घळकट्या झाडाखालीं अधरल्या. रणरणतें जन होतें, तें त्याच्या गावीं च नव्हतें. आपली तमा न बाळगणाऱ्या तपोवृद्धाची प्रसन्नता व शांति पाहून सूर्यनारायणाला ईर्ष्या वाटली असावी. तो अधिकच प्रसरतेनें तळपू लागला. आज प्रत्येक जण दुसऱ्याला म्हणत होता, ‘तुम्ही रहा हो तूमध्ये’ आणि स्वतः मात्र ‘तरतल’ वास पत्करत होता.

समुद्रालगतचा प्रदेश असल्यामुळे ‘झाऊ’चें नन चोहोंकडे होतें. त्याच्या पानाची सळसळ ऐकून वाटे समुद्र च गरजतो आहे. झाडाच्या छायेत बसून जवळच्या कानूच्या झाडाकडे दृष्टि टाकीत आमचे काम मुद्द होतें. समेलनात बाबा तासनुतास चोल्तात. ते सारें टाईप बरताना एकच विचार राहून राहून मनात येतो— देवाने दिवस पक्ष चोवीस तासाचा च का रें करवा ?

मुष्कामी पोहोंचता च गावचीं पोरें कधीं कधीं नाराना गराडा घालतात. मग नाराचा व त्याचा मौजेचा खवाद चालतो. त्दान मुलें भूदानाचा विचार चटफन् ग्रहण करतात असा नेहमी अनुभव येतो. चडीनहापूरला असें च झालें. बाबांनीं त्या मुलाना प्रश्न केला, “कशाकरता आलों रे तुमच्या गावात ?” एकानें उत्तर दिलें, “आम्हाला माहीत आहे. तुम्ही जमीन मागण्याकरिता आला आहात.” बाबांनीं पुनः विचारलें, “जमीन घेऊन मी काय करणार आहे ?” रीच मुलें ओरडून सांगू लागली, “गरिमाना चाल. ज्याच्याजवळ जमीन नाही त्यांना चाल.”

बाबा . तुम्हाला आवडतें का हें काम ?

सारीं मुलें एकदम म्हणू लागलीं, “ हो हो तर ! ”

बाबा : मग तुम्ही असें करा. आपआपल्या-घरीं जा आता आणि आपल्या आई-वडिलाना सांगा, बाबा गरिबाकरता जमीन मागायला आपल्या गावात आला आहे, त्याला जमीन अवश्य दिली पाहिजे. पण हो ! एक गोष्ट लक्षात असू या. तुमचे आई-वडील तुम्हाला म्हणतील, ‘ बाळानो, आम्ही तुमच्याकरता च तर जमीन बाळगतो. ’ तर त्यांना सांगा, ‘ आमची काळजी करू नका. आम्ही साऱ्यांच्या बरोबर काम करू व बरोबर च खाऊ. ’

ते ऐकून मुलें चारी दिशाकडे पळत सुटलीं. आणि काय आश्चर्य ! सध्या-काळच्या सभेंत त्या बालवीरांनीं आपआपल्या वडिलांचा हात धरून आणलें व त्यांच्याकडून दान देविलें. बाळ धुवाच्या हट्टापुढें प्रत्यक्ष परमेश्वराला नमार्थें लागलें होतें आणि बाळकृष्णाच्या हट्टापुढें तर यशोदामार्थें काहीं च चालत नसे. बाबांनीं या घटनेचा उल्लेख भाषणात केला. ते म्हणाले, “ ही लहान लहान मुलें आमचे स्वयंसेवक बनले. त्यांनीं आमची मागणी आपल्या वडिलाजवळ पोहोचवली व जमीन मागण्याची हिंमत केली, ही मामुली घटना नव्हे. बालकांच्या मुखानें तर परमेश्वर बोलतो ! ”

पुरीला कार्यक्रमांना व सेवकांना बाबांनीं म्हटलें होतें, ‘ तुम्हीं विश्व शांतीचे दूत आहात. ’ आता ते गावकऱ्यांच्या हातीं जागतिक शांतीची किळी देत होते. आज हृदय समुचित झालें आहे. एका गावात राहणाऱ्या शेजाऱ्यापाजाऱ्याचा एकमेकावर विश्वास राहिला नाहीं. एवढें च नव्हे तर त्यामुळे एका देशाला दुसऱ्याची भीति वाटू लागली आहे. यावर इलाज एक च आहे. आपलें एक गाव म्हणजे एक कुटुंब आहे असें गाव कऱ्याना वाटलें पाहिजे. देशोदेशींच्या सर्व लोकाना ही जाणीव व्हायला पाहिजे की हा आपला मानवपरिवार आहे. दोन्हींचा उपाय एक च. ‘ भूदान ’. ग्रामशांतीच्या पायावर विश्वकल्याणाचें भदिर उभें राहील. त्याचा कळस म्हणजे विश्वशांति. ”

नुकते च अमेरिकेहून परतलेले एक मद्रासी गृहस्थ विचारत होते, “ विज्ञानात objective tests (चक्षुनिष्ठ कसोटी) असतात, तशा

आत्मज्ञानात असतात का ? ” बाबांनीं हंसत हंसत एक साधी कसोटी सांगितली. “ एक थप्पड मारून पहा. राग आला तर समजा कीं हा आत्मज्ञानी नाही. ”

महाराष्ट्राचे तपोवृद्ध बाळूभाई मेहता आले होते. बाळूभाई बाबांच्या जुन्या मित्रांपैकी एक आहेत. त्यांच्याशी चर्चा चालू होती. बाबा किंचित् उद्वेगानें म्हणाले, “ हिंदुस्थानात गोळी चालायला च नको. आजकाल खुशाल गोळीबार करतात आणि त्याचा बचाव हि करतात. म्हणतात, राज्य चालविण्याकरता हें करावें च लागतें. ब्रिटिश सरकार देसील हें च म्हणत असे. एवढ्यासाठीं च का स्वराज्य घेतलें ? ”

मलाग्रामला दिवेलगणीला रूप जोराचें यादळ झालें. आकाशाच्या छत्राखालीं आम्ही जेवायला बसलों होतों. देवानें प्रेमानें पाठवलेले पावसाचे धेंन वरणभातात मिसळत होते. रात्रीं तर त्याचें प्रेम चागलें च कोसळू लागलें. सारा दिवस मोठ्या ऐटीत झाडाखालीं राहणाऱ्यांना हि तनूचा आसरा घ्यावा लागला. भगिनीवर्गाकरता दिलेला तनू अतिशय लहान होता. मोठ्या प्रयासानें आम्ही सान्या हातपाय पोटाशीं घेऊन कदानशा झोंपलों. पुण्याहून आलेल्या गुलबेन मेहतांच्या पायाशीं माझें डोकें होतें तर दिल्लीच्या एका भगिनीच्या डोक्याशीं माझे पाय होते. यानेचे दिवस असावे आणि तिसऱ्या वर्गाच्या वेटींग रूममध्ये उतार झोंपले असावे अमें वाटत होतें.

: ४४ :

सूर्योपासना

कोणार्क

४ एप्रिल '५५

कोणार्कचे मुप्रसिद्ध सूर्यमंदिर दुसून च दिसू लागलें. वाघा म्हणत होते कीं, हें मंदिर भारतातल्या सर्वश्रेष्ठ दहा बारा उत्तम कलाकृतींपैकी एक आहे.

चौदाव्या शतकात ह्या सूर्यमंदिराची स्थापना झाली. तें उभारण्याकरता बारा हजार शिल्पकार बारा वर्षे सतत काम करीत होते ' काला पहाड ' नावाच्या एका धर्मांतर केलेल्या मुसलमान राजानें मंदिराला उद्भूत करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यात मंदिराचा बरचा भाग ढासळलेला आढळतो. आतली सूर्यनारायणाची मूर्ति आज अस्तित्वात नाही. पूर्वी मंदिर समुद्रकाठी होतें, आता समुद्र दोन मैल दूर मागे सरकला आहे. मंदिराच्या बरच्या भागातून समुद्राचें दर्शन होतें.

सूर्यमंदिराची रचना अद्भुत च आहे. एक भव्य रथ आहे, त्याची चौवीस मोठमोठी चाकें आहेत रयाला समोर सात धोडे आहेत. आत सूर्यनारायणाचें स्थान आहे. रथाच्या चाकात उतरलेली कला पहाणाऱ्याला मुग्ध करून टाकते घोड्याची ऐट नी थाट पाहून वाटतें, जणू दिव्य लोकातून च ते अवतरले आहेत मंदिरावर मानवजीवनातल्या सर्व च घटना पोटल्या आहेत नर्तकीच्या भावपूर्ण मुद्रा, निरनिराळीं वाद्यं हातीं घेतलेले गायक गायिका सारे म्हणत होते कीं, आम्ही दगड नाहीं ह ! तुझ्यापेक्षा अधिक सजीव आहोंत. तिथे काहीं अश्लील मूर्ति हि दिसतात त्यावर बरीच उलटमुलट टीका औकू येते नवग्रहांच्या नऊ मूर्ति अप्रतिम आहेत.

सगळीं वाघा किती तरी येळ मंदिर पाहत होते सारें सौंदर्य सारारलें होतें तिथे सायनाळीं भव्य मंदिराच्या छत्रछायेत सभा झाली. बाबांनीं आजच्या युगाच्या सूर्योपासनेचें शब्दचित्र उभें केलें. " मध्ययुगात सगुण ध्यानाची परंपरा चाल्ली, त्यात सुंदर मंदिराची स्थापना झाली. पण आजची परिस्थिति पार च भिन्न आहे. त्या काळीं कदाचित् इतकें दु ए नसेल हि.

पण आज चोहोंकडे दुःख दिसत असताना अशीं सुंदर मंदिरें बांधून काय उपयोग होईल? आज दुःखिताचें दुःख दूर करण्यात च धर्म आहे त्यात तुमची कुशलता, कला प्रकट द्या. गावात सुंदर मंदिर बांधण्याऐवजीं एखादा तलाव खोदला तर आसपासच्या लोकांना सक्रिय सहानुभूति दाखविल्या सारखें होईल. लोकांच्या जीवनात कला उतर द्या, त्याचें जीवन सुंदर होऊ द्या.

“सूर्यनारायणाची उपासना करा. पण ती सेवेच्या मार्गानें. देहरूपी सुंदर रथ आहे, त्याला इद्रियरूपी सुंदर घोडे जोडले आहेत आणि त्या घोष्यांना बुद्धिरूपी लगाम खेचत आहे. अतर्यामीं सूर्यनारायण विराजमान आहे. या सूर्यनारायणाचीं अनेक किरणें अनेक प्रकारांनीं प्रकट होतात. त्याद्वारे मनुष्यानें ज्ञानाच्या अनेक क्षेप्रा प्रकट केल्या आहेत. जीवनाच्या सर्व च क्षेत्रात तीं किरणें पोहोचू द्या. शेतीमध्यें सुधारणा करायची आहे, प्रामोद्योग उभे करायचे आहेत, गावागावात स्वच्छतेची काळजी घ्यायची आहे, शानदानाचें सत्र मुरू करायचें आहे, अशीं एक ना दोन, अनेक कामें करायचीं आहेत. सूर्यनारायण सर्वभूतान्तरात्मा आहे. तो सान्याशीं सारखा वागतो, भेद करित नाही.”

यात्रेत बऱ्याच ओडिया भगिनी आहेत. आमच्या महादेवीताईं म्हणजे स्त्रियांच्या कैवारी ! ‘राष्ट्राचा विकास करायचा म्हणजे मूळ सुधारलें पाहिजे. मूळ आहे मातृस्थान-स्त्रिया. त्याचा विकास झाला पाहिजे’ असें त्या वारवार म्हणत असतात. उत्कलमध्यें लहान पोरींमाळींपासून तों वृद्ध स्त्रियापर्यंत सान्या वया धाडशी आहेत, किती कष्टाळू आहेत, त्याचें त्यांना पार कौतुक. त्यांनीं बाबाजवळ एक दिवस शिपारस केली होती- “बाबा, ह्या मुलींना तुमच्या सहवासाचा लाभ मिळाला तर कातिपथार भ्रमण करण्या करता पार मोठें पाठबळ लाभेल त्यांना ” त्या वेळीं माझांनीं ‘ह पाहू’ एवढेंच उत्तर दिलें होतें. मागें पलामू(पिशार)च्या जंगलात यांना मुरू होती. रसरसणारा उन्हाळा होता. एखा सण्याकाळीं पावसाना आम्ही हळूच म्हटलें होतें, ‘जंगलाचा प्रवास आहे, ‘उपनिषदा’च्या जंगलात हि केर-

पटका मारून यायची इच्छा होते. शिरगाळ का ?' भोंवतालच्या शांत हिरव्या झाडावर नजर टाकीत बाबा म्हणाले होते, “ ही झाडे, ही पाने, हे दगड, त्या टेकड्या, हे सारे तुम्हाला काही कमी शिरगतात का ? ”

दुपारी घट्याळान दोनाचा थोला दिला. त्याच्या भागोभाग गुहेच्या आतून निघणारा गभीर ध्वनि कानी आला —

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा । एकं रूपं बहुधा य वरोति ।
तमात्मरथं येऽनुपश्यन्ति धीराः । तेषां सुखं शाश्वत नेतरेषाम् ॥

ओडिया भगिनी निमित्त झाल्या होत्या. आमच्या उपनिषदाच्या वर्गाचा तो आरंभ होता. बाबा पद्मासन घालून ध्यानस्थ बसले होते त्या श्लोकाचा आम्ही पुनरुच्चार केला. आमच्या उच्चारणाने त्याचे समाधान होईपर्यंत आम्ही पुन पुन तो श्लोक जोरजोराने म्हणू लागलो. बाबा म्हणाले, “ सश्रुत श्लोक म्हणत असताना व्यायाम व्हायला पाहिजे. शास्त्रीय संगीत गाताना कसा व्यायाम होतो ? अन् मग श्लोक म्हणून झाले की तुम्हास खूप भूक लागली पाहिजे ’

तो ध्वनि हिमाच्यातील तपोवनात घेऊन गेला तिथेच हे मंत्र निर्माण झाले ह्या मंत्राचा जप त्या गुहेतच झाला आणि त्याचे आचरण हि तिथेच झाले बाबाची बाळ गंगा खळगळ निनाद करित हिमाच्याच्या जंगलातून बाहेर पडत होती ‘ एको वशी-तो परमात्मा कसा आहे ? तो एव आहे, साऱ्यांना बस करणारा आहे तो राहतो कुठे ? सर्व भूतांच्या आत्म्यात त्या परमात्म्याला जे आपल्या आत्म्यात सतत पाहतात- अनुपश्यन्ति त्याने दर्शन एकदा नव्हे तर निरंतर जे करितात, त्या धीर पुरुषांना शाश्वत सुख प्राप्त होत नेतरेषाम्, नै सुख इतर लोक प्राप्त करू शकत नाहीत ’

: ४५ :

दान प्रक्रियेचें समाजशास्त्रीय विवेचन

बेगुनिया, निमापारा, रेतला, हरिपूर

५-८ एप्रिल '५५

दक्षिण हिंदुस्थानातून आलेल्या एका गृहस्थार्थी वाटेत चर्चा सुरू होती. बारा म्हणाले, 'आपली चार आश्रमाची जी योजना आहे, ती सर्वोत्तम शिक्षणयोजना आहे. आयुष्यभर, जीवनभर शिक्षण त्यात दिले जातें. त्यात जी दीक्षा आहे, ती च त्या पद्धतीची विशेषता आहे. पाश्चिमात्य देशातील शिक्षणात 'दीक्षे'ला स्थान च नाही. पाश्चात्य देशातून आपल्याला परे च शिक्षणासारखें जें काही आहे, तें विज्ञान आहे. परंतु मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र ह्या दोन्ही विषयात तर ती अगदी अल्लड मुलें आहेत. भारता-मध्यें ही दोन्ही शास्त्रे पुऱ्खळ च विकसित झाली आहेत.

सायकळी भाषणात गमानी हा च विषय पुढे चारू वेळा. "भूदानयज्ञ हें भारतीय समाजशास्त्राचें एक अंग च होय. त्या शास्त्राचें जे काही मूलभूत सिद्धान्त आहेत त्यात एक सिद्धान्त हा आहे की, आपल्याजवळ जें काही असेल त्याचा एक हिस्सा समाजाला सतत देत राहिलें पाहिजे. अशा नित्य दानामुळे समाजात मित्रता राहत नाही, समानता राहत. हें पाश्चात्य समाजात तुम्हाला आढळणार नाही. तिथें जे दान चालतें त्याला 'charity' म्हणतात. ही 'चॅरिटी' चर्चेच्या यामात किंवा दुःखा आणि रोग्याच्या सेवेच्या कामात आढळते ह्या दोन्ही गोष्टी हिंदुधर्मात हि आहेत. भूदानयज्ञात चित्तशुद्धि आणि पारलौकिक कल्याण दोन्ही आहेत. परंतु त्याचा मुख्य उद्देश आहे समाजपरिवर्तन, समाजात गरीज मूल्याची प्रतिष्ठापना. व्यक्तीने आपलें जीवन समाजावरिता मनन करणें ह्या जी समाजशास्त्राची कल्पना आहे ती बहुतेकांच्या यामात येा नाही. समाजशास्त्री व साम्यशास्त्री अशा भाषा येता की, समाजशास्त्र बदलतें आणि जमिनीचा प्रश्न सोडवणें दोन्ही गोष्टी वर्डीत च आहेत. त्याकरता सरकारवर प्रभाव पाडायला पाहिजे. यश, दान आणि समान म्यतीची शक्ति समाजाला

समर्पित करणें व समाजात स्थिर मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणें हें त्यांना समजत च नाही. भूदानयशानें जमिनीचा प्रश्न सुटला नाही, हा यश पूर्ण सफल झाला नाही, तरी ह्याचा परिणाम असा होईल की, सरकारवर दाव पडेल च आणि गरिबांच्या हिताचा कायदा होईल. त्याला आम्ही 'अपुर्ण यश' म्हणतो व त्याला च ती भडळी 'पूर्ण यश' मानतात, आणि ज्याला आम्ही 'पूर्ण यश' म्हणतो त्यावर ह्याचा विश्वास च नाही. ”

भारतीय समाजशास्त्राच्या त्या च सनातन प्रक्रियेनें—यश, दान व तपानें—आधुनिक युगाची समस्या सोडविण्याचा एक अपूर्व, आगळा च प्रयत्न गुरुदेवांनीं गायला आहे. 'अधि भुवन मनमोहिनी'— प्राचीन सस्कृतीच्या गौरवाचें गीत आपण गातो. पण तें जीवनात उतरायला नको का ? 'गीता-प्रवचना'त म्हटलें आहे, 'जी सस्कृति तुझ्या हृदयात, तुझ्या जीवनात, नाही ती सान्या जगभर तू कशी पसरवणार ?' बाबा म्हणतात, “भारतात पुन. एक थार धर्माचा उदय व्हावा अशी ईश्वराची इच्छा आहे. त्याला जर प्रलय च हवा असेल तर तसे हि होईल. परंतु तो मला यात्रा करायला लावतो आहे ती लोकाना दान देण्याची प्रेरणा देत आहे. तेव्हा त्याला प्रलय नको हें उघड च आहे.”

निमापाराला जाताना बाबा म्हणत होते, “अनेकदा लोक विचारतात तुम्ही का हिंडता ? मोटर किंवा विमानानें देशाचा तुफानी दौरा का नाही करीत ? मी त्यांना उत्तर देतो, “शांतीकरता तुफानी दौरा करावा लागतो का ? शांतीकरता तर चिंतन करीत करीत शांतपणें यात्रा करायला पाहिजे.” अशा च तन्हेच्या दुसऱ्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना ते म्हणाले होते, “मी जमिनीवर फिरतो म्हणून मला जमीन मिळते. हवेंत हिंडलों असतो तर हवा च मिळाली असती की !”

भुवनेश्वरच्या एका समेत कुणी तरी बाबांना सुचवेलें, “एका जागी राहून तुम्ही आपल्या कार्याचा एखादा नमुना का नाहीं करून दाखवत ?” बाबा म्हणाले होते, “मी तर विचार देत फिरणार आहे. तुम्हाला हवा असेल तर तुम्ही त्याचा स्वीकार करा व त्यानुसार आचरण ठेवा. अथवा पसत नसेल तर सोडून द्या. 'साइनपोस्ट' कुणाचा हात धरून त्या दिशेनें येऊन

जात नाही. तो फक्त दिशा दाखवतो— हे इकडे भुवनेश्वर आहे नी इकडे पुरी आहे, तिकडे कटक आहे.”

आज एका गृहस्थानीं बाबांना म्हटलें, “तुम्ही ज्याला कांति म्हणता त्याकरता एखादें नमुनेदार कार्य तुम्ही करून दाखवा ना ? ” मी पटकन् म्हटलें, “बाबा तर साइनपोस्ट आहेत.” त्यावर बाबा हसू लागले व म्हणाले, “मडनमिश्राच्या घरचे पोपट असे च वेदान्त बोलत होते ह्या मुली रोज माझी भाषणे ऐकतात, तीं टाईप करतात, त्याचा रिपोर्ट तयार करतात, म्हणून ह्यांना सारे तोंडपाठ होऊन जातें.” मग काय ! सारा दिवस ‘मडनमिश्राचे पोपट’ म्हणून चिडवायला आमच्या यात्रीदलातल्या मडळींना एक कारण मिळाले.

शंकराचार्य दिग्विजय करीत भारत भ्रमण करीत होते तेव्हाची गोष्ट आहे ही. त्या काळचा सर्वश्रेष्ठ पंडित मडनमिश्र होता. त्याच्याशी वाद करण्याकरता शंकराचार्य त्याच्या गावीं गेले. गावात शिरता च त्यानीं तेथील लोकाना विचारलें, ‘मडनमिश्राचे घर कुठें आहे ? ’ लोक म्हणाले, ‘अहो, ज्या घरासमोरील अगणात पिजऱ्यातील पोपट मैना देखील ‘स्वत प्रामाण्यम्, परत प्रामाण्यम्’ असें बोलताना आढळतील ते मडनमिश्राचे घर समजा !’

निमापाराच्या समेत शांति नव्हती बाबांनीं थोडा वेळ समजातून सांगितलें. लोक थोडे शांत झाले हि पण बाबांना हवी तशी परिपूर्ण शांति नव्हती. म्हणून प्रार्थना आटोपून दोन शब्द हि न बोलता ते निवासस्थानीं परतले. गावकऱ्यांना साहजिक च पार दुःख झालें ते सारे बाबाजवळ विनंति करायला आले. “चार शब्द तरी बोला, आता सारे लोक शांत झाले आहेत.” “मी आपले विचार लोकावर लादू इच्छीत नाहीं. लोक जर एकामतेनें व शांतीनें ऐकायला तयार असतील तर च मी ऐक्रीन. आज मी भाषण दिलें नाहीं ते एवढ्या च करता कीं, लोकांना जरा धडा मिळावा.” एवढें म्हणून बाबा पुन हातातल्या जाड प्रधाशीं नोदू लागले.

रात्र झाली होती. स्वच्छ, शीतल चादण्यात सृष्टि न्हाऊन निघत होती. नीरव शांति पसरली होती. अशा वेळीं चार भिर्तीआड बाबांना बरें कसें वाटणार ? ते माहेर पडले व जवळच्या विस्तीर्ण मैदानात पद्मासन घालून बसले. आज्ञाच्या मोहराचा वास सर्वत्र दारवळला होता. थोड्या च

वेळात काही कम्युनिस्ट भेटीला आले. त्याच रम्य वातावरणात चर्चा सुरू झाली.

प्रश्न : तुम्ही तुमच्या पद्धतीने काम करता, मग तसा कायदा कां होऊ देता ?

बाबा : अहिंसेचा कायद्याशी काही विरोध नाही. अहिंसक चळवळीने लोक मानस तयार होत. मग त्यानुसार जो कायदा होतो तो अहिंसेच्या मर्यादेंत राहतो. या चळवळीचा परिणाम होऊन उद्या असा कायदा झाला की, गावच्या सान्धा जमिनीवर गावाची मालकी राहील तर अशा कायद्याचें आम्ही स्वागत च करूं.

थोडी अधिक चर्चा झाल्यावर बाबांनी त्यांना विचारलें, “मग तुमचा ह्या चळवळीला विरोध तर दिसत नाही. मग तुमची मदत आम्हाला मिळेल ना ?”

कम्युनिस्ट बंधु : हो हो, अवश्य ! पण मग तुम्हाला हि आमच्या कामात मदत द्यावी लागेल.

बाबा हसून म्हणाले, “अहो, हा तर सोदा झाला. भूदानाचें काम असे आहे की, ह्यात कुणाचा मतभेद होऊ च शकत नाही. म्हणून ह्यात सारे मदत करू शकतात परंतु तुमच्या राजकीय पक्षाच्या कामात आम्ही कशी मदत करणार ?”

शेवटी ‘भूदान आणि आमचें कार्य ह्यात काही करक नाही, आम्ही भूदानाचें हि काम करू’ असें कळू करून ती मडळी उठली.

एके वाळी कम्युनिस्ट बाबांना भाडवलदार आणि जमीनदाराचे ‘एजंट’ मानीत होते. चार वर्षांपूर्वी बाबा तेलगणाची यात्रा करीत होते तेव्हा तेथील कम्युनिस्टांनी पत्रक काढून जनतेला परावृत्त करण्याचा निपट प्रयत्न केला होता. त्यात लिहिलें होतें की, ‘सत्ताच्या वेपात फिस्त्याच्या या भाडवलदाराच्या एजंटाला मदत करू नना.’ आज ते च कम्युनिस्ट भूदानांत मदत करायला तयार होत आहेत. बाबांना तर असा विश्वास पूर्वीपासून च होता. कम्युनिस्टाचें हृदयपरिवर्तन झाल्याशिवाय राहणार नाही. ‘माझ्या नेत्रात जर निर्मलता आहे तर आरशाची काप अशी प्रिशाद लागून गेली आहे की त्यात मलिनता आढळेल ? हें जग म्हणजे माझें च प्रतिबिंब आहे.’

मानाच्या अतः करणात भूतमात्रावर प्रेम आणि विश्वास आहे. त्याचें प्रतिबिम्ब दुसऱ्याच्या हृदयात दिसणार नाहीं असें कसें होईल ?

देसलच्या वाटेवर चर्चा सुरू होती पुरी समेलनात सान्या सर्वोदयप्रेमी लोकांना भूदानावर एकाग्रचित्त होण्याचें जे आव्हान केले होते त्यावर काहींचें म्हणणें असें होतें कीं, ' ज्या कामात आम्ही मग्न आहोंत तें देखील महत्त्वाच आहे.' काहीं म्हणाले, ' सरकारात जाऊन देखील सेवाकार्य होऊ शकते.' त्याचा उद्देश करून धारा गर्भार होउन म्हणाले, " जे लोक चांगल्या चांगल्या कामात अडकले आहेत त्यांना तीं कामें सोडून येणें कठीण च आहे छोसडी नेडी, शूगला लयनर तोडली जाऊ शकते, पण माणूस सोन्याची शूगला लयनर तोडू शकत नाहीं. कारण तो तिला शूगला न समजता अलंकार च समजू लागतो. "

जीवनाचें माती करणारें हे सोनें ! तें भिन्न भिन्न स्वरूप धारण करून मनुष्याला आकर्षित करण्याकरता येतें प्रभु रामाजखळ दि तें च वाचन मृगाच्या रूपात आलें होतें. म्हणून च तर उपनिषदाचा ऋषि प्रार्थना करतो,

‘ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिद्रितं सुरतम् ।

तत् त्वं पूषन्नपातृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ ’

‘ भूदान हा भक्तिमार्ग आहे. जनताजनार्दनातील नारायणाचें दर्शन प्यायनें असेल तर गावोगांहीं, गेटोपाडी, दिंडार लागे च तरस्या करारी लागे.' हृदयगुंन सोंपी गेलेल्या अन्तरतरांग हा हात घेरू येने आणि तो जागा होतो. त्या मार्गावर चालण्याचा तो प्रयत्न करू लागता च त्याला कधीं ममतेची मृदु बधने, कधीं कीर्तीचा बोम च पाय, कधीं मतेची शीतल मागळी तर कधीं ' रिचमरी गुता ' (गानरी बेटी) जडू लागते या गुंनगुंनगुंनच्या विणविण नितादान त्याच भ्रम होऊ लागतो. या सान्या मुक्तोक्त बधनाना ताडणू नोडून नो सर्गसी रिपुच होऊन जेदा विदार करू लागतो तव्दा त्याच गानदसाची सर्गी घेई यऊं लागते.—

‘ अमोलिक रत्न जोविलें हें नुज

वा रे प्राप्तीयज नोळगिरी । ’

: ४६ :

क्रांतीचे पार्श्व

बतलसिंग डेलग

९-११ एप्रिल '५५

उत्कलच्या भूमीवर बापूंची चरणचिह्ने अकित झाली आहेत. वाट चुकलेल्याला किंवा चुकू पाहणाऱ्याला मार्ग दाखविण्याचें सामर्थ्य त्या उमटलेल्या पायलात आहे. बापूंच्या उत्कल पदयात्रेत राहिलेले बरेच यात्री या भूदानाच्या पदयात्रेत हि आहेत. ते नेहमी आठवणी सागत असतात. मग बापू असें म्हणाले, बापू एक दिवस इतके मेल चालले. असें वाटतें किती भाग्यवान् ही मंडळी ! महात्म्याचा सहवास लाभणें ही देवाची पार मोठी देणगी. मग बापांचें वाक्य आठवतें. 'बापू जेव्हा देहधारी होते तेव्हा ते कधी दूर असत तर कधी जवळ. परंतु आता नित्य जवळच असतात.' आता विस्त नव्हता की मीलन नव्हतें. देहाभुलें निर्माण होणारें अंतर नाहीसें होताच तें अतरीच्या अंतरतराशीं एकरूप होऊन गेलें.

डेलगला एका तळ्याकाठी वृक्षाच्या शात छायेत एका कुडीत बाबांचा निवास होता. बापू ह्याच कुडीत राहिले होते. 'पत्र पुष्प फलं तोयम्' सारें पाहून वाटले, स्वागत परिपूर्ण आहे. तिमळे मंद घाऱ्याच्या झोक्यानें डोळणारे नारळ, ताडवृक्ष, वेळी सारीं मद रिमत करीत होती.

दुपारी उत्कलच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा होती. त्यावरता नववावू भुवनेश्वरहून आले. त्यांनीं दारात पाय ठेवताच उत्सुकतेनें पहिलाच प्रश्न केला, 'आज तुमचा उपनिषदाचा वर्ग केव्हा आहे !' त्यांनीं धाकटी मुलगी 'तिनु' हल्लीं आमच्यागरीबर आहे. तिला वठोपनिषदातील श्लोक पाठ करताना पाहून त्यांना पार आनंद झाला. तेव्हातच येदेही अप्पांनीं सूचना दिली की आज वर्ग होणार नाही. भर दुपारीं तहानेल्याला पाणी मिळू नये, तसें वाटतें आम्हां साऱ्यांना. घड्याळाचे धाटे पुढे पुढे सरकत होते. दोनचा ठोका पडला आणि आम्हां आमच्या खोलीत बसूनच जोर-जोराने मंत्रोच्चारण सुरू केले. बाबा म्हणतात, "उपनिषद् हें असें आहे की त्यात विद्वानाला आणि अज्ञाच्याला सारंगीच गोटी वाटते."

आज जाहीर सभेत आमच्या वर्गाचा उल्लेख करून गंगा म्हणाले, “या मुलींमधून तेजस्विनी स्त्रिया निघतील, त्या घरोघर जाऊन उपनिषदाचा सदेश सांगतील आणि सगल्या देशाचें परिवर्तन करतील. शेवटीं कांति कोण करतो ? कांति विद्वान् करित नाहीत, वानरें आणि गवळ्याचीं पोरें कांति करतात, सामान्य लहान लहान शेतकरी आणि स्त्रिया कांति करतात. ‘स्त्रियो वैश्याः शूद्रा’ हे सारे कांति करून टाकतात तेव्हा मग तिची तात्त्विक मीमांसा करण्याकरता, इतिहास लिहिण्याकरता आणि त्यानुसार कायदे बनविण्याकरता विद्वान् पुढें येतात.

येशू ख्रिस्ताची एक कहाणी आहे. ते धर्मप्रचाराकरता फिरत असताना त्याच्या दृष्टीस एक कोळी पडला. तो नदीतले मासे पकडण्यात गर्क झाला होता. येशूनें त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या खाद्यावर हलकें च हात ठेवीत म्हटलें, “तू हें काम कशाला करतोस बाबा ? माझ्याघरोघर चक मी तुला शिकवीन—मासे पकडण्याचें काम नव्हे तर माणसाना कसें पकडायचें तें शिकवीन” कोळ्यानें जाळें पेंडून दिलें व तो येशूच्या मागोमाग निघून गेला. येशूनें अभिमंत्रित केलेलें जाळें त्यानें हातीं घेतल व धर्माचा तूप प्रचार केला.

डेलगठा दोन दिवस मुफ्ताम केला होता. नेहमीप्रमाणें पहाटे चार वाजता प्रार्थना आटोपली व बाबाचीं पावलें दुतर्पा हिरवीं झाडें असलेल्या रस्त्यावर पडू लागलीं. फिफ्ट पिवळसर चंद्रशिंघावर पादऱ्या दगामुळें पट्टे दिमत होते. त्याचें रूप क्षणाक्षणाला पालटत होतें. पश्याची झिलझिल मुरू झाला आणि बाबाचें चिंतन मुरू झालें—कधीं प्रकट कधीं अप्रकट. बाबाचा उत्कलमध्ये प्रवेश होण्यापूर्वीं इथें सग्या लागू एरर जमीन भिळाली होती. पण आता बाबाचा प्रवेश झाल्यानंतर पन्ना चार हजार एकर च वाटले होते. बापी, गप्पा सारे च विचार करित होते. “देशात जे जमाखदार व प्रमुख कार्यकर्ते आहेत त्यानीं एकेका जिल्ह्याची जमाखदारी घ्यावी असं मला वाटतें. त्यानें काम संपकर होईल. शहर कार्यकर्ते जर तीनशेंपैसी शहर जिल्ह्याचा एक एरर लाग्याचा कोटा पूर्ण करण्याचें काम हानीं घेतील तर काहीं तरी खाशात काम केल्यासारकें होईल.” बाबाचा दिशोर मुरू होता.

आज सध्याकालीं पुरीच्या गवथाचा समीताचा कार्यक्रम झाला. 'मैं तो गिरिधर आगे नाचूंगी.' गायक गात होता. महादेवीताईंच्या हरिजन मानसरुन्येची - शाताताईंची - चिमुखडी 'हरिकृपा' खरोखर च नाचू लागली. सारें विसरून तिच्याबरोबर नाचावेसं वाटलें. भक्तिरस पिऊन व 'पग घुगरु बाधून' वेभानपणें नाचणाऱ्या मीरेचा आदर्श लहानपणीं माझ्यासमोर होता, त्याची आठवण झाली.

कार्यकर्त्यांना आध्यात्मिक अमृत पाजित बाबा म्हणाले, " गावागावात जा, नाचत गात जा. वैष्णवभक्ताची मस्ती तुमच्यामधें येऊ द्या. हें महान् क्रांतीचें कार्य आहे. वेदान्त वगैरे घेऊन सुस्त बसणाऱ्याचें हें काम नव्हे, ससारानें ग्रस्त होणाऱ्याचें हें काम नव्हे, सार्वजनिक कामात ग्रस्त होणाऱ्याचें देखील हें काम नव्हे. हें काम तर भक्तिरस पिऊन मस्त होणाऱ्याचें च आहे. तुम्ही घरदार सोडा, बाहेर पडा, थोडा त्याग करा. त्याच्या मोबदल्यात मी तुम्हाला पैकुठ देईन. सुखी समाज म्हणजे च वैकुण्ठ. दोन वर्षे अखड जोमानें हें च काम करा. मग आपण सारे मिळून देवाच्या दरबारात जाऊ आणि त्याला विचार- 'आम्ही एवढी भक्ति केली त्यानडल आम्हाला काहीं च का मिळणार नाही ? ' "

कार्यकर्त्यांची सख्या कमी आहे त्यावर ते म्हणाले, " आमच्यासमोर मुख्य प्रश्न हा आहे की आमचे कार्यकर्ते शुद्ध हृदयाचे, ज्ञानमय आणि प्रेममय कसे होतील ? प्रत्येकानें स्वतःला 'हरिदास' समजायें व त्या च नात्यानें दुसऱ्याकडे पहायें. धर्माचीं तत्वे गुप्त रूपानें ज्यात वास करतात तो हिमालय आमच्या हृदयगुहेंत च आहे. तेव्हा आमच्या कार्यकर्त्यांनीं हृदयाच्या खोल गुहेंत जाऊन व्यापक आत्म्याचें ध्यान करायला शिकायें. रात्री झोंपी जाताना हिमालयाच्या गुहेंत प्रवेश करू आणि त्यात जी रत्ने मिळतील तीं सवाळीं उठून दिवसभर वाटत राहू. जनसेवा करीत करीत च आम्ही पारमार्थिक सेवा करू. दोन्हीमध्यें आम्ही द्वैत मानीत नाहीं. "

: ४७ :

भूदानाचे तीन आधार

वेगुनियापार, तारनोई, खुर्दा

१२-१४ एप्रिल '५५

चारी राजूला हिरवीगार वनश्री, बैन्यानी लदवदलेलीं आभ्याचीं झाडें आणि टेम्ड्याच्या रागा म्हणत होत्या, 'आम्हाला सोडून तू पुढें कशी जातेस ?' भागवत वर्गाची वेळ झाली आणि बाबा थायले. समोरच्या उच्च पहाडावर देऊळ दिसत होतें बाबा मस्तीत गाऊ लागले, 'गगनमें थाल, रवि चंद्र दीपक घने।' वस ! आता हेच आमचें मंदिर आहे, गगनाचे विशाल ताट आहे आणि रविचंद्र हे दीप त्यात आहेत' भागवताचें अध्ययन आटोपून ध्यान केले आणि आम्ही पुढें चालू लागलों.

कठोपनिषदाचे पाच मंत्र सपले आमच्या वर्गात 'ईशावास्या'चा प्रारंभ झाला. बाबांनी सांगितले, 'सारे जग ईश्वराचें आवासस्थान आहे. ईश्वराशिवाय एक हि वस्तु नाही. चोहोकडे तोच व्यापला आहे.' ग्राम-राजाच्या रूपानें होणारें स्वामित्वविसर्जन म्हणजे ह्या मंत्राचें साकार रूपच होय असें वाटलें. कुठें जायचें कसें जायचें तें बाबा सतत सागत असतात. शंकराचार्यांनी वर्णन केलेल्या तीन भाग्यापैकी 'मनुष्यत्वम्' व 'महापुरुष-सश्रय' (महापुरुषाचा आश्रय) हे दोन्ही तर आम्हाला प्राप्त झाले आहेत. पण मधले 'मुमुक्षुत्वम्' (मुक्तीची इच्छा) ? अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याच्या आरक्त तेजाची मनातल्या मनात प्रार्थना केली- 'माझ्या बुद्धीला तू सत्प्रेरणा दे.'

या वर्षी १३ ते १८ एप्रिलचा सप्ताह सान्या देशात 'भूमिकातीचा सप्ताह' म्हणून साजरा करण्यात येणार आहे. १३ एप्रिल जालियनवाला बागेचा स्मृतिदिन आणि १८ एप्रिल भूमिकातिदिन ! सान्या देशात शेंकडों लोक भूदानाकरता या आठवड्यात पदयात्रा करणार होते. आज पड्यावर 'पोहोचताच आम्ही सारे आजूबाजूच्या रोड्यात जाऊन साहित्यप्रचार व भूमिप्राप्तीच्या कार्यक्रमाचा प्रारंभ केला. ज्या तिपाईंवर भूदानाच्या पूर्ण कुभाची प्रतिष्ठापना झाली आहे तिचें वर्णन आज बाबांनी केले.

‘आमचा पहिला आधार आहे सत्य ! जमिनीवर माणसाची मालकी होऊ शकत नाही. जमीन सर्वांची, साऱ्याची आहे ही एक सत्य वस्तु आहे. म्हणून जो शेती करू इच्छितो त्याला जमीन मिळाली च पाहिजे. हे वेगळं मानवीय सत्य नव्हे तर ईश्वरीय सत्य आहे. ईश्वराने मानवाला जी संपत्ति दिली आहे तिच्यावर त्याच्या सर्व च पुत्राचा समान हक्क आहे. आमचा दुसरा आधार आहे भूमिहिनांची तपस्या. ते विचारे रालदिवस शेतात रपत असतात, तरी हि त्यांना त्यांच्या मेहनतीचें पुरें पळ मिळत नाही. तप कधी निष्पळ जात नाही. आमचा तिसरा आधार आहे भूमिवानाच्या, श्रीमानाच्या, भारतवासीयाच्या हृदयातील प्रेम आणि उदार भावना. आमची मागणी ओळखून ते चांगलील असा आम्हाला विश्वास आहे. ते आज प्रवाहपणित झाले असतील पण त्यांचे आतलें हृदय आज हि स्वच्छ आहे. भारतात तर दानाची महान् परंपरा च आहे.’”

दुपारी एक जमिनदार दानपत्र घेऊन आले बाबांनी त्यांना भूदान-साहित्याचा एक पूर्ण सेट भेट देताना म्हटलें, “तुमच्या दानानें माझें समाधान होणार नाही मला तर तुमचें हृदय हवें आहे. तुम्ही भूदानाचे सेवक व्हा.” तें ऐकता च जमिनदार सद्गदित झाले. पुस्तकें त्यांनी प्रसाद समजून घेतलीं. तीं पुस्तकें घाचून त्यांच्या हृदयात हि ती च आग निर्माण होईल, जी आज बाबांच्या पायांना स्वस्थ बसू देत नाही.

पुरीच्या बाबांच्या एका भाषणात ‘रुक्नेदीन’ हा शब्द आला होता. त्याचा अर्थ घ्यानात येईना म्हणून मी बाबांना विचारायला गेलें. बाबांनीं समजावून सांगितलें, “रुक्न हा अरबी शब्द आहे. त्याचा अर्थ स्तंभ. दीन म्हणजे धर्म. रुक्नेदीन म्हणजे धर्माचा स्तंभ. घुराणात असें सांगितलें आहे कीं धर्माचे पाच स्तंभ आहेत : (१) पदयात्रा, (२) उपवास, (३) दान, (४) नमाज, आणि (५) अह्म एक आहे ह्यावर श्रद्धा. रुक्नचें बहु-वचन आहे ‘अर्नान’. मराठीचा ‘रकाना’ शब्द त्यावरून च बनला आहे.” माझ्या पोस्ट मॅज्युएट कोर्समध्ये आज अरबीचा धडा झाला.

सुर्वाला जाणारा रस्ता पार च रमणीय होता. पर्वताच्या रागा, धुक्याचें पाघरण घेऊन पट्टलेली घनराजी हे आम्हाला चाटेंत दोस्त मिळाले होते. रंगीतरेंगी जंगली फुलें मद स्मित करीत होतीं च अमलताशचे पिवळे लोटक

सृष्टीचे अलंकार बनले होते. आकाशात पाड-या दगाची रूप गर्दी झाली होती. त्यामुळे हा सूर्य की चंद्र असा प्रश्न पडला बाबा तर भर बाजारातल्या प्रजप्रजपुरीत हि शातपथे ध्यान करू शकतात, पण आम्हाला मात्र ध्यानाला असली रमणीयता व शातता हवीशी वाटते. ह्या भागातील लोक पराक्रमी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. १९१७ मध्ये इथे मोठे बंड झाले होते. त्यात जयसिंग नावाच्या वीराला ब्रिटिशांनी ज्या झाडावर लढवून पाशी दिले होते तो बटवृक्ष आमच्या वाटेत उभा होता त्याला बदन फलन मी पुढे सरले.

स्नान करण्याकरता आम्ही दोन मेल दूर असलेल्या कुडावर गेलो उच्च उच्च पहाडाच्या कुशीत दाट जंगल होते. मध्यभागी एकान्तात शात मंदिर आणि निर्मळ पाण्याचे कुड होते. आमची नवीन मैत्रीण 'मेहेर' हे स्थान पाहून खूपच आनंदली. ती लाहोरच्या एका पारशी खानदानी घराण्यातली आहे. तिच्या बडिलाच्या मृत्यूनंतर तिची आई आपल्या दोन अपत्यांना घेऊन इंग्लंडला गेली व आता सतरा वर्षांनंतर भारतात परत आली आहे. तिची आई बापूची भक्त त्यामुळे गांधीजींच्या सिद्धान्ताचे नाळखू त्यांनी आपल्या अपत्यांना पाजले होते. त्यामुळे लंडनसारख्या परदेशी मोहमयी नगरीत लहानाची मोठी झालेली मेहेर आपल्या हृदयात एक स्वप्न नाळगून होती भारताच्या एखाद्या खेड्यात स्थायी होऊन सेनाकार्याला जीवन वाहायचे. ते स्वप्न साकार करण्याकरता ती इथे आली आहे. लंडनच्या विद्यालयात तिने अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला होता आणि इंग्लंडच्या लेबर पार्टीचे काम हि ती करित होती कुडाजवळ वपडे धुता धुता तिच्या व निर्मलाच्या गप्पा सुरू होत्या प्रोपसर लारकीचे सत्त्वज्ञान, अटली आणि बेव्हनचे मतभेद इत्यादींवर जोरजोरात गप्पा चालल्या होत्या. मंदिरातल्या शिवालिंगाकडे दृष्टि रोवीत मी त्याचे शब्द ऐकण्याचे काम करित होते.

जमीन ही ईश्वराची देणगी आहे. तिच्यावर मानवाचाच नव्हे तर पशु पक्ष्याचा हि अधिकार आहे हे तत्त्व भारतातला गरीब शेतकरी हि जाणतो. एक गरीब विषया बाई मागे एकदा बाबांना भेटायला आली होती. आपली करण कहाणी ती पदराने ढोळे पुसत पुसत बाबांना सांगत होती तिचे

एकुलतें एक लाडलें पोर देवानें हिरावून नेलें होतें. आपल्या छोट्याशा शेतात निदळाचा घाम गाळून तिनें मेहनत केली होती. थोडेंबहुत पीक हि काढलें होतें. पण पिकाचें रक्षण ती करू शकत नव्हती. पाररें येऊन पीक खाऊन दान्त होती. आपली ही वशाणो सांगताना पारराचें नाव निघताना ती च पुनः म्हणाली, “पण त्याचा तरी काय अपराध ? त्याना हि देवानें च निर्माण केलें आहे ना ? त्याचा हि पिकावर तेवढा च अधिकार नाही का ?”

दुसरी एक अशी च घटना घडली. त्राता सकाळीं पिरावयास जात होते. एक शेतकरी पिकाच्या रक्षणाकरता पाररें उडवायला मचाणानर नसला होता. सूर्योदयाची वेळ होती. पण चिमण्या निर्भततेनें दाणे खात होत्या आणि शेतकरी मात्र शात व अचल दृष्टीनें तें दृश्य बघत होता. बाबांनीं त्याला विचारलें, “अरे, तू असा बघत काय राहिलास ? त्याना उडवण्याकरता ना तिथें बसला आहेस ?” त्या शेतकऱ्यानें नम्रतेनें उत्तर दिलें, “आता च सूर्य उगवत आहे, थोडा वेळ रारां द्या त्याना. मग उडवीन मी. रामप्रहर आहे ना ?”

भूतमानाकडे समानतेनें पाह्याला शिकवणारी ही भारतीय संस्कृति किती खोलवर पाह्याला लावते ह्याची जाणीव ह्या दोन उत्तरात होती. ह्या गोष्टी सागत असताना बाबांचे डोळे पाणावले होते.

: ४८ :

सामूहिक इच्छाशक्ति

सहआ, चक्रादा, राजमुनासला
१५-१८ एप्रिल '५५

आज बाबांना एका गृहस्थाचें पत्र आले होतें. त्यात लिहिळें होतें,
“मी घरमालक आहे. आजपर्यंत मी माझीं घरें भाड्यानें देत असें.
भूदानाचा संदेश ऐकून माझ्या मनावर अतिशय परिणाम झाला आणि मी
तीं घरें भाड्यानें दान देऊन टाकलीं.”

एक जीवनविचार एका स्वरूपात प्रकट झाला म्हणजे तो प्रत्येक क्षेत्रात,
जीवनाच्या प्रत्येक अंगात असा सूर्यकिरणासारखा सरळ प्रवेश मिळवतो.
म्हिली तरी लोकांनीं हा संदेश ऐकून सत्कार्यें केलीं असतील, किती तरी
जीवनाचा रंग पालटला असेल ! हा परिणाम अतिशूद्रम आहे. परंतु तो
स्थूल आणि व्यापक झाला म्हणजे च चर्मचर्माच्या पथात येणार.

“भूदानयज्ञामुळे दूरवर सद्भावना निर्माण होत आहे याचें कारण
विश्वास ठेवण्यावर आम्ही विश्वास ठेवला आहे. भूदानाची ही चळवळ
जसजशी विस्तृत होत जाईल तसतसा त्याचा परिणाम सर्वांच्या जीवनावर
होईल आणि मानव जीवनाची उन्नति व्हायला त्यानें मदत होईल भूदान-
यज्ञाचा जो मथन दड आम्ही हातीं घेतला आहे त्यानें जीवनाचें मथन
होईल आणि त्यानून जें नवनीत निघेल तें परमामृत होईल.”

खुदा येथे काही कम्युनिस्टांनीं बाबांना विचारलें, “लोकां गुन्हाला
हस्ते दान देतात आणि तिरुडे गरीब शेतकऱ्यांना बेदखल करितात ह्याला
गुन्हा चूक मानत नाही का ? यावर सहआच्या प्रवचनात बाबा म्हणाले,
“हो. मी तें चूक च समजतों. पण माझे म्हणणें असें आहे कीं, माणूस
एका प्रसादात अडकून असलीं दुष्टृत्यें करित असतो. निहारमध्यें वेदगल्ली
घड होण्यापरता आम्ही एक समिति नेमली आहे. तिची एक योजना हि
समार झाली आहे. जे लोक गुळाना बेदखल करितात त्यांना आम्ही
समजावून सांगों कीं ‘गुनचें हें कृत्य अपोष्य आहे. गुन्हा कमीत कमी

एवढें तरी करा कीं ज्यांना तुम्ही बेदखल करता ते जर भूमिहीन होत असतील, तर त्यांना पुरेशी अशी जमीन आम्हाला दान करा. मग ती जमीन आम्ही त्यांनाच देऊ. तें तुमच्या अपराधाचें एक प्रायश्चित्त होईल.' असें समजावल्यामुळे काही मालकानी आपल्या जमिनी दान दिल्या आहेत."

बाबा नेहमीच म्हणतात कीं भूदान ही हृदयशुद्धीची चळवळ आहे. एका चर्चेत ते म्हणाले, "हृदयशुद्धीने समाजात परिवर्तन करायचें हें हा चळवळांचे मुख्य ध्येय आहे. स्वतःची हृदयशुद्धि करणे म्हणजे उत्तम बीज निर्माण करणे, स्वतःच्या जीवनाची शुद्धि करणे म्हणजे बीज पेरणे व समाजाचे परिवर्तन म्हणजे पिकाची कापणी. परंतु काही लोक असे अजून असतात कीं ते उत्तम बीज तयार करून घरातच ठेवतात आणि काही असे असतात कीं ते बीज पेरण्यापूर्वीच पिकाची कापणी करून टाकतात."

आज उपनिषदांच्या वर्गात 'न कर्म लिप्यते नरैः' घर विवेचन सुरू होतें. बाबा म्हणाले, मनुष्याला कर्म चिन्तित नाही, फलप्राप्तना चिन्तिते. ऋषींनी कर्म सोडण्याचे अनेक प्रयोग केले व मग आपला अनुभूत जगाला सांगताना त्यांनी बोध दिला कीं मुक्तीकरता कर्म सोडण्याची गरज नाही. देहाबरोबर कर्म येतेंच. परंतु फलप्राप्तना माणसाला नेहमी ललन असते. म्हणून फलप्राप्तनेला कापून टाकून अनासक्त होऊन कर्म करीत राहिलें पाहिजे. 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' देवताला हाच एक मार्ग आहे 'एव त्वयि' इयें 'तु' म्हटलें गेलें आहे. माता जशी पुत्राला बोध देते तशीच श्रुति आपणा पोराना सांगत आहे कीं, दुःस्वाकरता दुसरा मार्ग नाही. 'न अन्यथा इतः अस्ति।' ... मी बघितलें आदियासी उर्वशी, मध्यम वर्गाची अल्पशिक्षित वेदेही, इंग्लंडून आलेली मेहेर साऱ्या वेगळ एकाग्रतेने ऐकतच नव्हत्या तर ग्रहण दि करत होत्या. स्त्रिया शेकडों वर्षांपासून या 'रत्नमाधारा'ला पारख्या झाल्या होत्या. आता त्यांच्या हातीं तें भाडविल येत होतें. त्यांच्या आधारावर त्या निर्भयतेने साऱ्या जगासमोर एकत्र्या उभ्या राहू शकतील.

राजमुनाराला येथें नई तालीमच्या प्रशिक्षण विद्यालयात दोन दिवस राहायचें होतें. पळ्यापुल्याच्या यागीत विद्यालयची छापी इमारत होती. गावच्या

गजप्रजाटापासून दूर असल्यामुळे स्थान रम्य व शांत होतें. तेथील शिक्षक आणि विद्यार्थी अतिथिसेवा झटून करीत होते. नास्ता घेऊन आम्ही गावात साहित्यप्रचाराकरता हिंडू लागलों. मोडक्यातोडक्या उडिया भाषेत विचार समजाविण्याची आमची धडपड सुरू होती. बाजारात एका भेंडी विकणाऱ्याजवळ जाऊन मी त्याला विचारलें, “विनोबाजी तुमच्या गावात कशाला आले आहेत, माहीत आहे का ? ते तुम्हा सर्गाच्या कल्याणाकरता काम करीत आहेत. हें ठोडेंस ‘ग्रामसेवक’ (उडिया साप्ताहिक) घेतील तर बळेल तुला.” प्रथम तर तो माझ्या तोंडाकडे टकमका बघतच राहिला. त्याच्याजवळ आजवर असे कुणी पोहोचलें नव्हतें. त्याने उल्हासाने तें पुस्तक उलटमुलट चाळून आर्जयून म्हटलें, “मी जरूर घेईन हें. माझा मुलगा शाळेंत जातो. त्याच्याकडून वाचून घेईन मी. पण हें बघा, माझी अजून बोवणी काहीच झाली नाही. जरा दोन चार शेर भेड्या विकू तर दे. तुम्ही थोड्या वेळाने पुन नाही का येऊ शकणार ?”... गावात दोन तास हिंडून मी त्याच्याजवळ पुन पोहोचले तेव्हा त्याने लहान लहान सदा आप्याचीं पुस्तकें घेतलीं.

जवळच पानाचा एक देठा होता. एक सदृशस्थ तिथें विडा चरळत उभे होते. मी त्यांना एक रुपयाचें ‘गीता प्रवचन’ दाखवलें. पाच सात मिनिटें चाळून त्यानीं त माझ्या हातीं परत दिलें. रिसावून सिगरेटची डबी काढीत ते म्हणाले, “पाहू, विचार करू.” तेव्हात पान विकणाऱ्यानें म्हटलें, “अप्पा, जरा दाखवात का तें पुस्तक ? विनोबाजी त्यावर सही देतात ना ?” त्यान एक रुपया काढून तें पुस्तक घेतले. वदाचित् त्याची ती सान्या एका दिसाची कमाई असेल.

एका घरात दागिन्यानीं मडलेल्या म्रिया म्हणत होत्या, “आम्हाला वाचायला पुढें ये ?” मी म्हटलें, “कुणाकडून तरी वाचवून घ्या” तर उत्तर मिळालें, “पण आमच्याजवळ दोन आणि मुदा नाहीत.” दोन आप्याचीं पुस्तक भिरत घेण्यान्ना हि अधिकार नव्हता त्यांना. त्यांना त्या मूल्यान् दागिन्याकडे पाहताना माझ्या मनात विचार आला, ह्या सुवर्णमय वेष्ट्या तोंडल्याशिवाय आपण मुक्त होऊं शकणार नाही हें त्यांच्या मधीं लक्षात येईल !

दुपारी नई तालीमच्या शिक्षकांची सभा झाली. यापानिं त्यांच्या हार्ती कातीचा झंडा दिला. “आज जी समाजरचना आहे ती व नई तालीम याच्यामधें पूर्ण विरोध आहे. कुणी असें समजत असेल कीं नई तालीम हा शिक्षणाचा एक प्रकार आहे, उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण देण्याची पद्धति आहे, तर तो समज साफ चुकीचा आहे. नई तालीम नवा समाज निर्माण करील. त्याशिवाय ती जिवत राहू च शकत नाही. आज समाजात दर्जे निर्माण झाले आहेत. योग्यतेनुसार कमी जास्त पगार दिला जातो. नई तालीम ह्याला तिलाजलि देईल. पगाराचा सबध भुक्ती आहे. ज्याला जेवढी भूक असेल तेवढें खाणें त्याला मिळालें च पाहिजे. प्रत्येक जण आपआपल्या योग्यतेनुसार आपली सेवा समाजाला अर्पण करील. सेवा ही नैतिक वस्तु आहे. त्याचे मूल्य पैशात मापलें जाऊ शकत नाही. नई तालीम-मध्यें शरीरपरिश्रम व मानसिक परिश्रम दोहोंची योग्यता समान मानली जाईल. शरीरपरिश्रम केल्यावाचून खाण्याचा कुणाला हि अधिकार राहणार नाही. प्रत्येकाला शरीर व बुद्धि याच्या विकाराची सधि मिळाली पाहिजे.”

रात्रीची प्रशान्त वेळ होती. शेजारच्या तलावाची व पहाडाची सुंदरता न्याहाळत गच्चीवर आमची पगत बसली होती. व्यासजी आणि मंगला-भावशी प्रत्येकाला प्रेमाने खाऊ घालीत होत्या. चंद्र नव्हता पण त्याची उणीव चमकणाऱ्या चांदण्या भरून काढीत होत्या. एकीकडे वडील मडळीचें वास्तव्य मिळत होतें व दुसरीकडे गौतम, तिनु ह्या लहान मुलाशीं सुरतद हास्यविनोद सुरू होता. गौतमाला वाटतें आम्ही देरील त्याच्याचरोवर पोर बनावें. कुसुमताई व निमाताईच्या लेखणीवर तो अतिशय रसलेला. त्याला वाटतें, ही लेखणी नमती तर ह्या दोघी आपल्याचरोवर 'रेळतील, उड्या भारतील, भटकतील.

अठरा एप्रिलचा दिवस उजाडला. पहाटेची प्रार्थना व अध्ययन आटोपून आम्ही साडेपाचच्या सुमारास गावात प्रभातपेरीला निघालों. ‘सर्व भूमि अरे भाई गोपाळर । भूमिदान देइ, हुअ दानवीर’ हे भूदान-गीत म्हणत आम्ही चालू लागलो. निशानरभाई टोळीचा प्रमुख बनला होता. आपल्या पश्यासारख्या मुरेल आवाजानें तो गावाला जागें करीत होता. गावाचा मुख्य चौक येता च जयधोप झाला ‘महात्मा गांधी की

जय ! ' ह्या जयघोषाचें महत्त्व आज विशेष च प्रतीत झालें. कारण आज च दलित व पीडिताना सजीवनी देणारे बाणूचें स्वप्न साकार करण्याकरता देशात सेवकाच्या टोळ्या फिरत होत्या. म्हणून च आम्ही भारतवासी आज मुक्त मनानें महात्म्याचा जयघोष करू शकत होतो. त्याचें काम न करता त्याचें नाव घेण्याचा अधिकार प्राप्त च होत नाही.

कार्यकर्त्यांच्या सभेंत बाबा म्हणत होते, " तुम्हाला ही हिमत बाळगली पाहिजे की, आम्ही साम्ययोगी समाजाची स्थापना करू. मग सारें जग ह्याच्या विरुद्ध का असेना ! हा एक सत्य विचार आहे आणि ह्याच्याकरता आम्ही आमचें जीवन अर्पण करू. अहिंसेत ही शक्ति आहे की सारें जग बुडत असलें तरी एकटा अहिंसक मनुष्य पोहू शकतो व वाचू शकतो. हिंदुस्थानच्या लोकांमध्ये ही श्रद्धा आहे. अहिंसेत जी शक्ति त्यांना वाटते ती हिंसेत त्यांना वाटत नाही. हिंदुस्थानचे लोक राक्षसी शक्तीमध्ये शरीरानें मजबूत बनतील अशी आम्ही मुळीं च आशा करीत नाही. मात्र ते आत्मिक शक्तीमध्ये चांगले च मजबूत होऊ शकतात."

कार्यकर्त्यांच्या सभेंतून मी बाहेर पडलें. बागेंतल्या एका झाडावर घरट्यात पक्षीण विलांना चारा घालीत होती. तो चारा खाऊन तीं विहें धपपुष्ट होतील व गगनात स्वैर संचार करतील. तिरुडे नावा आमच्या आत्म्याला ज्ञानाचा आहार घालीत आम्हाला शक्तिशाली करीत होते. मग हे मानव पक्षी सान्या दृश्य जगतात च नव्हे तर अदृश्य जगात हि विहार करू शकतील !

‘ उपनिषदा ’च्या वर्गात बाग जोरजोरानें हात आपटून म्हणत होतें-

‘ तवैव वादास्तत्र नृत्यगीते । ’

सहा वर्गाचा कोवळा नचिमेत यमराजाला निर्भयतेनें हें वाक्य बोलत होता. यमराजानें त्याच्यासमोर सारीं प्रलोभनें ठेवलीं होती -- जगताचें आधिपत्य, अपार संपत्ति, मर्त्यलोकातील दुर्लभ उपभोग, पण नचिमेत म्हणत होता, ‘ तुझे ते घोडे, नृत्यगीत आपल्याजवळ च अगू दे. मला तर पक्त ज्ञान पाहिजे. ’ हे सारे उपभोग आजच्याकरता भाव आहेत, उद्याचे ते अभाव होतील, ते उद्या राहणार नाहींत. ‘ श्वो भावा ’ ह्या

शब्दावर आमची गाडी अडली. आमच्यांतील काहींना त्याचे उच्चारण नीट जमेना. वाचांनीं तासभर तो च शब्द म्हणायला लावला.

क्रांतिदिवसाच्या सभेत देशभर गमीर प्रतिज्ञा करण्याचा कार्यक्रम होना. इकडे हि आज वाचाच्याबरोबर सारी सभा उभी होती. बुलुभाई प्रतिज्ञापत्रातील एक एक वाक्य उच्चारत होते व आम्ही सारे त्याचा पुनरुच्चार करीत होतो.

बाबानीं प्रथम लहानसें भाषण केलें, “फलदाता परमेश्वर आहे. पण तो बघतो कीं भक्त प्रामाणिकतेने काम करतो कीं नाही.” आज ह्या च मुहूर्तावर सेवाप्राप्त आश्रम बंद झाला. त्याचा उल्लेख करताना ते म्हणाले, “ही काही साधारण, मामुली घटना नाहीं. गांधीजी जिये राहत होते ते देशाचे एक श्रद्धास्थान आहे. तेथील मडळीं भूदानाकरता बाहेर पडतात तेव्हा तें देशाकरता एक आवाहन च होते. आज आमच्या अहिंसेची कसोटी होत आहे.” भूदानाच्या कार्यकर्त्यांना बेदखलीचा प्रश्न हातीं घेण्याचा आदेश देऊन ते शेवटीं म्हणाले, “आत्म्यात सत्यमकल्पाची शक्ति असते. त्या शक्तीनें च जगातला सारा कारभार चालू आहे. महान् कार्याकरता आम्ही नेहमीं सामूहिक प्रतिज्ञा करतो. आजच्या भाषेत त्याला च सामूहिक इच्छा शक्ति म्हणतात. ती शक्ति जिये प्रकट होते तिथे शुभ कार्यं सफल होते.”

वाटले, जणू नापू साक्षात् त्या जागीं उभे होते. ते पाहत आहेत, ऐकत आहेत नी आम्हाला आशीर्वाद देत आहेत. त्या एकाकी पथिकाच्या अविराम तपस्येमुळे आज सहस्र कळातून भूमिनात्तीच्या प्रतिज्ञेचें उच्चारण होत आहे. उद्या सहस्रांचे लास होतील व लासाचे कोटि होतील. मानवमात्र ह्या सत्य धर्माची दीक्षा ग्रहण करील. मग अति वेगानें फिरणारें धर्मचक्र त्या अति प्रचंड गतीमुळे स्थिर असल्यासारखें भासेल. नित्य प्रकाशनाच्या सूर्याची, नित्य वाहणाऱ्या गंगामाईची नित्यता जितकी स्वाभाविक वाटते तितकी च क्रांति देखील स्वाभाविक नी सहज भासेल.

: ४९ :

‘ यंत्र चंद पण यंत्री शावूत ’

टागासाही, नयागढ

१९-२१ एप्रिल '५५

गाव जवळ येऊ लागले आहे हे दुसून ऐकू येणारे ढोलक सागत होते. बाबा म्हणाले, “ हे तर रणवाद्य दिसतय् ! ” कुणी तरी म्हणाले, “ दारिद्र्य आणि विषमतेविरुद्ध अहिसक युद्ध मुद्द झालय् ना ? ” बाबा हसून म्हणाले, “ युद्ध आहे तर, पण ह्या युद्धात रत्नाचे पाट बाहणार नाहीत. ” ह्या युद्धात प्रत्येक हृदयात वास करणाऱ्या रावणाचा वध होणार आहे, तो जळून भस्म होणार आहे. अर्धनग्न खेडूत जोरजोराने ढोलक बडबत गावच्या वेशीवर पोहोचले आणि उच्च स्वरात जयघोष करू लागले, “ आमगारे भूमिहीन रहिने नहीं, रहिने नहीं, ”—सामूहिक इच्छाशक्ति प्रकट होत होती.

एका वृक्षहीन पहाडाच्या पायथ्याशी असलेल्या झोपड्यात आजचा निवास होता. भोवताली आंब्याची झाडे असलेला स्वच्छ तलाव होता. त्यात स्नान करण्याचा आनंद मुटला. जवळ च टेकड्याच्या रागा असताना गीतमला कसे स्वस्थ बसवणार ? सभा सपता च तो धावत आला नी म्हणाला, ‘ आता मी तुमचे मुळीं मुद्दा ऐकणार नाही. तुम्हाला टेकडीवर यावे च लागेल. ’ नी तो जो पळत मुटला तो शिखरावर जाऊन च त्याने श्वास घेतला.

चोहोंकडे वीस पचवीस लहान लहान तळीं होती. गोरज मुहूर्त झाला होता. गायी बैलाच्या गळ्यातील घटानाद ऐकू येत होता. उच्च टेकडीच्या माथ्यानर उभे राहिल्याने लहानशा गावच्या विरळ विरळ झोपड्या, लाल मातीचे नागमोडी वळणाचे रस्ते, गाय, बैल सारं कसे खेळासारखे भासत होते. सारे जग हा हि एक खेळ च तर आहे. सूनधार परमेश्वराचा खेळ चाळू आहे. आम्ही सारी त्याची खेळणीं आहोत.

सूर्य बुडू लागला होता. महाराष्ट्र सेवादलाच्या एका सनिराने गायला आरंभ केला— “ सग्न भूमि गोपालकी, गर्जत जन चालले. ” सारे त्याला

साथ देऊं लागले 'पहता एकाकी पाऊलें.' साथ देणाऱ्यात मुंबईचा प्येयनिष्ठ तरुण धीरंग देशपांडे होता, शानाच्या शोधार्थ धरदार सोडून बाराजवळ आलेला मध्यप्रदेशचा मुक्ति बाल टेंभेकर होता, गौतम होता आणि सगमनेरची लीला व मेहेर या नयविचारानी अभिमंथित झालेल्या तरुणी होत्या. नव्या जोमाच्या, नव्या दमाच्या ह्या उत्साही तरुणांच्या अरोरच्या किरणानी आशीर्वाद देऊन सूर्यनारायणानें जगाचा निरोर घेतला. बाल्या याबाचा दिळाना तयार करायचा होता. भीरगाळा दिवस-भराच्या साहित्यनिर्मितीचा दिशेवर करायचा होता, मला हि एक संत निहायचा होता, म्हणून आम्ही सारे मात मात गाढी उतरलो.

ते अधिक महान् असतात. मानवाच्या डोळ्यांना सूर्यकिरणांतील सात रंग दिसतात परंतु त्या हि पेशां अधिक परिणामकारी अल्ट्रा-व्हायोलेट सारखे जे रंग असतात, ते मानवाच्या डोळ्यांना दिसत नाहीत.”

उपनिषदाच्या वर्गाची वेळ होत आली होती. कुणी श्लोक पाठ करीत होते तर कुणी त्याचा अर्थ वाचीत होती. तेवढ्यात बुलुभाई हातीं वर्तमान-पत्र घेऊन आले. महान् शास्त्रज्ञ आइन्स्टीनवर काळानें झडप घातली होती. १८ एप्रिलच्या दिवशीं आम्हाला अव्यक्त शक्तीचें अस्तित्व भासमान होत होतें, त्या च दिवशीं ते त्या शक्तीमध्यें लीन झाले होते. ही बातमी ऐकून मन उदास झालें. आजच्या भयाच्या व अविश्वासाच्या वातावरणात मानवाचा विवेक-दीप मालवू पाहत असताना, आइन्स्टीनसारख्या प्रज्ञावान् रुपीची, मानवाला अचूक मार्गदर्शन करू शकणाऱ्याची, अत्यंत आवश्यकता होती. ते कधीं भारतात आले नव्हते किंवा बांपूना भेटले हि नव्हते. पण सतत आपल्या प्रयोगशाळेंत निमग्न राहणाऱ्या या द्रष्ट्याच्या डोळ्यांना हें दर्शन झालें होतें कीं, ‘पुढें येणाऱ्या पिढ्याचा ह्यावर विश्वास बसणार नाही कीं महात्मा गांधीसारखा महान् मानव मानसदेह धारण करून पृथ्वीवर चालत होता.’

उदास मनानें आम्ही वर्गाकरतां बापांच्या खोलींत जाऊन बसलों. बापा सत्यदर्शन करवीत होते.

‘तस्मिन् अपः मातरिदवा दधाति ।’

प्रकृतिमातेच्या अंकावर खेळणारा प्राण त्याच्या च सत्तेवर चळवळ करीत असतो. आम्ही मूर्ख लोक समजतो कीं, प्राणवायूची हालचाल बंद झाली म्हणजे मनुष्य मरतो. आज हे लोक म्हणतात, आइन्स्टीन मेल्या. पण त्यांना एवढें कळत नाही कीं, एक यंत्र बंद झालें, तो मेल्या नाही. यंत्र बंद होता च इंद्रियाची शक्ति, ज्ञानशक्ति काम करू शकत नाही. परंतु आत्मा तर सदां जिवंत च असतो. तो निराकार रूपात रूप काम करतो, पण आपण त्याला पाहू शकत नाही. सारें जग चाळणारी शक्ति अव्यक्त असते. आमनी हि ओळगण्याची एक शक्ति आहे. एखादी वस्तु त्या शक्तीच्या पलीकडे गेली म्हणजे आपण म्हणतो कीं सारें संपलें. बीज

मार्तीत मिसळलें तर लहान मुलाला वाटचें बीज मरून गेलें. पण तें बीज जमिनीच्या आत काम करीत असते. त्याला अंकुर फुटला म्हणजे च आपण समजतो की तें प्रकट झालें. पण ते तर आधीपासून च तिथें होतें. आत काम करीत असताना तें दृढें विकसित झालें की, आमचे डोळे त्याला आता पाहू शकतात. म्हणून हें लक्षात ठेवले पाहिजे की, यंग बंद पडले तरी यंत्राचें काम चालू असतें.

: ५० :

चतुर्भुज

गोदीसाही, नदीवर, ओडगा

२२-२४ एप्रिल '५५

जगली प्रदेश आणि लहानसे गांव. नेत्रमुख भरपूर मिळत होतें. त्याच्या च जोडीला लाल मुग्या, डास, उधई हें सारें मिश्रमटळ होतें च. त्याचे हाटे सहन करावे लागत. घनूत वगून, लिहिणें बढीण होऊन वसलें. मुग्यांना वाटलें असेल की, चार-पाच झाटें जास्त निर्माण झालीं असतील.

मुद्यामारर पोहोचता च बाबा स्वागतार्थे जमलेल्यांना 'समस्तानु प्रणाम' (सर्वांना नमस्कार) म्हणतात. आज हि त्यांनीं अगा नमस्कार करून गर्दीतील एका माणसाच्या खाद्यावर हात ठेवता च त्याला म्हणू लागले, 'जमी देसायु हरे' (जमीन द्यामी लागेल ह !) तो चटखन् म्हणाला, " हो तर ! माझ्याजवळ २२ टेलीमल जमीन होती त्यातली ११ टेलीमल मी पूर्वी च दिली आहे." या जगज्जन हि लोण पोहोचते आहे असें दिगो. त्या माणसानें बीउक करीत बाबा म्हणत होते, 'भास्तीय लदय भर्मांनी मागणी चटखन् कबूल करते.'

आजच्या गर्भेत भूमिदीनानी संख्या जास्त हो ति. त्यांना आसादन करून बाबा म्हणाले, " मला असे वाटत की, भूमिदीनानी मिरवणुका पाडायला, गांवागांवी जायें आणि भूमिदात्यांना माता गदिन प्रेमपूर्व गावात च

जमिनीची मागणी करावी. आपआपल्या गावी जाऊन तुम्ही हे काम करा.” सभा सपता सपता पावसाची जोरदार सर आली. अरण्यवासी शातपणे त्या धारेखाली उभे होते. अवतीभगतीचीं झाडे व पहाड हि निश्चल उभे होते.

नदीघरच्या प्रवचनात अभेदनीति समजावून सांगताना बाबा म्हणाले, “माझी अशी इच्छा आहे की, गावच्या भूमिहीनानी उठून उभे राहावे आणि निर्भयतेने आपली मागणी मांडावी तसे च मला असे हि वाटते की भूमिमालकांनी आता त्याची घाट न पाहता आपणहून पुढे यावे व म्हणाव की आम्ही आमच्या मालकीचा त्याग करतो. कृपा करून आमच्या जमिनीचा हिस्सा घ्या आणि आमच्यावर उपकार करा. तुम्हाला वीनियाण हवे असेल तर आम्ही देऊ. बैल देऊ. दोन्ही हात जुळले म्हणजे नमस्कार होतो, माझी हि तशी च इच्छा आहे की एकीकडून भूमिहीनानी यावे व दुसरीकडून भूमिवानानी यावे आणि परमेश्वराला नमस्कार करावा. आज दोघाचे हि हात जुळत नाहीत. एक आपली मालकी त्यागील व दुसरा आपली गुलामी सोडील तर च दोघाचे हि हात एकमेकांच्या जवळ येतील, परमेश्वराला प्रणाम केला जाईल आणि भक्तिमार्गाची स्थापना होईल.”

बाडग परिषदेच्या बातम्या रोज येत आहेत. त्या परिषदेत भारताचे प्रथम सेनक प. नेहरू यांनी दोन महत्त्वपूर्ण मुद्दे आपल्या भाषणात मांडले होते. “जगात युद्ध झाले तरी हिंदुस्थान त्यात भाग घेणार नाही, परंतु आपल्या देशाचे रक्षण तो अवश्य करील. मी हें जे नोटात आहे ते कुठल्या हि बाबच्या बळावर बोलत नाही. भारतीय जनतेवर माझी जी श्रद्धा आहे, विश्वास आहे, त्या च बळावर मी हें बोलत आहे.”

ओडग्याला ह्याचा उल्लेख करून बाबांना मूलप्राची विचार मांडले. “भारताच्या इतिहासात ही घटना कुठे आढळत नाही की भारताने दुसऱ्या कुठल्या देशावर आक्रमण केले आहे चकवर्ती सम्राट्समुद्रगुप्त असो की श्रीहर्ष असो, कुणी हि कधी हि बाहेरच्या देशावर जाक्रमण केले नाही. परंतु आम्ही हिंसक युद्धात भाग घेणार नाही एवढे बोलून अहिंसेचे नळ वाढत नाही. कारण ती अभावात्मक (negative) गोष्ट झाली. अहिंसेकरता काही तरी

भावात्मक (positive) काम केलें पाहिजे त्याकरता आपल्या देशात जी आर्थिक व सामाजिक विषमता आहे तिचें निराकरण अहिंसेच्या मार्गाने करावें लागेल. आमचे प्रधानमंत्री साऱ्या जगभर हिंइन शांति व अहिंसेचा संदेश देत आहेत. त्यानरोबरच ते हें सार्गू झाऱ्तील की माझ्या देशातील आर्थिक व सामाजिक समस्या आम्ही झाऱ्तीच्या व अहिंसेच्या मार्गानें सोडविल्या आहेत तर त्याच्या वाणीच बळ मिती वाढेल ? ”

दुपारी कार्यकर्त्यांची सभा पार च रगली. एकेक जण उत्साहानें उठून उभा राही व नम्रपणें प्रतिज्ञा करी, ‘ भूदानाचें कार्य सफल हार्हपर्यंत आम्ही ह्या च कार्यांत रत राहू, मग्न राहू ह्यात जर आम्ही चुकू तर देश-समोर गुन्हेगार ठरू. ’ सिडकीवाटे दिसणाऱ्या अचल पहाडाना कार्यकर्त्यांच्या उत्साहाचें श्रेय मिळालें बाना विनोदानें म्हणाले, “ इथली हवा गरम दिसतेय. आजूनाजूला पहाड आहेत म्हणून इथले लोक जरा दणफट, बळकट व पुरपार्य करणारे दिसतात. ” साऱ्याना माठी गमत वाटली. मग बाया गभीरपणें म्हणाले —

‘ गेय गीतानामसदृशं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जननिकटे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥ ’

यात मुख्य चार गोष्टी आहेत त्या शस्त्र, चक्र, गदा, पद्म सारख्या आहेत. गीतेचें नाव ‘या, परमेश्वराच्या रूपाचें ध्यान करा, सत सगतीमध्ये रहा व दीनजनाना दान द्या. हीं चार हि शस्त्रें तुमच्या हातीं आली आहेत तुम्हाला असे चतुर्भुज वरून मी पाटवत आहे ’

: ५१ :

आपले प्रश्न सोडवा म्हणजे जगाचे प्रश्न सुटतील

रोहीगॉऊ, कराचुली, कराडवाडी

२५-२७ एप्रिल '५५

‘आग लागली रानाला पळसाला ग बहर आला’—वाटेंत भोवतालचे दृश्य पाहून ही कविता आठवली. सान्या रानाला आग लागल्यासारखी दिसत होती. जिकडे तिकडे पळसाची लाल लाल फुल्ले फुललीं होती. उगवत्या मूर्याचीं कोरळीं फिरणे त्या लाल लाल फुलाना इकू च स्पर्श करीत होती. अध्ययनाची वेळ झाली. पळसाच्या रानात बागाच्या भोंवतीं सारी मडळी बसली.

आज भागवताचे अध्ययन सपणार होतें. कृष्ण निजधामाला जाण्याचा प्रसंग होता. सुरवातीपासून च बागाच्या डोक्याला धार लागली होती. रमालानें डोळे पुसत पुसत बागा वाचत होते. पण शेवटीं कधीचें वाक्य आलें, ‘आता मी अनाथ झालों.’ बागाना जोराचा हुदका आला. आतापर्यंत कसेवसे अडवलेले अश्रू एकंदम धवधव्यासारखे राहेंर पडले, बाध फुटला. हातातले पुस्तक त्यानीं रालीं टाकले, पुढें त्यांना वाचवेना. दुपारीं उपनिषद्-वर्गात ते म्हणाले, “भक्त आणि ज्ञानी यांच्या भूमिका भिन्न भिन्न असतात. ज्या क्षणीं भक्ताला ही जाणीव होते कीं सान्या जगाला एकत्र गुपणारा धागा तुटला त्या क्षणीं तो स्वतःला अनाथ समजतो. भागवताच्या अंतिम अध्यायात श्रीकृष्ण जेव्हा निजधामाला जातात तेव्हा कवीला अशी च अनुभूति होते. परंतु जो ज्ञानी असतो त्याला हें समजतें कीं, प्राणाची हालचाल बद झाली तरी हि जगाला गुपणारा, ओवणारा, धागा कधीं हि तुटायचा नाही.”

जुअीच्या नाजूक फुलाचा गोड सुगंध व करवदासारख्या एका लहान पळाचा सुस्वाद चाखत आजची रम्य घाट सपवली. ओरिसा व आप्रच्या सीमेवरच्या गजाम जिल्ह्यात आग्ही आता प्रवेश करीत होतों.

पुण्यामुघईकडील मराठी जशी शुद्ध समजली जाते तशी ह्या जिल्ह्यातील

ओडिया विशेष सुद्ध समजली जाते. हा जिल्हा ओरिसाचें सांस्कृतिक केंद्र आहे. आज इथल्या राद्यपदार्थांत दक्षिणची छाप आढळली. नास्त्याला 'इडली' व 'उपमा' बिळाळी, तर जेवणात 'साभारम्' आणि तीन चार प्रकारच्या चटण्या होत्या.

कराटमाडीला नित्याप्रमाणे आमचा शरीरपरिश्रमाचा कार्यक्रम सुरू होता. पोळ्या लाटण्याचें काम तीन चार भगिनी करीत होत्या. त्या रोण्याचें काम बुलभादे व निर्मला करीत होत्या. आम्ही भाजीच्या ढिगा-जवळ विळ्या घेऊन बसलों होतो. विहिरीचें पाणी काढून कापडी भरून आणण्याच्या कामात काही साथी जुपले होते. काम करता करता ओडियाचें अध्ययन हास्यविनोदासह सुरू होतें. कापडी वाहणारे साथी ऐटीत उपनिषदाचे श्लोक म्हणत होते. रोजच्यापेक्षा आज जरा जास्त काम पडलें असं थट्टेनं म्हणून मंगलमावशींनी आम्हाला गोड ताडपळें आणून दिली.

काल नाचानीं उपनिषदांच्या वर्गात शंकराचार्यांचा एक श्लोक सांगितला. त्याचा आशय असा होता कीं, "आपल्या भुकेला आजार समजून त्याची चिन्तित्वा करा आणि भिक्षेत जें अन्न मिळेल, तें औषध समजून त्याचें सेवन करा." त्याचें निवेचन करताना बारा म्हणाले, "आपल्या जीवनात शिस्त व नियमितता आली पाहिजे. हिंसेमध्ये शिस्त व योजनेची जरूर असते, परंतु अहिंसेत त्याची त्या हि पेक्षा अधिक जरूर असते."

मग आज रात्री जेवणानंतर यात्रीदलाची बैठक झाली व सर्वांनी मिळून आपलें जीवन नियमित घनशिष्टाची योजना केली. बारा कधी कधी विनोद करतात, "घटी ऐकू येता च त्या क्षणीं च उठलें पाहिजे टाडपरायदरवर 'कृ' अक्षर टाडप झालें, 'ण' टाडप टाडपचें राहिलें असेल, तरी तेथें हि सोडून पळालें पाहिजे. जेवणाच्या घटीला तर यमराजाची च घंटी समजा. आपण यमराजाला असं कधीं म्हणतो का कीं 'भल्या माणसा, जरा दहा मिनिटाचा तर अवधि दे.' त्याचें बोलावणें येता क्षणीं च जावें लागतें ना?"

बाडग परिपद् यशस्वी झाल्याची बातमी आली. एशिया व आशियेच्या एकोणतीस राष्ट्रांनी मिळून एरमतातें दहा कमी ठराव मंजूर केला, त्यावर समाधान व्यक्त करतांना बारा आज भाषणात म्हणाले, "आपण आपली

पूर्ण शक्ति लावू तर दोन वर्षांत सान्या जगात शांति निर्माण करू शकू. मनुष्याने एरुदा तीव्र इच्छा केली तर तो काय नाही करू शकणार ? आज आम्हीं जी वातमी वाचली त्याने आम्हाला पार मोठे बळ मिळाले आहे. आमच्या कार्याने हि सान्या जगाला बळ मिळेल. शेवटी जगात शांति स्थापन कोण करणार ? जगाला निर्माण करणारा आहे तो च करील. पण आम्ही त्या प्रामात मदत करू, ईश्वराच्या हातातील साधन उगवू. वानरांनी नाही का रामाचे काम केले ? त्याकरता पहिले पाऊल म्हणून या आपल्या गावाची समस्या सोडवू. हे नेहमी ध्यानात अगू द्या की ज्याने आपला प्रश्न सोडवला त्याने जगाचा प्रश्न सोडविला.”

वागाचे नेहमीचे म्हणणे आहे की माझे काम हवा च करणार आहे. सभेच्या सुरुवातीला गावच्या एका सज्जन गृहस्थाने वागाच्या स्वागताच्या निमित्ताने एक लहानसे भाषण दिले “मी माझ्या जमिनीचा सहावा हिस्सा विनोबाजींच्या चरणीं अर्पण करीत आहे. दरिद्रनारायणाच्या सेवेचे काम माझ्या च जरीजर माझे इतर भाईरद हि करतील आम्ही सारे मिळून सान्या गावच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा देण्याची जबाबदारी उचलीत आहोत. भूदानाच्या मार्गाने गेल्यास जागतिरू शांति निश्चित स्थापन होईल.” त्या गृहस्थाची पाठ थोपटीत गावा म्हणाले, “सेड्यातील लोमना देसील कातीचा विचार वळला आहे, हें एक शुभ लक्षण आहे.”

: ५२ :

वाडुंगची दशमूत्री

बुगुडा, बालीपदर

२८ ३० एप्रिल '५५

जगलाची वाट चालत असताना बाबांनी विचारलें, “ एके काळीं नागपूरच लोक उत्कलमध्ये आले होते हें माहीत आहे का ? ” मीं हळूच म्हटलें, “ हो, नी आज हि इतिहासाची पुनरावृत्ति होत आहे. ” तें ऐकता च बाबा म्हणाले, “ पण त्या काळच्या लोभाना घोड्यावर स्वार होऊन, हातीं तलवार घेऊन यावें लागे. तें त्याचें आक्रमण होतें आणि हे आपलें चक्रमण आहे. बुद्धानें ह्याला चंक्रमण म्हटलें आहे. ” आमच्या चुनीअप्पा कित्येकदा थडेंत म्हणतात, “ त्या काळीं मराठे इथें ‘ चौथ ’ (चौथा हिरसा) वसूल करायला येत पण हा मराठा सहावा हिस्ता घ्यायला आला आहे. ”

मराठ्यांनीं एके काळीं उत्कलवर राज्य केले होतें. हातीं तलवार घेऊन येणाऱ्याविषयीं प्रेम नव्हे तर दहशत निर्माण होते इकडे आया मुलाना भीति दाखवीत म्हणतात, ‘ क्षोष लवकर ! तो मराठा आला घप ! ’ ओडिया डिक्शनरींत काहीं मराठी लोकांनीं रुढ केलेल्या म्हणी आहेत. त्यातील एक म्हण अशी आहे कीं, ‘ प्रजा आणि आलें ठेचून काढलें म्हणजे त्यातून रस मिळतो ’. हें वाचून बाबांना पारच वाईट वाटलें.

परंतु आज जणू त्या अन्यायाचे परिमार्जन होत आहे. आक्रमण आणि चक्रमण मधील परक सूर्यप्रकाशाइतका स्पष्ट दिसत आहे. घोडदळाऐवजीं पद यात्रा दल, तलवारीच्या जागीं बाणा आली आहे. द्वेषाची जागा प्रेमानें घेतली आहे. आक्रमक वृत्ति नाऊन सेवामूर्ति आली आहे. शांतिवीणेच्या तारा छेडत, सर्वोदयाचा मधुर राग आलापित ही यात्रा सुरू आहे. बाबा अनेकदा म्हणतात, “ भूदानयज्ञाच्या वाहनावर आरुढ होऊन मी धर्म-चक्रप्रवर्तनाकरता निघालों आहे. ”

उपनिषद्-धर्म सास मुळींकरता सुरू झाला होता. पण हळू हळू यात्री-

दलातील सारे च भाई वर्गाला येऊ लागले. गप्पाचा सेवरु-कुशभद्र-आपलों सारी कामे चटचट आटोपून वर्गात सर्वात प्रथम हजर होई. दुपारच्या जेवणानंतर घोरत पडलेला गौतम घड्याळात दोन वाजता च ताडकून उठून येई. बुडुभाईना वाटे भगिनीच्या वर्गात कसे जावे, पण असेर त्यांना राहिले नाही. वर्गात एका कोपऱ्यात ते चूपचाप येऊन बसू लागले. आज महादेवीतार्दीनी विनोदाने यावाना म्हटले, “आता तर वर्गात मुलीपेक्षा मुलांची च सख्या अधिक दिसते.” यावानी हसून उत्तर दिशे, “हो पुरुष हा भेद च मुळी राहायला नसो. तो भेद जिथे सगळी तिथून च उपनिषद् मुक्त होतें.”

आमच्या यात्रेत रोज व्यासजी ‘पथदर्शका’चे काम करितात. यावारागून पन्नास याडांच्या अंतरावर कदील घेऊन चालत असतात. यास थट्टेने म्हणतात, ‘ह्या नेताजीवर गाझा पार मित्रास आहे.’ दररोज पहाट प्रार्थना आटोपता च व्यासजी जाहीर करतात, “आजका पडाव .. मील दूर है, रास्ता कच्चा है।”

बुगडाला दोन दिवस मुकाम होता. दुसरे दिवशी प्रार्थना आटोपता च यास म्हणाले, “आजका पडाव शून्य मील दूर है।” आणि मग ते त्या शून्य मैलाच्या पडावाकडे जायला निघाले. दोन मैल चालून दूरच्या एका एकांत स्थानी आजचे अध्ययन च स्थान झाले.

वाडुंग परिपक्व जे दशकल्मी ठराव पाठ झाला होता त्यावर यावानी एक सूत्र रचले आहे. आज त्याचा अर्थ सांगताना ते म्हणाले, “अशा तऱ्हेचे सूत्र असले म्हणजे लक्षात ठेवणे सोप जाते.” ते सूत्र होतें—

‘स्वार्थानता जातिसाम्यम् फलमानज्यमान्यता ।

प्रक्षेपोऽनभिभावश्च अनभिग्रमणं तथा ॥

ज्ञातिनीति. सद्बोधोऽग. न्यायवर्तन्यपालनम् ।

आत्मरक्षाधिकारश्च मदन् चंचु निरर्जित. ॥’

दुपारी येथील शिक्षक यावाना भेटले. आज सवानात जी निमता आहे, वर्गभेद आहे, त्याने त्यांना पार दु ग घाटते असे ते यावाना सागत होते. यावानी त्यांना साम्ययोगाचा पाठ दिला. “सर्व लोक अशी च

तक्रार करतात. पण विषमतेवर प्रहार करणार कोण ? तेव्हा तुम्ही शिक्षक मडळी च आता पुढें या. तुमच्यावैकी कुणाला कमी पगार असेल, कुणाला जास्त असेल. सर्वांचे पगार एकत्र करा आणि पुनः समानतेने वाटून घ्या व एका कुटुंबासारखे रहा. तुमच्या उपदेशापेक्षा या तुमच्या साम्ययोगी जीवनाचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर अधिक होईल.”

सध्याकालच्या भाषणात ह्याचा उल्लेख करताना बाबा म्हणाले, “वृक्षाला तोडून टाकायचें असेल तर मूळावर च प्रहार करावा लागेल. वरच्या पाऱ्या कापून काही व्हायचें नाही. आजच्या परिस्थितीमध्ये जनमत हें मूळ होय. या जनमताप्रमाणें च सरकार नतें घ्या बदलतें पण जनमत केव्हा बदलेल ? जेव्हा मी उदलेन तेव्हा ! त्याकरता विचार समजणें पुरेसें नाही. तो विचार अमलात आणला पाहिजे. विचारप्रचाराचा सर्वोत्तम मार्ग आचार च होय. उभयपद म्हणतें,

‘क्रियावान् एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ।’

ब्रह्मवेत्त्यामध्ये जो क्रियावान् आहे तो च सर्वात श्रेष्ठ आहे. कपि पुढें म्हणतो, ‘स तरति स लोकान् तारयति ।’ जो स्वतः तरतो तो दुसऱ्यांना हि तारतो.”

साहित्यविक्रीकरता आम्ही रोज नास्ता कऱ्हा दीड दोन तास गावात फिरतो. ‘साहित्य म्हणजे अग्रिकाणि’ असं नावा म्हणतात. बुगुडा एक मोठें गाव आहे. त्यामुळें तिथें शिक्षितांची सख्या बरीच आहे. प्रत्येक घरात जाऊन विचार समजाविण्याचें काम यात्रीदलातील मडळींना पार प्रिय वाटतें. आम्हाला पार काचित् नकार मिळतो बहुतेक ठिकाणीं साहित्य विकलें जातें. या जिल्ह्यात आग्र प्रदेशाच्या सस्कृतीचा परिणाम विशेष दिसतो. उत्कलच्या स्त्रियांची राहणी साधी वाटते. पण ह्या जिल्ह्यात स्त्रिया दागिन्यांनीं लादलेल्या आढळतात. इथें नागात सदा सात छिद्रे कऱ्हा त्यात गोल रिंग किंवा नय घालतात. तें दृश्य तर पार च भयानक वाटते एवढें सारें घालून ह्या श्रास कसा भेत असतील देव जाणे ! आग्र-प्रमाणे इथें हि डोक्यात काजळ नी अवाड्यात पुलें घातलेल्या स्त्रिया दिसतात. प्रत्येक घराच्या अगणात दक्षिणेकडील पदतीप्रमाणें रागोळी

घातलेली दिसते. हरिणीसारखे टपोरे पाणीदार डोळे नी रेखीव भुवया, हें येथील वैशिष्ट्य दिसले. या ब्रिया आम्हाला प्रश्न हि चागले विचारीत.

अनादीभाई, निशाकरभाई पुस्तकाची पिशवी लटकवून गाणी म्हणत जात. मग लोक त्यांच्याभोंवतीं गोळा होत. इकडून तिम्डे जाणारी एखादी वस थायली की हे दोघे त्यात शिरून काहीं तरी पराक्रम करीत. बालीपदर गावात अशी च पायपीट केली. एप्रिलचा महिना. सूर्यनारायण अत्युर्ची पदीं चढलेले. त्यामुळें नंतर थड पाण्याच्या तळ्यात डुबताना अमृतपानाचा आनंद मिळाला. सुखाची गोडी वाढावी म्हणून च जण दु ख निर्माण होत असावें.

सभेची घेळ होत आली. घड्याळात चार वाजले होते. बालीपदर गावच्या प्रत्येक घरातून माणसे बाहेर पडत होती व सभास्थानाकडे येत होती. म्हातारे वाटीचा किंवा नातवाचा आधार घेऊन येत होते, पोरें उण्या मारत येत होती, गृहिणी घरची कामे भराभर उरकून लगवगीनें येत होत्या. पाहता पाहता हजारोंचा जमाव जमला. आतापर्यंत तेजानें व थाटानें तळपणारा सूर्य एकाएकीं ढगाभाड लपला. आकाश अभ्राच्छादित झालें. वारा साथ देऊ लागता च आकाशाच्या अंगणात वाऱ्या मेघदयामानें नृत्य सुरू झालें. त्याची गर्जना होऊ लागली व विगुलता फडाडू लागली. सभास्थानावर निराशेची काळी छाया पसरली. आज दर्शन आणि श्रवणावाचून न परताने लागणार का अशी शरा लोकांना भेटसावू लागली.

तेवढ्यात त्याची दृष्टि वाघाच्या झोपडीकडे गेली. तीराच्या वेगानें ते सभेभट्टे येत होते. अत्यानंदानें जननन वपधोष केला 'महात्मा गांधी की जय. सत विनोदा की जय'. विजा नी वारा ह्यांचो पवां न करता सान्यानीं वागावरोबर प्रार्थना केली वागा मोठू लागले. यादळ मुटलें. शिमशिम पाऊस येऊ लागला. सभेंत वादींनीं छम्या उघडल्या. वागा म्हणाले, "सान्या-जवळ छम्या नाहींत तेव्हा छम्या बंद करा. मारे समान वनू च ईश्वराची कृपा प्राप्त करू." छम्या बंद झाल्या. भाषण सुरू झालें. शान्तपणें लोक ऐई लागले. वादीं घेळानेंतर पुन यादळ व पावसाना वेग वाढला. सभेंत

पुनः हालचाल सुरू झाली. बाही लोक पळून जाऊन जवळच्या घरांच्या छपराचा किंवा झाडाचा आश्रय घेऊ लागले. “अरे, असे भ्याडासारखे रणागणातून पळून का जाता ?” बागाचे हे शब्द ऐकून ते परतू लागले. बागा ‘गाबास’ ‘शाबास’ म्हणू लागले व इतर लोक टाळ्या पिढून परत येणाऱ्यांचे स्वागत करू लागले.

भाषण संपल्यावर बागांनी उभ्या उभ्या च रामधून म्हणायला सुरुवात केली. सारी सभा त्यांना साथ देऊ लागली. आकाशातून पडणाऱ्या जलधाराच्या रूपाने ईश्वराचा च प्रेमळ स्पर्श होत होता. ‘राजाराम सीताराम’ ह्या बागांच्या भजनांच्या रूपाने जणू देवाचा ध्वनि कानी ऐकू येत होता. भक्तिरस पिऊन मस्त झालेल्या जनतेत नेत्रांना साक्षात् नारायणाचे दर्शन होत होत. बागाची कृप्य मूर्ति रामधून गात गात डोलत होती. अनेक व्याख्यानांनी जे साधले नसते ते ह्या भजनाने झाले. ते गोड दृश्य पाहून शेजारच्या देवळातील देव दगडी मूर्तींमध्ये अदिस्त राहू शकला नसावा. भजन सपले. एकेक गावकरी व्यासपीठाकडे येत होता आणि ‘काळजाच्या तुकड्याच’ एकेक फूल दरिद्रनारायणाच्या मूर्तीला वाहत होता, ‘गीता प्रवचना’चा प्रसाद घेऊन परत जात होता.

पाऊस पळाला. सृष्टि ताऱ्या फुलासारखी हसू लागली. काळे, पाढरे टग पहाडाशी लपटाव येळत होते. गार गार वारा वाहात होता. पहाडाचीं शिखरे बोलावू लागली. त्यांना साद घाटणार तो च ‘यमराजाची धंदी’ ऐकू आली. त्यामुळ पाय भोजनगृहाकडे वळले नी मन मान पहाडाची नदण चढू लागले

: ५३ :

एका वकिलाचीं दोन रूपें

भटनई, आस्का, पीतळ
१-३ मे '५५

आज 'मे दिन' (May Day) ! जगातल्या मजुराचा, श्रमिकाचा दिवस. तीन वर्षांपूर्वी उत्तर प्रदेशच्या यात्रेत पेजाबादला ह्याच दिवशीं चामानी घोषणा केली होती, " भूदान मजदूर आंदोलन हे ! देहातके वे जमीन और बे-जमान मजदूरोंकी आवाज मेरे मुँससे प्रकट हो रही है । "

आकाश पाटल्यागत पाऊस धो धो पडत होता. मुसळधार वृष्टीत हि वाचा सभास्थानाकडे जात होते. ते पाहून घरातील 'ओसऱ्याचा व पडव्याचा आसरा घेतलेले काही लोक या दिशेने पळत येऊ लागले. सभेत बुडभाईचें दणदणीत व्याख्यान सुरू होत. सारी सभा उभी होती. रामाना पाहता च जनतेनें जयरोष केला, ' भूमि काहार । जे चासिने ताहार । ' (जमीन कुणाची ? जो जोतेल त्याची). व्यासपीठावर पावसाचा त्रास जरा कमी होत होता. म्हणून बाबा तें सोडून जनतेमध्ये जाऊन उभे राहिले. प्रार्थना संपून बाबा म्हणाले,

" आकाशाच्या अभिप्रेकासाठीं झालेली आपत्ती ही सभा तुमच्या जीवनात प्राप्ति करणारी ठरो आज आपण इथे कुठले हि भेदभाव न ठेवता प्रार्थना केली, तद्गत च आपल्या जीवनात हि कुठला च भेदभाव ठेवू नका. परमेश्वर पावसाच्या म्णानें आपल्याला धडा देत आहे. साड, पहाड, जमीन, समुद्र ह्या सर्वांवर पाऊस समान भावाने पडतो. गरिबाच्या शेतात पडतो, श्रीमताच्या शेतात हि पडतो. तो भेद करीन नाहा आपण हि सारे प्रेमानें, सन्मोग्याने भाऊ भाऊ म्हणून राह. गावाचें एर कुठून करावच आहे गावची जमीन व संपत्ति गावच्या माणसीची करावची आहे. "

गरीब श्रीमत, भूमिमान भूमिदीन, तदान थोर मार त्या वृष्टीत शापणे उभे राहून एकाच चिताने ऐकत होते म दिनाला सानेधी च सभा हानी ती.

' रंदागारा 'चा आडवा श्मोर सुरू होता. त्या आत्मशक्ती पुरपाचे

वर्णन आहे. “सः प्रत्यगात्, शुक्रम्, अकायम्, अव्रणम्, अस्नाविरम्, शुद्धम् । अपापविद्धम्, कविः, मनीषी, परिभूः, स्वयभूः, याथातथ्यतः, अर्यान्, व्यदधात्, शाश्वतीभ्यः, समाभ्यः ।

‘त्यानें शाश्वत काळपर्यंत टिकणारे सर्व अर्थ यथावत् साधले.’ कारण त्यानें आपल्या जीवनात आत्म्याचा अनुभव घेतला. शुक्र अकाय अव्रण अशा परमात्म्याला त्यानें घेऊन टाकले. म्हणजे त्याच्या अवर्तीभवर्ती चोहोकडे ईश्वर च ईश्वर आहे असें म्हणण्याऐवजी ईश्वराच्या भोंवती तो आहे, असें म्हटलें ही भाषा जरा पुढें गेलेली आहे. तुकारामानें म्हटले आहे—

जेथें जेथें जाशी तेथें मजसी च पाहसी ।

ऐसा पसरून भाव रिता नाहीं कोणी ठाय ।

मी आपला भाव असा व्यापक पसरवीन कीं हे परमेश्वरा, तू जिथें जिथें जाशील तिथें तिथें मला च पाहशील. एक हि स्थान मी रितें ठेवणार नाहीं. म्हणजे परमेश्वराला सगळीकडे तुकारामाचें च दर्शन होणार.

चित्त जडलें पाई पाळती हें ठाईं ठाईं ।

तुका म्हणे पोटीं देवा घालून सांगे गोष्टी ॥

परमेश्वराला आपल्या पोटात घालून, त्याला पचवून, आपल्यात सामावून तुकाराम गोष्टी बोलत आहे. म्हणजे तुकाराम इतका व्यापक बनला कीं त्याने परमेश्वराला पोटात सामावून घेतलें.

मातृभाषा म्हणून कीं काय मूळ संस्कृतापेक्षा तुकारामाच्या काव्यात अधिक भावव्यक्तता वाटली. तुकारामाचे अभंग वाचाच्या तोंडून ऐकताना त्याच्या आधीच्या च गोड आवाजात आज अधिक च गोडी होती. त्यावर त्याचें भाष्य झालें. हे च अभंग इतरन वाचले असते तर ही अनुभूति आली नसती. पुस्तकातलीं अक्षरें नित्येम्मा भाव व्यक्त करण्याला असमर्थ ठरतात. पण वाचाच्या मुखानें ऐकलें म्हणजे नवा आशय जाणवतो, नवी दृष्टि मिळते नी नवें दर्शन होतें. ‘इति शुश्रुम धीराणाम्’चा महिमा आहे हा ! ‘निन गुरु होय क्या शान’ म्हटलें च आहे.

आस्का शहरात कम्बुनिस्टाचा प्रभाव बरा च आहे च बंजूर जमीनदार हि आहेत असें ऐकलें होतें. बहुधा ह्या दोन्ही गोष्टी बरोबर च आढळतात.

आम्ही मात्र आज चढाओढ लावून पुस्तके विकलीं. काहीं घरात गरा च वाद घालावा लागला. तरी हि दीड आण्याच्या 'ग्रामसेवका' पासून तों एक रुपयाच्या 'गीता-प्रवचना' पर्यंत सर्व तऱ्हेचे साहित्य खूप विकलें.

दुपारी गावच्या प्रतिष्ठित लोकांची सभा झाली. त्यात इयल्या परिस्थितीचें चागलें च दर्शन झाले. एक वकील तर रागाच्या भरात वागना सरळ म्हणाले, "तुम्ही जमिनीची चोरी करायला आला आहात." येथोड शिक्षितानीं भूदानसाहित्य अजिबात वाचले नाहीं असें दिसलें. त्यामुळें त्यांना साधी माहिती देखील नव्हती. बाबा म्हणाले, "चळवळ गुरू होऊन चार वर्षे झाली तरी हि तुम्हीं भूदानसाहित्य वाचलें नाहीं तेव्हा मी तर तुम्हाला अशिक्षित च म्हणें."

आजच्या प्रवचनात बाबांनीं सर्वोदयाच्या मूळ सिद्धान्तावर आधारित ग्रामराज्याचें चित्र उभें केले.

"समाजाच्या भिन्न भिन्न वर्गांच्या हितात कुठला च विरोध राहू शकत नाहीं. सर्वांचें हित बरोबर च साधू शकतें, सर्वांचा उदय बरोबर च होईल. अहिंसेच्या मार्गाची ही च खुबी आहे की त्यात गरीब आणि श्रीमंत दोघांचें हि कल्याण होतें."

भाषण संपवून बाबा निरासाकडे परत येत होते. गर्दीनून कसानसा रस्ता काढत घुणी तरी येऊन चटकन बाबांचे पाय धरले. बाबांनीं त्या गृहस्थाचे हात धरून उभें केलें. दुपारच्या सभेंत आवेशात बोलणारे जे वकीलसाहेब होते ते खालीं मान धाडून ओढू लागले, "मला क्षमा करा. मी त्या वेळीं तुम्हाला ओळखलें नाहीं. माझ्या दानून पार मोठी चूक झाली क्षमा करा मला!" त्याच्या पाठीवर थाप मारून हसत हसत त्यांना नमस्कार ठोकून बाबा पुढे सरवले. दुपारी क्रोधाच्या भरात तावातावानें बोलणारे नी आता भावनेच्या भरात पाय धरणारे दोन्ही एक च आहेत का? होय. दोन्ही एन च. पण त्या वेळीं त्यांच्या हृदयात रावण राज्य करीत होता, आता रामाचें आगमन लागें होतें.

'पीतळ' गायात वार्ही विणसर आहेत. त्याची स्थिति मोठी चारंटे आहे अस कळतें. बाबांनीं मार्ग दाखविला. "गावोगावीं, परोपरीं लोक

सूत काढू लागतील, गावात च कपडा तयार करतील आणि गावकरी त्याचा च उपयोग करतील तर च विणकर वाचतील. गावच्या बाहेरचा मिलचा कपडा वापरणाऱ्यांना तर मी नग्न च समजतो. मी सरकारला असा सल्ला दिला होता की जिथे जिथे सरकारतर्फे सामूहिक विकास योजनेचे काम चालते तिथे हे तत्त्व पाळावे की, गावकरी आपला कपडा व इतर आवश्यक वस्तु गावात च तयार करतील. ग्रामोद्योगाचा हा सिद्धान्त च आहे की गावात कच्चा माल आहे आणि गावाला पक्क्या मालाची गरज असेल, तर त्या कच्च्या मालाचा पक्का माल गावात च तयार झाला पाहिजे. हा सिद्धान्त स्वीकारल्याशिवाय सर्वोना काम देता येणे शक्य नाही. देशातील साऱ्या लोकांना काम मिळाले पाहिजे. हे राष्ट्रीय योजनेचे गृहीत तत्त्व आहे व सरकारचे त कर्तव्य च आहे. "

इथे भूमिहीनांची सख्या अधिक आहे व जमीन मूठभर लोकांच्या हाती आहे. भूमिदानाना जागत होण्याचा आदेश देत याचा म्हणाले, " गावा गावातील भूमिहीनांनी भूमिदानाजवळ पोहोचावे व येथे त्यांना सागावे की, याचा आमच्यातर्फे सहाय्य हिस्स्याची मागणी करीत आहे. अशा तऱ्हेची मागणी करणे भूमिहीनांचे कर्तव्य च आहे मूल जेव्हा रडू लागते, तेव्हा च आहे त्याला दूध पाजते. म्हणून आपल्याला आपले रडणे सुद्धे वेळे पाहिजे, आपली मागणी समोर मांडली पाहिजे भूमिदानयशाचा आरंभ च भूमिहीनांच्या मागणीने झाला आहे. त्या दिवशी पोचणपाडीला तेथेच हरिजन आपली मागणी माझ्यासमोर न मांडते तर मला भूदानाची वल्पना सुचली नसती, या कामाचा आरंभ च झाला नसता. म्हणून तत्कालीन भूमिहीनांनी जस आपले मागण मांडले तसे सुद्धी देणील ओरिसाच्या पन्नास हजार गेड्यात पन्नास हजार सभा करा व आपली मागणी मांडा. पुढच्या हाती एव शिडी देण्याची माझी इच्छा आहे. ती अशी की सुद्धी मार मारीन दान द्याल, पुढच्यापाळ जे जे आणत — जमीन, धर्मशक्ति — त्याचा एव दिव्या काप, तर एव पुण्यशक्ति प्राप्त झाले. मग त्याचा परिणाम भोवता गावांवर होईल, आणि ते दान दऊ लागतील. विदारमधे अथ च झाले. "

गंगा मोलत च होते. तेवढ्यात पाऊस कोसळायला लागला. सेनापतीच्या यात्रेत आपल्या शिपायांना पळून न जाण्याचा आदेश देत ते म्हणाले, “हवा, सूर्य, पाऊस हे तर आपले दोस्त आहेत. त्यांना मिण्याचें काहीं कारण नाही.” नंतर ते लोकाना विहारचा अनुभव सांगू लागले. त्या वेळीं उत्तर बिहारमध्ये दाह कार उडाला होता. परमेश्वर च जणू कोपला होता. रोडींच्या रोडीं जलमय झालीं होती. चोहोंकडे पाण्याशिवाय दुसरे काहीं दिसत नव्हतें. त्या पीडिताजवळ कुणी पोहोंचले नव्हतें. जिथें जिथे रक्त, दुःख आणि अश्रु साडले असतील तिथे तिथें जायचें नी आपल्या जराजर्जर शरिराची होळी परायची हेंच ज्याला माहीत, त्याचीं पावलें सहज च तो करण आकोण ऐकून तिरुडे वळली, आपल्या हृदयीच्या प्रेमानें तो त्या दीनाच्या जखमेवर पुनर धाळू लागला. कबरेभर पाण्यातून दहा दहा मैल चालत जाऊन, मुसळधार पावसाच्या धाराना मस्तकावर झेलत, नी ‘हा तर शोंवर बाय’ म्हणून हसणारा हा बापूचा लाडला शिष्य त्या जलमय प्रदेशात विहार करू लागला. जनतेनें वेगान्याचा आवाज ओळखला. रानातून हजरत हजरत येणाऱ्या गोमातेकडे पना ओढीनें वासरू धावत धावत पोहोंचतें, तथा ओढीनें सारे येऊ लागले. त्यांना गुडघाभर पाण्यानें अडयलें नाही, मुसळधार अभिषेकानें धावरयलें नाही. पाण्यापलीं बुडून गेलेल्या आपल्या घराकडे केविल्याण्या नजरेनें पाहत दुसरीकडे एक आशा उराशीं धाळगून पोरनाळासह ते नांवेन बसून पाच पाच सात सात मैल दुसून बागाची वाणी ऐकायला जमत. एकदा तर कमाल च झाली. बरून मुसळधार पाऊस नी रालीं जलमय प्रदेशात दोनशें नात्रात दोन तीन हजार लोक उभे. त्यात म्हातारे होते, तरुण होते, मुल्ले होती नी तान्ह्या पोराना पोटाशीं धरून उभ्या असलेल्या नायका दि होत्या.

बागा पीतळगर्सीयाना सामत होते, “लागो री तादाद मे लोग घारीशका मार खाते हुअे आते थे, शातिमे मुनते थे और घारीशका मार खाते हुअे लीटते थे और भर भर के दान देते थे।”

ती अद्भुत, रोगाचवारी रग्ना लोक ऐसे लागले, त्यांच्या उभा नद होऊं लागल्या आणि ते शात, निभळ शाळ. शेअरीं वाशानी त्यांना एक श्रोव शिक्कला.

कलिः शयानो भवति, संजिहानस्तु द्वापरः
उत्तिष्ठन् त्रेता भवति, कृतं संपद्यते चरन् ॥

(शोषणारा कलियुगात राहतो. वसणारा द्वापरयुगात, उठून उभा राहणारा त्रेतायुगात आणि चालणारा कृतयुगात राहतो.)

सारे उत्साहानें श्लोक म्हणत होते. त्यांना आजवर वेदपठनाचा अधिकार नव्हता. पण आता एक ज्ञान देणारा ऋषि त्यांच्याजवळ येऊन त्यांना सागत होता, “तुम्हाला भूमीच्या शेतेचा हक्क आहे. तुम्हाला भूमि मिळाली च पाहिजे. तुम्हाला वेद, उपनिषद्, गीता शिकण्याचा हक्क आहे आणि तें तुमचें कर्तव्य देखील आहे.”

: ५४ :

भूमिक्रांति सफल होवो !

दिंडलीमाड

४, ५ मे १९५५

पडाय जवळ येऊं लागला. एका उंच टेकडीवर उंच झाडांच्या छायेत शान्त, एकांत, रम्य जागी असलेल्या देवळानें रक्ष वेधतें. मुषांनीं पोदानता व येळात येळ काढून त्या देवळात जायचें व कात्रने श्लोक पाठ करायचे राहून गेले होते ते टेकडी चढता चढता कम्बन टाकायचे अमा भी मनासीं विचार करीत होतें. तेव्हात बुधुभाईंना आगम पेटू आण— “आज नास्त्यानंतर आपल्याला गरौना अमदानावरता यादेर जायचें आहे. गावच्या लोकानीं तळें खोदण्याचें काम सुरू वेंच आहे, त्याच मरदा करायची आहे.”

भोवपा च येळात दोरयावर खुळ नी टोपल्या व हागा वगदी, बुदळी घेऊन आमची रोगा तज्याषट्टे निपाणी. टेकडीवरच्या मंदिरावटे दृष्टीनेच टापर मीं मनात म्हटों, “देवा, तुझ्या च दर्शनाला निपाणी आम्ही. ’ वाम गुरू तानें मारी गजाननी, टोपल्यात भरामची व गाहून

नेऊन दुसरीऱडे टाकायची. इथें आम्ही अशिक्षित होतों. आमच्याचरोवरचें इतर मजूर गुरु बनून आम्हाला या कामाचे घडे देत होते. कुणी तरी म्हणें, “ पार थम कराल तर दुपारी उपनिषदाच्या वर्गांत पेंगाल गुम्दी.” चटकन एक भगिनी म्हणाली, “ छे ! उलट आज उपनिषद् अधिक चांगलें ग्रहण करता येईल. ”

मातीच्या शरीरावर मातीचे लेप चढू लागले. सूर्यनारायण अधिक प्रचलतेनें तापूं लागला. घामाच्या धारा गळू लागल्या. मातीनें बरचढलेल्या दानां मी घाम पुसत असताना एक मजूर भाई म्हणाला, ‘ टोपली नीट धरा, साडेल माती. ’ पाठीमागून टोंक्यावर जड टोपली घेऊन एक ओडिया भगिनी येत होती. ती हळू च म्हणालां, “ अप्पा ‘ याथातथ्यतः अर्थांन् ’ याच्या पुढचा शब्द कोणता हो ? काहीं घेल्पा आठवत न नाहीं बार्द. ” मग आम्ही दोघी जोरजोरानें श्लोक म्हणत पुढें सडकलों. ‘ याथातथ्यतः अर्थांन् व्यदधान् द्याद्वर्ताभ्यः समाभ्यः । ’

दोन दिवसापूर्वी च त्या श्लोकाने विवेचन घासानीं केणें होतें तें आटवूं लागलें. जो आत्म्यात सर्व भूताना आणि सर्व भूतात आत्म्यात पाहणो, आत्मा आणि सर्व भूतें; जसे काढ्या, पादच्या सार्या पट असणें तसे; ओतप्रोत आहेत. पण्डा विजिताना ‘ ताणा आणि पाणा ’ एकमेकात विगळतात तसे च. ‘ तां न त्रिगुणेषु ’ त्याच्या मनात कुण्ठारण दि गुण रिता अनादर निर्माण होत नाही याच्या पुढचा चरण एक पाऊन पुढें च घेऊन जातो. त्यात म्हणें आहे, ज्याच्याकडतां आत्मा च माती भूतें होऊन गेला, म्हणजे पूर्ण अर्हत, त्या शरीर पुरमाण शोक आणि मोह जुटण ? ‘ तत्र कां मोहः कः शोकः ? ’ त्याच्या जीवनात तर कां, आनंद च आनंद आहे. याच्या पुढचा श्लोक तर आनंदी च अर्मुत आहे— ‘ ग पदेगार मुक्ता अशयन् ’ पार च अर्मुत !

मातीची जड टोपली मी स्वामी देवी होतें. कुणी तरी म्हणत होतें, ‘ घासी अगशीत तर घनी भगनी मनी. एवमसं वसे मज्जामासरे होम येदं आनन्दम् ? ’ दासीची भजनण मुझा हे पदंमसरे शिवा होतें.

कलिः शयानो भवति, संजिहानस्तु द्वापरः
उत्तिष्ठन् त्रेता भवति, रुतं संपद्यते चरन् ॥

(शोषणारा कलियुगात् राहतो. वृष्णारा द्वापारयुगात्, उद्भूत उभा राहणारा त्रेतायुगात् आणि चालणारा कृतयुगात् राहतो.)

सारे उत्साहानें श्लोक म्हणत होते. त्यांना आजवर वेदपठनाचा अधिकार नव्हता. पण आता एक ज्ञान देणारा ऋषि त्यांच्याजवळ येऊन त्यांना सांगत होता, “तुम्हांला भूमीच्या क्षेत्राचा हक्क आहे. तुम्हाला भूमि मिळाली च पाहिजे. तुम्हाला वेद, उपनिषद्, गीता शिक्क्याचा हक्क आहे आणि तें तुमचें फर्तव्य देखील आहे.”

: ५४ :

भूमिकांति सफल होवो !

दिजलीराड

४, ५ मे १९५५

पक्षात जखल येऊं लागला. एका उंच टेकडीवर उंच झाडांच्या छायेत शान्त, एकान्त, रम्य जागी अगलेल्या देवळानें स्थ घेतलें. मुखामी पोहोचता च येळात येळ पाहून त्या देवळात जायचें स काळने श्लोक पाठ करायचे राहून गेले होते ते टेकडी चढता चढता वरून टाकायचें असा भीमनाभी विचार करीत होतें. तेजसात बुध्दुभाईना आराज ऐन आण—
“आज नामस्मरण आपल्या गरीबा अमदानावरता पाहें आयचें आहे. गारच्या लोकांनीं तळें गोदण्यानें काम मरू येतें आहे. त्यात मदत करायची आहे.”

नेऊन दुसरीकडे टाक्याची. इथे आम्ही अशिक्षित होतो. आमच्याबरोबरचे इतर मजूर गुर बनून आम्हाला या कामाचे धडे देत होते. कुणी तरी म्हणेल, “फार श्रम कराल तर दुपारी उपनिषदाच्या वर्गात पेगाल तुम्ही.” चटकून एक भगिनी म्हणाली, “छे ! उलट आज उपनिषद् अधिक चांगले ग्रहण करता येईल.”

मातीच्या शरीरावर मातीचे लेप चढू लागले. सूर्यनारायण अधिक प्रखरतेने तापू लागला. घामाच्या धारा गळू लागल्या. मातीने बरबटलेल्या हाताने मी घाम पुसत असताना एक मजूर भाई म्हणाला, ‘टोपली नीट धरा, साडेल माती.’ पाठीमागून डोक्यावर जड टोपली घेऊन एक ओडिया भगिनी येत होती. ती हळू च म्हणाला, “अप्पा ‘याथातथ्यतः अर्थान्’ याच्या पुढचा शब्द कोणता हो ? काहीं केल्या आठवत च नाही बार्द.” मग आम्ही दोघी जोरजोराने श्लोक म्हणत पुढे सटकलो. ‘याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ।’

दोन दिवसापूर्वी च त्या श्लोकाचे विवेचन बाबानीं केलें होतें तें आठवू लागलें. जो आत्म्यात सर्व भूताना आणि सर्व भूतात आत्म्याला पाहतो, आत्मा आणि सर्व भूतें; जसे काळ्या, पाढऱ्या तऱ्हा पट असतो तसे, ओतप्रोत आहेत. कपडा विणताना ‘ताणा आणि वाणा’ एकमेकात मिसळतात तसे च. ‘ततो न विजुगुप्सते’ त्याच्या मनात कुणाबद्दल हि घृणा किंवा अनादर निर्माण होत नाही. याच्या पुढचा चरण एक पाऊल पुढें च घेऊन जातो. त्यात म्हणेल आहे, ज्याच्याकरता आत्मा च सारी भूतें होऊन गेला, म्हणजे पूर्ण अद्वैत, त्या ज्ञानी पुरुषाला शोक आणि मोह कुठला ? ‘तत्र को मोहः कः शोकः ?’ त्याच्या जीवनात तर बस, आनंद च आनंद आहे. याच्या पुढचा श्लोक तर आणखी च अद्भुत आहे— ‘स पर्यगात् शुक्रम् अशायम्’ फार च अद्भुत !

मातीची जड टोपली मी खाली ठेवीत होतें. कुणी तरी म्हणत होतें, ‘थरली असशील तर कमी भरावी माती. एवढम वसें मजुरासारखें होता येईल आपल्याला ?’ बाबाची ध्यानस्थ मुद्रा डोक्यासमोर दिसत होती.

दोन्ही वान त्याचे शब्द ऐकत होते. “त्या ज्ञानी भाणसानें शाश्वत काळ-पर्यंत टिकणारे सर्व अर्थ यथावत् साधले. ‘याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ।’ आजमाल पंचवर्षीय योजना होते पण त्याची तर छाश्वतवर्षीय योजना बनली. त्याला कमवायचें, मिळविण्याचें काहीं उरलें नाहीं. तो सदाकरता निश्चित झाला कारण तो सगळ्यामध्ये स्वतःला च पाहतो. सारीं घरे त्याचीं झालीं. तो दिवसभर काम करील आणि भाकरी मिळतील. आजची भाकर आज, उद्याची उद्या. काहीं चिंता नाहीं.”

‘आम्ही आतापर्यंत एक आणा मिळवला’ सार्थीचा विनोद सुरू होता. एक मजूर माझ्या डोक्यावर मातीनें गच्च भरलेली टोपली चढवत होता. त्याच्या चेहऱ्याकडे माझी दृष्टि गेली. चिंता मुक्त, आनंदी चेहरा होता तो. ‘किती कमावता तुम्ही?’ मीं विचारलें.

“पोटापुरतें कमावतां. हवय कशाला आणली जास्ती?” मीं विचारलें, “आणली काहीं मुद्दा नसो तुम्हाला?” त्यानें उत्तर दिलें, “पाहिजे तर! भागवत वाचण्याची पार इच्छा होते. अजून अडाणी च राहिलों आहें मी. ज्ञानाशिवाय कुठली गति माणसाला! शिकवता तुम्ही?”

“हो! हो. का नाहीं शिकविणार? म्हणा पाहू. याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ।”

“हें तर साष्टत झाल. मला घस म्हणता येईल?”

“तुम्हाला जरूर म्हणता येईल. मी एक एक शब्द म्हणत जाईन. तुम्ही माझ्या मागून म्हणत जा. मला येतें तेवढे शिकवीन मी तुम्हाला.”

आम्ही शोर म्हणत होतो. कुणी म्हणालें, “अस एकटे एकटे का म्हणता? सोरे च म्हणू या थो !”

सोरे एकदम उपनिषद् म्हणू लागले.

मुदळानें माती रागून टोपली भरली व मस्तीत उचलली.

“आता हें काम छान जमाय तुम्हाला.” मजूर आनंदानें म्हणाला.

“आणि तुम्हाला मुद्दा शोक जमू लागलाय.” त्याच शोक म्हणताना पाहून मी आनंदानें ओरडें.

मध्यान्हाची वेळ. मे महिना. सूर्यनारायणाचा मनसोक्त तापण्याचा अधिकार च होता.

‘अग्रे नय मुपथा राये अस्मान् ।’

हे मार्ग-दर्शक देदीप्यमान प्रभो ! आम्हाला सरळ मार्गाने, त्या परम आनंदाकडे घेऊन जा.

ईशावास्य संपत आले. दुपारच्या जेवणाची वेळ होत आली.

आपआपल्या टोपल्या नी कुदळी, फावडी उचलीत सर्वांनी जयघोष केला :

‘भूमि-काति सफल हो !’

समाप्त

आगामी प्रकाशनें

सर्वोदय विचार आणि स्वराज्य-शास्त्र	विनोबा
क्रांत दर्शन (परिवर्धित आगुति)	"
गुरुबोध (शंकराचार्यांच्या प्रकरणप्रथाचें नवनीत)	"
क्रांतीच्या घाटेवर	
(कोंरापुढ मधील ग्रामदानाची देनदिनी) निर्मला देशपांडे	